

Szántó Zoltán (Szerk.)

A munkamegosztás gazdaságszociológiai elmélete

“Digitális tananyag fejlesztése a
Szociológia Mesterképzéshez (SZOCMEST)” című,
TÁMOP 4.1.2-08/2/A/KMR-2009-0010 számú
projekt megvalósítása során
készítendő tananyagok elektronikus publikációja.

A munkamegosztás gazdaszociológiai elmélete

Szociológiai történeti szöveggyűjtemény

A munkamegosztás gazdaságszociológiai elmélete: Szociológiatörténeti szöveggyűjtemény

Publication date 1990

Kiadja: AULA Kiadó – Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem

Készült a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem házi nyomdájában, 300 példányban 20,9 A/5 ív terjedelemben.

Felelős kiadó: Dr. Csáki Csaba rektor

Felelős vezető: Jász József nyomdavezető

90/1

Tartalom

Bevezetés	5
A módszertani ismeretek összeállítása során felhasznált irodalom jegyzéke	1
Állam	2
Az állam keletkezése	2
A primitív állam élete	4
Az igények növekedése megnagyobbítja az államot	5
Az állam területének védelme: Hivatásos hadsereg	6
I. Definíciók, explikációs javaslatok, osztályozási sémák a munkamegosztás és kooperáció fogalomkörben	8
I. a. A definíció	10
I. b. Az explikáció	12
I. c. Az osztályozási séma	13
I. 1. Karl Marx: Kooperáció	15
I. 2. Karl Bücher: Munkaegyesítés és munkaközösség	19
1. A munkaegyesítés	20
2. A munkaközösség	20
I. 3. Karl Marx: A munka megosztása és a manufaktúra	26
A manufaktúra kettős eredete	26
A manufaktúra két alapformája a különmemű manufaktúra és a szerves manufaktúra	27
Munka megosztása a manufaktúrán belül és munka megosztása a társadalmon belül	31
A gépi berendezés fejlődése	36
I. 4. Karl Bücher: A munkamegosztás típusai	38
I. 5. Karl Bücher: Az ipari üzemformák történelmi fejlődése	43
I. 6. Max Weber: A gazdasági tevékenységek megosztásának típusai	51
II. A társadalmi munkamegosztás kialakulására és fejlődésére ható oksági tényezők	61
II. a) Az oksági magyarázat	63
II. 1. Adam Smith: A munkamegosztás szülőke	66
A munkamegosztásnak határt szab a piac terjedelme	67
II. 2. Karl Marx és Friedrich Engels: A német ideológia	70
II. 3. Karl Marx: A tőke I.	75
II. 4. Karl Marx: Értéktöbblet-elméletek III.	76
II. 5. Émile Durkheim: Az okok	77
III. A munkamegosztás funkciói és diszfunkciói	80
III. a) A funkcionális elemzés	82
III. b) A munkamegosztás következményeinek egy lehetséges tipológiája	83
III. 1. Adam Smith: A munkamegosztás	84
III. 2. Adam Smith: A nemzetek jóléte II.	88
III. 3. Karl Marx: A részmunkás és szerszáma	89
III. 4. Émile Durkheim: A munkamegosztás funkciója	91
A munkamegosztás funkciója	94
E funkció meghatározásának módszere	94
III. 5. Karl Marx: A manufaktúra tőkés jellege	105
III. 6. Karl Marx és Friedrich Engels: A német ideológia	109
III. 7. Émile Durkheim: A természetellenes formák	110
Az anomikus munkamegosztás	110
I.	110
II.	111
A kényszerű munkamegosztás	115
I.	115
Egy másik természetellenes forma	117
IV. A szervezeten belüli munkamegosztás megszilárdításának intencionális (vagy teologikus) magyarázata	119

IV. a) Az intencionális (vagy teleologikus) magyarázat	121
IV. 1. Karl Marx: A tőke I.	122
IV. 2. Frederick Winslow Taylor: Üzemvezetés	124
A. Függelék	127
A. Bertalan László: Tudomány és munkafolyamat	127
A dezanropomorfizáció fogalma	127
A munkafolyamat fejlődése	128
B. Dietrich Rueschemeyer: A munkamegosztás Durkheim-féle magyarázatáról	134
C. George J. Stigler: A munkamegosztást a piac terjedelme korlátozza	141
I. Elmélettörténeti bevezetés	141
II. A vállalat funkciói	142
III. Vertikális integráció	146
IV. Általánosabb következtetések	149

Bevezetés

Szemelvénygyűjteményünk elsődleges célja az, hogy betekintést nyújtson – korántsem a teljesség igényével – a tág értelemben felfogott munkamegosztási és kooperációs formákkal foglalkozó, klasszikusnak tekinthető gazdaságszociológiai munkákba, és egyúttal oktatási segédanyagként szolgáljon a problémakörnek a „Gazdaságszociológia története” c. kurzus keretében történő, elsősorban összehasonlító szövegelemzésen nyugvó, alapos és szisztematikus feldolgozásában.

A kérdéskör rendkívül gazdag szakirodalmában történő eligazodás megkönnyítése érdekében válogatásunk összeállítása során a következő – alapvetően logikai ill. metodológiai megfontolásokon nyugvó – elmélettörténeti közelítésmódot¹ alkalmaztuk: a tematikus egységek az egyes vizsgált problémakörök autentikus interpretációjához nélkülözhetetlennek tűnő, elemi szintű logikai és metodológiai ismeretek tömör összefoglalásával kezdődnek, majd ezután – többnyire időrendi sorrendben – következnek a szemelvények. A metodológiai ismeretek egyrészt egységes mérceként szolgálhatnak az egyes szövegek logikai szerkezetének feltárása során, másrészt e követelmények szem előtt tartásával racionális – azaz észérveken nyugvó – ítéletet alkothatunk az egyes szerzők által kifejtett gondolatokról.

Az összeállítás négy tematikus egységből áll: az I. részben a problémakörhöz tartozó, mindmáig használatos fogalmi rendszerek felelevenítésére kerül sor: a II. részben a társadalmi munkamegosztás kialakulására és fejlődésére ajánlott klasszikus oksági magyarázatok szerepelnek: a III. részben a munkamegosztás funkcióival és diszfunkcióival foglalkozó szemelvényekkel találkozhatunk: míg az utolsóban a szervezeti munkamegosztás megszilárdításának intencionális magyarázatával összefüggő szövegek kaptak helyet. Amint azt a témakörök előzetes felvázolása már sejteti, a munkamegosztás problematikájának elmélettörténeti áttekintése a tartalmi kérdések *mellett*, számos elméleti és metodológiai problémát vet fel: a szemelvények értelmezése során a társadalomtudományokban használatos fontos fogalomalkotási eljárások (pl. explikáció, osztályozás), valamint a tudományos elemzések és magyarázatok főbb típusainak (oksági magyarázat, intencionális magyarázat, funkcionális elemzés) tanulmányozására nyílik lehetőségünk.

Befejezésül két további megjegyzés:

- A *Bevezetés* után következő „nulladik” szemelvény elsősorban azt hivatott illusztrálni, hogy a munkamegosztással kapcsolatos jó néhány kérdés felvetése és tárgyalása már évezredes hagyományokkal rendelkezik.
- A *Függelék* pedig a vizsgált problémakörrel szorosan összefüggő egyes elméleti kérdések újabb keletű elemzéseibe ad betekintést.

---

¹Az elmélettörténeti problémák effajta megközelítésével Bertalan László és Csontos László „Szociológiatörténet” tárgyú előadásain ismerkedtem meg, és elsősorban ezen előadások inspiráltak arra, hogy e válogatás elkészítése során ezt az alapelvet alkalmazzam. Itt jegyzem meg, hogy a szóban forgó előadások – kiegészülve a felhasznált szakirodalommal – képezik többnyire az alapját az egyes tematikus egységeket megelőző módszertani fejtegetéseknek. Egyúttal, ezúton szeretnék köszönetet mondani Csontos Lászlónak a kötet összeállítása során nyújtott nagylelkű segítségéért, valamint Gál Róbertnek a szemelvénygyűjtemény első változatához fűzött értékes észrevételeiért.

A módszertani ismeretek összeállítása során felhasznált irodalom jegyzéke

- [1] Bertalan, László. *A taxonómia alapjairól. Szociológia 1982/1. sz.*
- [2] Csontos, László. 1984. „Előszó' a Szociológiai Füzetek 35. számához. Bp..
- [3] Csontos, László. 1985. *Szituációs-logikai modellek a társadalomtudományban. Kézirat. Bp..*
- [4] Csontos, László. 1986. „Előszó” Émile Durkheim: *A társadalmi munkamegosztásról (Részletek) c. művéhez. Bp..*
- [5] Durkheim, Émile. 1978. *A társadalmi tények magyarázatához. Bp..*
- [6] Hempel, C. G.. 1952. *Fundamentals of Concept Formation in Empirical Science. Chicago.*
- [7] Hempel, C. G.. *Tipológiai módszerek a természet- és társadalomtudományokban. (Részlet) Megjelent: Bertalan László (szerk.): Az ideáltípusról I. Szociológia 1978/2. sz.*
- [8] Nagel, E.. *Funkcionalizmus a társadalomtudományban. Részlet a szerző „The Structure of Science” c. könyvéből. London, 1961. Megjelent: Bertalan László (szerk.): A funkcionális elemzés. Szociológia 1978/1. sz.*
- [9] Solt, Kornél. 1975. *A definíció. (Kandidátusi értekezés filozófiából [logikából]). MTAK Kézirattár. Bp..*
- [10] Stegmüller, W.. 1987. *Az okság problémája. Megjelent: Bertalan László (szerk.): Magyarázat, megértés és előrejelzés. Bp..*
- [11] Wartofsky, M. W.. 1977. *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bp..*
- [12] Weber, M.. 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.. Bp.*
- [13] Wright, G. H. von. 1987. *Magyarázat és megértés. Megjelent: Bertalan László (szerk.): Magyarázat, megértés és előrejelzés. Bp..*

Állam

Platón

Részlet. Megjelent: Platón összes művei II. (Bp. 1984.) 105-120. o.

Az állam keletkezése

SZÓKRATÉSZ: Nos, állam – véleményem szerint – akkor keletkezik, ha az egyes ember már nem tudja magát ellátni, hanem sok segítségre van szüksége: vagy mit gondolsz, mi más oka lehet az állam alapításának?

ADEIMANTOSZ: Nem lehet más oka.

SZÓKRATÉSZ: Ilyenformán, ha egy ember valami szükséglet okából egy másik embert vesz maga mellé, s aztán egy más szükséglet okából megint másikat, s – mivel sokféle dologra van szüksége – egyre több segítőtársat gyűjtenek össze egy lakóhelyre: ennek az összetelepülésnek szoktuk az „állam” nevet adni: így van?

ADEIMANTOSZ: Így.

SZÓKRATÉSZ: S mikor egyik a másikat részelteti valamiben, vagy elfogad tőle valamit, ezt nyilván abban a hiszemben teszi, hogy ez neki előnyt jelent?

ADEIMANTOSZ: Alighanem.

SZÓKRATÉSZ: Gyertek tehát, alapítsunk képzeletben, leges legelőlről kezdte, egy államot: a létrehozó ok – minden valószínűség szerint – a mi szükségletünk lesz.

ADEIMANTOSZ: Helyes.

SZÓKRATÉSZ: Mármost a legelső és legnagyobb szükséglet – a lét és az élet lehetősége céljából – az élelem előteremtése.

ADEIMANTOSZ: Kétségtelenül.

SZÓKRATÉSZ: A második szükséglet a lakás, a harmadik a ruházat, és így tovább.

ADEIMANTOSZ: Úgy van.

SZÓKRATÉSZ: Lássuk most, hogyan felelhet meg az állam ennyi igénynek? Nemde az egyik földműves lesz, a másik kőműves, a harmadik takács? Sőt talán mindjárt hozzávehetjük a cipészt is és a többi mesterembert, aki a testi élet szükségleteit elégíti ki?

ADEIMANTOSZ: Helyes.

SZÓKRATÉSZ: Szóval a legszükségesebb elemekből összetett állam négy vagy öt emberből állana.

ADEIMANTOSZ: Úgy látszik.

SZÓKRATÉSZ: Menjünk tovább. Nem kell-e mindegyiküknek a maga készítményét szükségképpen mindannyiuk közös használatára átengednie, olyanformán, hogy például a földműves egymagában termelje az élelmiszereket a többi négynek, tehát négyszeres időt és munkát fordítson az élelem előállítására, s ebből aztán a többit is részeltesse? Vagy pedig ezzel ne törődjön, hanem csupán a maga részére termeljen negyedannyi élelmiszert negyedannyi idő alatt, a többi háromnegyed résznyi idejét pedig a ház, a ruha és a lábbeli előállítására fordítsa, s ne vegyen a nyakába gondot azzal, hogy a készítményéből másokat is részeltet, hanem végezze magában a maga munkáját?

ADEIMANTOSZ: Az előbbi módszer, Szókratész, talán könnyebb, mint az utóbbi.

SZÓKRATÉS: Zeuszra, ez nem is olyan meglepő. Most, hogy mondd, magam is arra gondolok, hogy először is egyikünk sem hasonló a másikhoz, hanem nagyon is különböző a természete: az egyik ennek, a másik annak a munkának elvégzésére alkalmas. Nem gondolod?

ADEIMANTOSZ: De igen.

SZÓKRATÉS: És akkor? Vajon hogyan végzi az ember tökéletesebben a munkáját: ha egymaga több mesterséget folytat, vagy ha csak egyet?

ADEIMANTOSZ: Ha csak egyet.

SZÓKRATÉS: De szerintem az is nyilvánvaló, hogy ha az ember valamely munka elvégzésére az alkalmas időpontot elszalasztja, ezt az eredmény sínyli meg.

ADEIMANTOSZ: Igen, nyilvánvaló.

SZÓKRATÉS: Mert az elvégzendő munka – véleményem szerint –nem várhat addig, míg a munkás ráér, hanem a munkásnak szükségképpen alkalmazkodnia kell az elvégzendő munkához, mert ezt nem lehet csak úgy mellékesen elintézni.

ADEIMANTOSZ: Feltétlenül így van.

SZÓKRATÉS: A mondottak alapján tehát minden készítmény nagyobb tömegben, szebben és könnyebben készül, ha a munkás – természetének megfelelően, az alkalmas időpontban, minden egyebet félretéve – mindig egyféle munkát végez.

ADEIMANTOSZ: Mindenesetre.

SZÓKRATÉS: Így azonban, Adeimantosz, nem négy, hanem sokkal több polgárra lesz szükségünk a felsorolt szükségletek előteremtése céljából. Hiszen ezek szerint a földműves nem készítheti maga az ekéjét, ha azt akarjuk, hogy jó legyen, sem pedig a kapáját, sem a többi szerszámot, ami a földműveléshez kell. De éppúgy a kőműves sem, pedig ennek is sok mindenre van szüksége. Ugyanez áll a takácsra és a cipészre is. Vagy talán nem?

ADEIMANTOSZ: De igen.

SZÓKRATÉS: Így aztán az ácsok, kovácsok és még sok mesterember, akik a közösség tagjaivá lesznek, alaposan megművelik a mi kis államocskánkat.

ADEIMANTOSZ: Bizony ez így van.

SZÓKRATÉS: De azért még akkor sem lesz túlságosan nagy, ha az előbbiekhöz hozzávesszük a csordásokat, juhászokat s a többi pásztort, hogy a földműveseknek legyen ökrük a szántáshoz, a kőműveseknek pedig – éppúgy, mint a földműveseknek – ígás állatjuk a szállításokhoz, s a takácsoknak és a cipészeknek bőruk és gyapjójuk.

ADEIMANTOSZ: Nem is olyan nagyon kicsi az az állam, amelyben ennyi mindenféle van.

SZÓKRATÉS: Hát, még ha arra gondolunk, hogy magát az államot szinte lehetetlen olyan helyre telepíteni, ahol ne szorulna behozatali cikkekre.

ADEIMANTOSZ: Bizony lehetetlen.

SZÓKRATÉS: Márpedig akkor olyan polgárokra is szüksége lesz, akik mindazt, amiben hiányt lát, más államból odaszállítják neki.

ADEIMANTOSZ: Csakugyan szüksége lesz.

SZÓKRATÉS: Másfelől, ha az állam szolgálja üres kézzel menne, azaz semmi olyan cikket nem vinne magával, ami hiányzik azoknak, akiktől az állam a maga szükségleteit akarja beszerezni, alighanem üres kézzel térne vissza. Ugyebár ez valószínű.

ADEIMANTOSZ: Bizony valószínű.

SZÓKRATÉSZ: A hazai cikkeket tehát nem csupán a maguk részére kell kielégítő mennyiségben előállítaniuk, hanem olyan minőségben és mennyiségben, ahogy azt – a maga szükségletének megfelelően – a másik fél kívánja.

ADEIMANTOSZ: Igen.

SZÓKRATÉSZ: Államunknak tehát több földművesre és minden foglalkozási ágban több mesteremberre lesz szüksége.

ADEIMANTOSZ: Igen, többre.

SZÓKRATÉSZ: Sőt több olyan szolgára is, akik az egyes cikkeket más államokba ki-, illetve onnan beszállítják. Ezek, ugyebár, a kereskedők?

ADEIMANTOSZ: Azok.

SZÓKRATÉSZ: Kereskedőkre is szükségünk lesz tehát.

ADEIMANTOSZ: Nagyon is.

SZÓKRATÉSZ: Ha aztán a kereskedelem a tengeren bonyolódik le, még sok más olyan emberre is szükség lesz, aki ért a tengerészethez.

ADEIMANTOSZ: Bizony sokra.

A primitív állam élete

SZÓKRATÉSZ: Hát magában az államban hogyan cserélik ki a polgárok egymás közt a készítményeiket? Hiszen éppen ezért hoztuk létre a társulást, és alapítottuk meg az államot.

ADEIMANTOSZ: Természetesen adásvétel útján.

SZÓKRATÉSZ: Lám, ennek következtében megszületik a piac és – csere céljából, mint jelkép – a pénz.

ADEIMANTOSZ: Valóban így van.

SZÓKRATÉSZ: Ha mármost a földműves vagy egy más mesterember valamely termékét a piacra viszi, s véletlenül nem ugyanabban az időben ér oda, mint azok, akik az ő áruát szeretnék cserébe átvenni, vajon a munkáját elhanyagolva ott fog üldögélni a piacon?

ADEIMANTOSZ: Szó sincsen róla! Hanem vannak olyan emberek, akik – ezt látva – ennek az elintézésére vállalkoznak, és pedig a jól megszervezett államokban rendszerint a leggyengébb testalkatúak, s akik más munka elvégzésére alkalmatlanok. Ezeknek aztán az a feladatuk, hogy állandóan a piacon tartózkodjanak, s pénzért cserébe átvegyék az árut azoktól, akik valamit el akarnak adni, azoknak pedig, akik valamit venni akarnak, ezt pénzért kiszolgáltassák.

SZÓKRATÉSZ: Íme ez a szükségesség magyarázza az államban a szatócsmesterség keletkezését. Mert – ugyebár – szatócsoknak nevezzük azokat, akik a piacon ülve adásvétellel szolgálják az államot, a más államokba utazókat pedig kereskedőknek.

ADEIMANTOSZ: Igen.

SZÓKRATÉSZ: Vannak aztán még egyéb szolgák is, akik értelmi képességeik alapján talán nem is igen volnának méltók a társulásra, de olyan testi erejük van, amely a munkát jól bírja: ezek áruba bocsátják a testi erejük használatát: ennek az árát bérnek hívják, s ezért bérmunkás a nevük. Igaz?

ADEIMANTOSZ: Feltétlenül.

SZÓKRATÉSZ: A bér munkások is az állam lakosságát szaporítják tehát.

ADEIMANTOSZ: Úgy látszik.

SZÓKRATÉSZ: Nos, Adeimantosz, eléggé megnőtt-e már az államunk ahhoz, hogy az alapítást befejezettnek tekintsük?

ADEIMANTOSZ: Talán igen.

SZÓKRATÉSZ: S ugyan hol lehet benne az igazságosság s az igazságtalanság? Az általunk megvizsgált dolgok melyikével együtt jelentkeznek?

ADEIMANTOSZ: Én bizony nem tudom, Szókratész, hacsak nem éppen a fentebb felsoroltak kölcsönös használatában.

SZÓKRATÉSZ: Lehet, hogy igazad van: ne csüggedjünk tehát, hanem lássuk a dolgot közelebbről. Lássuk először is, milyen lesz az így berendezkedett állam polgárainak életmódja. Bizonyára termelnek majd gabonát és bort, készítenek ruhaneműt és lábbelit, építenek házakat, s nyáron többnyire mezítelenül és mezítláb dolgoznak majd, télen pedig jól felöltözve és jó lábbelivel ellátva: edelnek árpából kását, búzából lisztet készítenek, s ezt vagy megpörkölik, vagy megdagasztják, aztán a pompás kalácsot és kenyeret gyékényre vagy tiszta falevelekre kirakják, s gyermekeikkel együtt tiszafa- és mirtuszlombokkal letakart hencserre heveredve vígan lakomáznak, bort isznak, koszorúval a fejükön himnuszokat zengenek az istenekre: s egymással kellemesen töltik az időt, de anyagi erejükön felül nem nemzenek gyermekeket, mert tartanak a szegénységtől és a háborútól.

Az igények növekedése megnagyobbítja az államot

GLAUKÓN (átvéve a szót): Úgy látom, ezeket a szegény embereket üres kenyérrel akarod megvendégetni.

SZÓKRATÉSZ: Igazad van. Elfelejtettem, hogy mellékételt is kapnak, és pedig sót, olajbogyót és sajtot: továbbá veteményeseket, például hagymát és káposztát főznek maguknak. Sót utóételt is találunk föl nekik, és pedig: fűgét, borsót és babot: továbbá mirtusz bogyót és makkot sütnék majd tűzön, s közben módjával iszogatnak, így elégedelnek majd békében és egészségben, s aztán – valószínűleg öregkorban – életüket befejezve, utódaikra ugyanezt az életmódot hagyományozzák.

GLAUKÓN: Ha sertésállamot alapítottál volna, Szókratész, azokat sem etethetted volna másképpen.

SZÓKRATÉSZ: De hát hogy kellene akkor, Glaukón?

GLAUKÓN: Ahogy szokták: ha nem akarjuk, hogy nyomorúságosan tengődjenek, akkor feküdjenek kereveten, étkezzenek asztalról, s legyenek nekik is olyan mellék- és utóételek, mint mi.

SZÓKRATÉSZ: Ahá, most már értem. Úgy látszik, nemcsak az állam, hanem a dözsölő állam keletkezését is meg kell vizsgálnunk. S talán nem is rossz ez a módszer: ha az ilyen államot is szemügyre vesszük, alkalmasint hamarosan rájövünk, hogy hol gyökerezik az államban az igazságosság és az igazságtalanság. Mármint az igazi állam, s egyúttal az egészséges is, véleményem szerint az, amelyet az imént leírtunk: de ha akarjátok, vegyünk szemügyre a felpuffadt államot is: ennek semmi akadálya sincs. Mert hát, úgy látszik, amaz egyszerű berendezkedés és életmód egyeseket nem elégít ki: nekik kerevet, asztal s egyéb bútorok, no meg persze finom ételek, illat- és füstölőszerek, örömlányok és nyalánkságok kellenek, és pedig minden a legnagyobb választékban. Sőt, még amit legelsősorban említettünk: házat, ruházatot, lábbelit, még ezt sem csupán a szükségnek megfelelően kell nekik engedélyeznünk, hanem igénybe kell vennünk a festést és a hímzést is, sőt gondoskodnunk kell aranyról, elefántcsontból és egyéb csecsebecséről is. Így van?

GLAUKÓN: Igen.

SZÓKRATÉSZ: Megint megnagyobbítani kell tehát az államot, mert amaz első, egészséges állam most már nem elegendő, hanem olyan népességgel kell felduzzasztani, amely már nem is az igazi létszükségletek kedvéért van az államban: ilyenek a legkülönbözőbb vadászok, az utánozók, részben azok, akik a formákat és a színeket utánozzák, részben pedig akik a műzsai művészet terén működnek, azaz a költők s ezek segédcsapatai: dalnokok, színészek, kartáncosok, vállalkozók, továbbá azok

az iparosok, akik mindenféle berendezési tárgyat, de különösen női ékszereket gyártanak. De sokkal több szolgára is lesz szükségünk: vagy nem gondolod-e, hogy szükség lesz nevelőkre, dadákra, dajkákra, komornákra, borbélyokra, meg aztán pékekre és szakácsokra? Sőt még kondásokra is szükségünk lesz: mert ilyesmi az előbbi államban még nem volt – nem is volt rá szükség –, a mostaniban azonban már erre is szükség lesz. Sőt szükség lesz minden egyéb állatfajára is, ha lesz, aki megeszi. Nem gondolod?

GLAUKÓN: De igen.

SZÓKRATÉSZ: Ha azonban így élünk, az orvosokra is sokkal jobban rá fogunk szorulni, mint azelőtt.

GLAUKÓN: Igen.

Az állam területének védelme: Hivatásos hadsereg

SZÓKRATÉSZ: Sőt mi több, az a terület, amely akkoriban a régi lakosságot még el tudta tartani, most már nem lesz elég, hanem kicsinek fog bizonyulni. Vagy talán nem?

GLAUKÓN: De igen.

SZÓKRATÉSZ: Márpedig akkor a szomszédjaink területéből kell valamit kihasítanunk, ha azt akarjuk, hogy elegendő legelőnk és szántónk legyen: nekik viszont a miénkből, ha ők is túllépik a természetes szükségletek határát, és nyakló nélkül vetik magukat a birtokszerzésre.

GLAUKÓN: Hát bizony, Szókratész, ennek be kell következnie. SZÓKRATÉSZ: Háborúzni fogunk ezután, Glaukón? Vagy, hogy lesz?

GLAUKÓN: Úgy.

SZÓKRATÉSZ: Azt most ne is kutassuk, hogy a háború jó vagy rossz következményekkel jár-e, hanem csupán annyit állapítsunk meg, hogy íme, megtaláltuk a háború végokát abban, ami – ha felüti a fejét az államban – a magán- és a közélet szempontjából a legtöbb bajt okozza.

GLAUKÓN: Nagyon igazad van.

SZÓKRATÉSZ: Így hát, kedves barátom, még jobban meg kell nagyobbítanunk az államot, és pedig nem is valami kicsiséggel, hanem egy egész hadsereggel, amelynek majd ki kell vonulnia, hogy az állam egész birtokállományáért, s mindazért, amit az imént elsoroltunk, megvívja a harcot a támadó ellenséggel.

GLAUKÓN: Hogyhogy, hát ők maguk nem elegek erre?

SZÓKRATÉSZ: Bizony nem, ha ugyan helyes az a megállapítás, amelyet te és mi valamennyien akkor tettünk, amikor az államunkat kezdtük kialakítani: ez pedig – ha még emlékszel – az volt, hogy egy embernek sokféle mesterséget eredményesen folytatnia lehetetlenség.

GLAUKÓN: Igazad van.

SZÓKRATÉSZ: Márpedig a háborúban való küzdelem nem mesterség-e?

GLAUKÓN: De bizony az.

SZÓKRATÉSZ: S vajon a cipésmesterségre több gondot kell-e fordítani, mint a háborús mesterségre?

GLAUKÓN: Semmiképpen sem.

SZÓKRATÉSZ: Mármint: a cipésznek meghagytuk, ugye, hogy se földműves, se takács, se kőműves ne akarjon egyidejűleg lenni, hanem kizárólag cipész, azért, hogy a munkája minél tökéletesebb legyen: s hasonlóképpen minden más

mesterembernek is csupán egy foglalkozást jelöltünk ki: azt, amire hajlama van, s amiben – minden egyebet félretéve, s egész életében csak ezt folytatva, s nem mulasztva el az alkalmas időpontot – jó eredményt érhet el. S vajon nem a legfőbb érdeke, hogy a háborús cselekmények is szakszerűen történjenek? Vagy ez talán olyan könnyű foglalkozás, hogy a földműves, a cipész vagy bármelyik más mesterember egyidejűleg katona is lehet, tökéletes malmozó vagy kockavető ellenben senki sem lehet, ha ezt nem gyakorolja már gyerekkorától fogva, hanem csak úgy mellékesen űzi? S ha valaki pajzsot, egyéb fegyvert vagy katonaszerelvényt vesz a kezébe, talán még aznap tökéletesen kiképzett gyalogossá vagy más fegyvernembeli harcoszá válik, holott bármi más eszközt vesz valaki a kezébe, attól még nem lesz mesterember, sem bajnok, sőt még csak használni sem tudja, ha nem sajátította el az illető szerszám használatát, s kellő gyakorlatot nem ért el benne.

GLAUKÓN: Természetes is, hiszen különben igen nagy értékük volna a szerszámoknak! [...]

I. rész - Definíciók, explikációs javaslatok, osztályozási sémák a munkamegosztás és kooperáció fogalomkörben

---

Tartalom

I. a. A definíció	10
I. b. Az explikáció	12
I. c. Az osztályozási séma	13
I. 1. Karl Marx: Kooperáció	15
I. 2. Karl Bücher: Munkaegyesítés és munkaközösség	19
1. A munkaegyesítés	20
2. A munkaközösség	20
I. 3. Karl Marx: A munka megosztása és a manufaktúra	26
A manufaktúra kettős eredete	26
A manufaktúra két alapformája a különmemű manufaktúra és a szerves manufaktúra	27
Munka megosztása a manufaktúrán belül és munka megosztása a társadalmon belül	31
A gépi berendezés fejlődése	36
I. 4. Karl Bücher: A munkamegosztás típusai	38
I. 5. Karl Bücher: Az ipari üzemformák történelmi fejlődése	43
I. 6. Max Weber: A gazdasági tevékenységek megosztásának típusai	51

I. a. A definíció

A definíciók logikai, ill. metodológiai vizsgálata gyakorlati jelentőséggel bír – többek között – az empirikus szaktudományok művelői számára, mivel megállapítható, hogy nem lehet gondolkodni, tudományos eszmecserét folytatni, információkat közölni és befogadni stb., ha bizonyos terminusokon a kommunikáció résztvevői nem értenek egy és ugyanazon dolgot a kommunikáció során.

A definíció – első megközelítésben – a definiálásnak (fogalom meghatározásnak) nevezett logikai művelet gondolati eredménye.

A definíciók komponensei:

- A meghatározandó v. definiendum (Dm): az a valami, amit meg kell határozni.
- A meghatározó v. definiens (Ds): az a valami, ami a definiendumot meghatározza.

A definíció szerkezete – az ún. definiáló egyenlőség:

$Dm =_{Df} Ds$ (Df: per definitionem azonos)

(pl. A hipotermia per definitionem azonos a testhőmérséklet tartós csökkenésével.)

A definiáló egyenlőség fenti szerkezetével megegyező definíciókat explicit definícióknak, az attól eltérőeket (nem-explicit v.) implicit definícióknak nevezzük. Fontos megjegyeznünk, hogy az implicit definíciókat a definiáló egyenlőség „rendezésével” minden esetben explicit alakra lehet hozni. (Pl. Nem az a bátor, aki nem fél, hanem az, aki fél, de nem fut el. (Dosztojevszkij))

Bátor ember = $_{Df}$ aki fél, de nem fut el.)

A definíciók megalkotása számos esetben az ún. *genus proximum – differentia specifica* eljárásan alapul. Ez esetben a definiáló egyenlőséget a következő sajátosságok jellemzik:

$Dm =_{Df} Ds$

Fajfogalom = $_{Df}$ Nemfogalom és faji sajátosságok

A nemfogalom a terjedelmileg nagyobb (ún. tágabb extenziójú¹), a fajfogalom a terjedelmileg kisebb (szűkebb extenziójú) fogalom. Mindazok az ismertetőjegyek, amelyek ismertetőjegyei a nemfogalomba tartozó minden egyes dolognak, egyúttal ismertetőjegyei a fajfogalomba tartozó dolgoknak is. Viszont a fajfogalom ismertetőjegyeinek csak egy része ismertetőjegye a nemfogalomba tartozó dolgoknak. (Pl. A négyszög (fajfogalom) = $_{Df}$ olyan zárt mértani síkidom (nemfogalom), amelyet négy egyenes vonal határol (faji sajátosság): Minden négyszög zárt mértani síkidom, de nem minden zárt mértani síkidom négyszög.)

A hagyományos logikában sokáig uralkodott az a felfogás, hogy a fenti séma alapján minden definíció megalkotható. Ezzel szemben világosan kell látnunk, hogy ez az eljárás – bármilyen hasznos is az osztály-, ill. a tulajdonságterminusok jelentésének meghatározása esetén – használhatatlanná válik akkor, ha a definiendum pl. egy reláció vagy egy függvény. Ez utóbbi esetek pedig a modern természet- és társadalomtudományokban korántsem mennek ritkaságszámba.

Pl. A „keményebb, mint” két-argumentumú reláció definíciója a következőképpen festhet:

x keményebb, mint y = $_{Df}$ ha x megkarcolja y-t, de y nem karcolja meg x-et.

¹Rudolf Carnap nyomán különbséget teszünk a terminusok intenciója és extenziója között. Az intenció – durván – az a tulajdonság, amit egy predikátum kifejez (jelent). Az extenzió azoknak a dolgoknak az összessége (halmaza, osztálya), amelyekre a predikátum igaz.

Befejezésül ejtsünk néhány szót – korántsem a teljesség igényével – a definíciókkal szemben támasztható módszertani követelményekről:

1. Az *extenzionális azonosság* követelménye. Ez – durván – azt jelenti, hogy legyen egyenlő a definiendum és a definiens extenziója.

E követelmény megsértésének esetei a következők lehetnek:

- a. Túl *tág* definíciók.

Pl. „A jogszabályok = D_f a szankcionált szabályok”. Ez esetben – mint a példából is kitűnik – a definiens nem tartalmazza a definiendum extenziójának egyértelmű behatárolásához szükséges és elégséges ismertetőjegyeket. Példánkban a definiens extenziójába nemcsak a jogszabályok, hanem más (pl. erkölcsi, játék-, konvenció körébe tartozó stb.) szabályok is beletartoznak.

- b. Túl *szűk* definíciók.

Pl. „A diktatúra = D_f valamely személy hatalma, amelyet semmiféle törvény nem korlátoz, és amely közvetlenül az erőszakra támaszkodik”. (Kautsky) Ez esetben a definiens szükségtelen (felesleges) ismertetőjegye(ke)t tartalmaz, s ezáltal leszűkíti a definiendum extenzióját. Példánkban a „valamely személy” nem szükséges ismertetőjegy, mivel diktatúráról beszélünk akkor is, ha a kérdéses hatalom valamely társadalmi osztály, csoport, politikai párt stb. kezében van.

- c. A *tág és egyben szűk* definíciók.

Pl. „Az ember = D_f értelmes élőlény”. E definíció tág, mivel vannak értelmes élőlények, amelyek nem emberek (pl. kutya, delfin stb.), és egyben szűk, mivel vannak emberek, akik nem értelmes élőlények (pl. újszülöttek, elmebetegek stb.).

2. A *szintaktikai meghatározottság* követelménye. Ez – hozzátévelegesen – azt jelenti, hogy a definíciónak ki kell fejeznie az adott terminus szintaktikai státusát (szintaxisát), vagyis világossá kell tennie azon contextus logikai jellegét, amelyben az adott terminus használatos. Pl.: A férj kifejezés két eltérő contextusban fordulhat elő:

- a. x férje y-nak

- b. x férj

Az első esetben a férj kifejezés relációs terminusként, míg a másodikban tulajdonság-terminusként szerepel.

Tehát – e követelményt szem előtt tartva – a definícióból minden esetben egyértelműen ki kell tűnnie annak, hogy az adott terminust relációs-vagy tulajdonság-terminusként értelmezzük.

3. A *cirkularitás tilalma*. A definiendum tartalmának feltárása során nem szabad magát a meghatározandó fogalmat (vagy annak valamilyen szinonimáját) felhasználni.
4. *Nyelvi követelmény*. A definíció legyen világosan, szabatosan, egyértelműen megfogalmazva.

I. b. Az explikáció

Kiemelkedő jelentősége miatt érdemes külön is szót ejtenünk a fogalomalkotási módszerek egy sajátos típusáról, amelyet a modern tudományelméleti szakirodalomban – Rudolf Carnap nyomán – „explikációként” emlegetnek.

Az explikáció során széles körben használt, de homályos, többértelmű fogalmak jelentését tesszük egyértelművé, egzakttá és világossá. Egy terminus explikatív interpretációja történhet oly módon, hogy magának az explikációra szoruló kifejezésnek a jelentését határozzuk meg egyértelműbben és világosabban: vagy úgy, hogy az eredeti terminust egy (vagy több) új, precízebb jelentésű fogalommal váltjuk fel.

Az explikációnak *több*, különböző *fajtája* van. Előfordulhat, hogy az explikáció eredményeképpen kapott fogalom terjedelme szűkebb lesz, mint az explikációra szoruló fogalomé volt, ám az is megtörténhet, hogy a terjedelem bővülni fog. A legfontosabb kategóriát azonban, úgy tűnik, azok az explikációs javaslatok alkotják, amelyek az eredeti fogalom terjedelmét különböző osztályokra bontják fel és/vagy az eredeti fogalom különféle jelentésváltozatait különítik el. Ez utóbbi – ún. tipológiai jellegű – explikációs analízis együttesen is előfordulhat az előbbi két típus valamelyikével.

Egy explikációt akkor tekintünk módszertanilag elfogadhatónak, ha az explikáció során bevezetett fogalom:

1. *használt* az eredeti – rendszerint a hétköznapi vagy „tudomány előtti” nyelvből származó – fogalomhoz (vagyis nagyjából ugyanazokban az esetekben alkalmazhatjuk, mint az eredeti fogalmat)
2. *pontosabb és egyértelműbb*, mint az eredeti fogalom (azaz terjedelmi vagy használati szabályait sikerült szabatosan rögzítenünk):
3. *termékenynek* bizonyul (azaz hozzájárul tudományosan vagy társadalmilag releváns problémák megoldásához)
4. *egyszerűbb*, mint a korábbi fogalom. Ez utóbbi követelmény *két* dolgot jelent: vagy azt, hogy az explikáció során bevezetett terminus logikai struktúrája egyszerűbb, mint az eredeti fogalomé volt, vagy pedig azt, hogy az új fogalom segítségével egyszerűbb és áttekinthetőbb szerkezetű empirikus: szabályszerűségeket fogalmazhatunk meg, mint az eredeti fogalom révén.

Az explikáció két módon történhet:

- a. Az első esetben szisztematikusan végigvisszük az adott terminust a maga explikált jelenlétében az érvelés során. Ezt az esetet *teoretikus* explikációnak nevezzük.
- b. A másik esetben az explikált terminus jelentésének csak a körvonalait villantjuk fel. E jelentés érzékeltetésére néhány szemléletesen kiválasztott példát hozunk fel, amelyek lehetővé teszik, hogy az érvelésben eligazodjunk. Ez esetben *pragmatikus* explikációról beszélünk.

Különböző okok miatt általában igaz, hogy az empirikus társadalomtudományokban (mint pl. a gazdaságpszichológia) túlnyomórészt pragmatikus explikációkkal találkozhatunk.

I. c. Az osztályozási séma

Osztályozási sémáról (klasszifikáció, tipológia, partíció stb.) akkor beszélünk, ha valamilyen (T) értelmezési tartomány elemeit (objektumait) valamilyen osztályozási szempont alapján úgy osztjuk be két vagy több osztályba, hogy a szóban forgó (T) tartomány minden eleme a partíció egy és csakis egy osztályába tartozik.

Amint a fenti meghatározásból is kitűnik, egy logikailag helytálló partíciónak a következő két követelményt kell kielégítenie:

1. *Kizárósági követelmény*: a (T) tartomány bármely eleme az osztályozási séma legfeljebb egy osztályába tartozik bele, vagyis a partíció osztályainak nincs közös elemük.
2. *Teljességi követelmény*: a (T) tartomány minden eleme beletartozik a partíció egy osztályába.

Azokat a partíciókat, amelyek a velük szemben támasztott két alapkövetelményt nem empirikusan, hanem logikailag vagy analitikusan (intenzionálisan) elégítik ki, *tautológikus* partícióknak nevezzük. Effajta partíciók megalkotása önmagában még nem tudományos teljesítmény, mivel ezen partíciók tartalmatlanok, nem mondanak semmit az empirikus valóságról. (Pl. egy ország lakosságának a „férfiak” és „nem-férfiak” osztályába történő besorolása esetén mindkét követelmény logikailag teljesül, vagyis ez a partíció tautologikusnak tekinthető.)

Azokat a partíciókat pedig, amelyek esetében a velük szemben támasztott két alapkövetelmény közül legalább az egyik nem logikailag vagy analitikusan, hanem empirikusan teljesül, *nem-tautológikus* partícióknak nevezzük. (Pl. Egy ország lakosságának a „férfiak” és „nők” osztályába történő besorolása esetén a követelmények empirikusan teljesülnek.)

A partíciókkal végezhető *logikai műveletek*:

1. partíciók *finomítása*: egy partíciót akkor finomítunk, ha legalább egy osztályát úgy bontjuk fel két (v. több) alosztályra, hogy az osztály minden elemét az alosztályok egyikébe soroljuk be. Pl.:

$\text{part}_j(T) \text{ fin } \text{part}_i(T)$, ahol

$\text{part}_j(T)$: szakmunkás, betanított munkás, segédmunkás, paraszt, értelmiségi

$\text{part}_i(T)$: munkás, paraszt, értelmiségi.

2. partíciók *durvítása*: egy partíciót akkor durvítunk, ha egy osztályt összevonjuk legalább két osztállyal.
3. partíciók *keresztsozortata* (metszete): valamely (T) tartomány két (v. több) partíciójának metszetét úgy kapjuk meg, hogy az egyik partíció mindegyik osztályának logikai szorzatát (metszetét) képezzük a másik (v. többi) partíció mindegyik osztályával. Pl.:

$\text{part}_i(T) \cap \text{part}_j(T) = ((G-F) (G-N) (S-F) (S-N))$, ahol $\text{part}_i(T)$: gazdag(G), szegény(S) és $\text{part}_j(T)$: férfi(F), nő(N).

Ezek után vegyük szemügyre röviden a partíciókkal szemben támasztható *metodológiai követelményeket*!

1. *Empirikus tartalmasság*

E követelményt tulajdonképpen már érintettük a partíciók típusainak elhatárolása során. A tautologikus partíciók empirikusan tartalmatlanok, a nem-tautologikus partíciók empirikusan tartalmasak.

2. *Tudományos termékenység*

Egy partíció tudományosan annál termékenyebb, minél szorosabban és minél több más partícióval függ össze statisztikailag.

3. *Egyszerűség*

Egy partíció annál egyszerűbb, minél kevesebb osztályból áll.

I. 1. Karl Marx: Kooperáció

Részletek Karl Marx: A tőke I.(MEM 23. Bp. 1967.) c. művéből, 305-311. old., 313-314. o.

[...] A munkának azt a formáját, amikor ugyanabban a termelési folyamatban vagy különböző, de egymással összefüggő termelési folyamatokban sok ember tervszerűen egymás mellett és összedolgozik, kooperációnak hívják.¹

Miként egy lovasszázad támadóereje, vagy egy gyalogezred ellenállóereje lényegesen különbözik az egyes lovasok és gyalogosok által elszigetelten kifejtett támadó – és ellenállóerők összegétől, úgy az elszigetelt munkások mechanikai erőösszege is különbözik attól a társadalmi erőpotenciától, amely akkor fejlődik ki, ha sok kéz működik össze egyidejűleg egyazon osztatlan műveletben például, ha egy terhet fel kell emelni, egy hajtókart kell forgatni vagy valamely ellenállást az útból el kell háritani.² A kombinált munka hatását itt az elszigetelt munka vagy egyáltalában nem, vagy csak sokkal hosszabb időközök alatt, vagy csak törpeméretben tudná létrehozni. Nemcsak az egyéni termelőerőnek a kooperáció révén való fokozásáról van itt szó, hanem egy olyan termelőerő teremtéséről is, amelynek önmagában tömegerőnek kell lennie.³

Nem tekintve ezt az új erőpotenciát, mely sok erőnek egy összerővé való összeolvadásából fakad, a legtöbb termelő munkánál a pusztá társadalmi érintkezés versengést és az életerő (animal spirits) sajátos felgerjedését idézi elő, amely fokozza az egyesek egyéni teljesítő képességét, úgyhogy 12 személy együtt egy egyidejű 144 órás munkanap alatt sokkal nagyobb összterméket szolgáltat, mint 12 elszigetelt munkás, akik közül mindegyik 12 órát, vagy mint egy munkás, aki egymásután 12 napot dolgozik.⁴ Ez onnan ered, hogy az ember természettől fogva, ha nem is – mint Arisztotelész véli – politikus⁵, de mindenesetre társas állat.

Ámbár sokan végeznek egyidejűleg együttesen egy munkát vagy egyenlő fajtamunkát, mégis az egyesek egyéni munkája mint az összmunka része magának a munkafolyamatnak különböző szakaszait képviselheti, amelyeket a munkatárgy, a kooperáció következtében, gyorsabban fut be. Ha például a kőművesek láncot alkotnak, hogy az építőköveket az állvány lábától a tetejére továbbítsák, mindegyikük ugyanazt teszi, mégis az egyes műveletek az összművelet folyamatos részeit, különös szakaszait alkotják, amelyeket minden építőkőnek be kell futnia a munkafolyamatban és amelyek révén az összmunkás mondjuk 24 keze gyorsabban továbbítja a köveket, mint a két keze az egyes munkásnak, aki az állványzaton fel- és lemászik.⁶ A munkatárgy ugyanazt a teret rövidebb idő alatt futja be. Másrészt a munkát kombinálják is, amikor például egy épülethez egyidejűleg több oldalról fognak hozzá, jóllehet a kooperálók egy vagy egyenlő fajta munkát végeznek. A 144 órás kombinált munkanap, amely a munkatárgyhoz térben sok oldalról fog hozzá – mivel a kombinált munkásnak vagy összmunkásnak elől-hátul van szeme meg keze és bizonyos fokig mindenütt jelenvaló –, gyorsabban viszi előre az össztermelést, mint az olyan, többé-kevésbé elszigetelt munkások 12 tizenkétórás munkanapja, akik egyoldalúbban kénytelenek hozzáfogni munkájukhoz. Egyazon idő alatt a termék különböző térbeli részei érlelődnek meg.

Hangsúlyoztuk, hogy a sok, egymást kiegészítő ember egy vagy egyenlő fajta munkát végez, mert a közös munkának e legegyszerűbb formája nagy szerepet játszik a kooperáció legkifejtettebb alakjában is. Ha a munkafolyamat bonyolult, az

¹ „Concours de forces” (az erők összeműködése). *Destutt de Tracy*: „Traité de la volonté etc.” 80. old.)

² „Számos művelet van, amely olyan egyszerű fajtájú, hogy nem engedi meg részekre bontását, és amelyet mégsem lehet sok pár kéz kooperációja nélkül végrehajtani. Például, ha egy nagy fát szekérre raknak... röviden, minden dolog, amit csak úgy lehet elvégezni, ha nagyon sok pár kéz egyazon osztatlan foglalatosságban és egyazon időben segít egymásnak.” (*E. G. Wakefield*: „A View of the Art of Colonization”, London 1849. 168. old.)

³ „Egy ember nem tud egy tonna terhet felemelni, tíz embernek erőlködni kell, száz ember viszont mindegyiküknek csak egy ujja erejével megteheti.” (*John Bellers*: „Proposals for raising a Colledge of Industry”, London 1696, 21. old.)

⁴ „Előny van” (ha ugyanakkora számú munkást egy bérlő alkalmaz 300 acre-en, nem pedig 10 bérlő egyenként 30 acre-en) „a cselédek arányában is, s ezt csak a gyakorlat embereinek könnyű megérteniök: persze, az ember azt mondhatja, hogy 1 úgy aránylik a 4-hez, mint 3 a 12-höz: de ez nem áll helyt a gyakorlatban: mert aratáskor és sok más műveletnél, amely ilyesfajta sietséget követel, a munkát sok kéz egybefogásával jobban és gyorsabban végzik el: aratáskor például 2 kocsis, 2 rakodó, 2 adogató, 2 gereblyés, a többi pedig az asztagnál vagy a csűrben együttesen kétszer annyi munkát végez, mint amennyit ugyanennyi kéz különböző csapatokban, különböző gazdaságokban elosztva végezne.” („An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provision and the Size of Farms. By a Farmer”, London 1773, 7-8. old.)

⁵ Arisztotelész meghatározása tulajdonképpen azt mondja, hogy az ember természettől fogva városi polgár. Ez a klasszikus ókorra éppolyan jellemző, mint a jenkiere Franklinnak az a meghatározása, hogy az ember természettől fogva szerszámszínáló.

⁶ „Meg kell jegyeznünk, hogy ez a részleges munkamegosztás akkor is létrejöhet, ha a munkások ugyanazzal a munkával foglalatosságnak. A kőművesek például, akik a téglákat kézzel kézzel továbbítják a felső állványra, valamennyien ugyanazt a munkát végzik, és mégis van köztük bizonyos fajta munkamegosztás, mely abban áll, hogy mindegyikük egy adott térközben továbbítja a téglát és hogy valamennyien együtt sokkal hamarabb juttatják el a kijelölt helyre, mintha mindegyikük külön-külön vinné fel a tégláját a felső állványra.” (*F. Skarbek*: „Théorie des richesses sociales”, II. kiad., Párizs 1839. I. köt. 97-98. old.)

együtt dolgozók pusztá tömege megengedi, hogy a különböző műveleteket különböző kezek között osszák el, ennél fogva egyidejűleg végezzék, és ezáltal az össztermék előállításához szükséges munkaidőt megrövidítsék.⁷

Sok termelési ágban vannak kritikus pillanatok, azaz maga a munkafolyamat természete által meghatározott olyan időszakok, amelyek alatt meghatározott munkaeredményeket el kell érni. Ha például egy birkanyáját meg kell nyírni vagy bizonyos számú holdról le kell aratni és be kell takarítani, akkor a termék mennyisége és minősége attól függ, hogy a műveletet elkezdik-e egy bizonyos időben, és befejezik-e egy bizonyos időre. Az az idő, amelyet a munkafolyamat igénybe vehet, itt ugyanúgy elő van írva, mint mondjuk a heringfogásnál. Az egyes munkás egy nappól csak egy munkanapot hasíthat ki, mondjuk 12 órásat, de például 100 munkás kooperációja egy tizenkét órás napot 1200 órás munkanappá tágit. A munka határidejének rövidege kiegyenlítődik a döntő pillanatban a termelés mezejére dobott munkatömeg nagysága révén. Az idejében való hatás itt sok kombinált munkanap egyidejű alkalmazásától, a hasznos hatás terjedelme pedig a munkások számától függ, e szám azonban mindig kisebb, mint azoké a munkásoké, akik elszigetelten ugyanannyi idő alatt ugyanakkora hatásteret tudnának betölteni.⁸ E kooperáció hiánya miatt van az, hogy az Egyesült Államok nyugati részén nagy mennyiségű gabona, és Kelet-Indiának azokon a részein, ahol az angol uralom az ősi közösséget szétrombolta, nagy mennyiségű gyapot évente tönkremegy.⁹

A kooperáció egyrészt megengedi, hogy a munka térbeli szféráját kiterjesszék, és ezért bizonyos munkafolyamatokban, például lecsapolásnál, gátépítésnél, öntözésnél, csatorna-, út- és vasútépítésnél stb., már a munkatárgy térbeli összefüggésénél fogva szükség van rá. Másrészt lehetővé teszi a termelés területének térbeli szűkítését a termelés szintjéhez képest. A munka térbeli szférájának ez a hatásterülete egyidejű kitágulása mellett végbemenő korlátozása, ami sok hamis költséget (faux frais [improduktív költségek, mellékköltségek]) takarít meg, a munkások összetömrüléséből, különböző munkafolyamatok összehozásából és a termelési eszközök koncentrációjából fakad.¹⁰

Elszigetelt egyéni munkanapok ugyanakkora összegével összehasonlítva a kombinált munkanap nagyobb tömegű használati értéket termel, és ezért csökkenti az egy meghatározott hasznos hatás eléréséhez szükséges munkaidőt. Akár azért tesz szert a kombinált munkanap az adott esetben erre a fokozott termelőerőre, mert megnöveli a munkanap mechanikai erőpotenciáját, akár kitágítja térbeli hatásterületét, vagy a termelés szintjéhez viszonyítva leszűkíti a termelés térbeli mezejét, vagy a kritikus pillanatban rövid idő alatt sok munkát mozgat meg, vagy felszítja az egyesek versengését, s megfeszíti életerejüket, vagy sok ember egyenlő fajta műveleteire rányomja a folyamatosság és sokoldalúság bélyegét, vagy különböző műveleteket egyidejűleg végez el, vagy közösségi használatuk által gazdaságosabbá teszi a termelési eszközöket, vagy az egyéni munkának a társadalmi átlagmunka jellegét kölcsönzi – a kombinált munkanap sajátos termelőereje minden körülmények között a munka társadalmi termelőereje, vagyis társadalmi munka termelőereje. E termelőerő magából a kooperációból fakad. A másokkal való tervszerű együttműködésben a munkás leveti egyéni korlátait és kifejleszti nembeli képességét.¹¹

Ha egyáltalában munkások nem működhetnek közvetlenül össze anélkül, hogy együtt ne legyenek, ha ezért meghatározott térben való tömörülésük feltétele kooperációjuknak, akkor bér munkások nem kooperálhatnak anélkül, hogy ugyanaz a tőke, ugyanaz a tőkés egyidejűleg ne alkalmazza őket, tehát munkaerejüket egyidejűleg ne vásárolja meg. E munkaerők

⁷ „Ha bonyolult munka elvégzéséről van szó, több dolgot egyidejűleg kell csinálni. Az egyik ezt teszi, miközben a másik azt, és mindannyian hozzájárulnak ahhoz a hatáshoz, melyet az egyes ember nem tudott volna létrehozni. Az egyik evez, miközben a másik kormányoz, a harmadik a hálót veti ki, vagy megszigonyozza a halat, és a halászat olyan eredménnyel jár, amely lehetetlen volna e nélkül az összeműködés nélkül.” (Destutt de Tracy: „Traité de la volonté etc.”, 78. old.)

⁸ „Ennek” (a földművelő munkának) „a kritikus pillanatban való elvégzése annál nagyobb fontosságú”. („An Inquiry into the Connection between the Present Price stb.”, 7. old.) „A földművelésben nincs fontosabb tényező az idő tényezőjénél.” (Liebig: „Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft”, 1856, 23. old.)

⁹ „A következő baj az – s ezt aligha várná valaki egy olyan országban, amely több munkát exportál, mint a világ bármely más országa, talán Kína és Anglia kivételével –, hogy a gyapottisztításhoz lehetetlen elegendő számú kezet kapni. Ennek a következménye, hogy a termés nagy mennyiségeit leszedetlenül hagyják, más részét pedig a földről szedik fel, miután lehullott és természetesen elszíneződött, részben meg elrothadt, úgyhogy a tulajdonképpeni idényben mutatkozó munkáshiány valójában arra kényszeríti az ültetvényest, hogy beletörődjék azon termés nagy részének elvesztésébe, melyet Anglia oly sóváran vár.” („Bengal Hurkaru. Bi-Monthly Overland Summary of News”, 1861. július 22.)

¹⁰ „A művelés előrehaladásával mindazt a tőkét és munkát, sőt talán még többet is, amely egykor 500 acre-t lazán foglalt el, most koncentrálnak 100 acre tökéletesebb megművelésére.” Ámbár „a felhasznált tőke és munka összegéhez képest a tér koncentráltabb, a termelés területe mégis kitágult, összehasonlítva a korábban egy egyes, független termelési szereplő által elfoglalt vagy megművelt termelési területtel”. (R. Jones: „An Essay on the Distribution of Wealth”, I. rész, „On Rent”, London 1831, 191. old.)

¹¹ „Az egy ember ereje igen csekély, de az igen csekély erők egyesítése olyan összerőt alkot, amely nagyobb ezen részerők összegénél, úgyhogy az erők azáltal, hogy egyesítve vannak, megrövidíthetik működésük idejét és kitágíthatják terét.” (G. R. Carli jegyzete P. Verri „Meditazioni etc.” XV. köt. 196. old.-hoz)

összértékének, vagyis a munkások napi, heti stb. bérösszegének ezért a tőkés zsebében már egyesítve kell lennie, mielőtt magukat a munkaerőket a termelés folyamatában egyesítik. 300 munkásnak egyszerre történő kifizetése – ha csak egy napra is – nagyobb tőkekiadást feltételez, mint kevesebb munkásnak hétről hétre történő kifizetése egész éven át. A kooperáló munkások száma, illetve a kooperáció szintje tehát mindenekelőtt annak a tőkének a nagyságától függ, amelyet az egyes tőkés munkaerő vásárlására kiadhat, azaz attól, hogy egy-egy tőkés sok munkás létfenntartási eszközeinek mekkora terjedelmével rendelkezik.

És mint a változóval, ugyanaz a helyzet az állandó tőkével is. A nyersanyagra fordított kiadása például 30-szor nagyobb annak az egy tőkésnek, aki 300 munkást foglalkoztat, mint a 10-10 munkást foglalkoztató 30 tőkés bármelyikének. Igaz, a közösen használt munkaeszközök értékterjedelme és anyagtömege nem nő ugyanabban a mértékben, mint a foglalkoztatott munkások száma, de tetemesen növekszik. Termelési eszközök nagyobb tömegeinek az egyes tőkések kezében való koncentrációja tehát anyagi feltétele a bér munkások kooperációjának, és a kooperáció terjedelme, vagyis a termelés szintje ennek a koncentrációnak a terjedelmétől függ. [...]

Minden nagyobb méretekben végzett közvetlenül társadalmi vagy közösségi munkának többé-kevésbé igazgatásra van szüksége, mely közvetíti az egyéni tevékenységek összhangját és betölti azokat az általános funkciókat, amelyek a termelő összorganizmus – önálló szervei mozgásától megkülönböztetett – mozgásából fakadnak. Az egyes hegedűjátékos önmagát vezényli, a zenekarnak szüksége van a karmesterre. A vezetés, felügyelet és közvetítés e funkciója a tőke funkciójává lesz, mielőtt a neki alárendelt munka kooperatív válik. A tőke sajátos funkciójaként a vezetés funkciója sajátos jellemvonásokra tesz szert.

Először is a tőkés termelési folyamat indítéka és meghatározó célja a tőke lehető legnagyobb önértékesítése¹², azaz a lehető legnagyobb értéktöbblet termelése, tehát a munkaerő lehető legnagyobb kizsákmányolása a tőkés által. Az egyidejűleg foglalkoztatott munkások tömegével együtt növekszik a munkások ellenállása és ezzel szükségszerűen a tőke nyomása is, amely ennek az ellenállásnak a leküzdésére irányul. A tőkés vezető szerepe nemcsak a társadalmi munkafolyamat természetéből fakadó és ahhoz tartozó külön funkció, hanem egyszersmind egy társadalmi munkafolyamat kizsákmányolásának funkciója is és ezért a kizsákmányoló és a kizsákmányolás nyersanyaga közötti elkerülhetetlen antagonizmusban gyökerezik. Éppígy a bér munkással idegen tulajdonként szemben álló termelési eszközök terjedelmével együtt növekszik célszerű alkalmazásuk ellenőrzésének szükségessége.¹³ A bér munkások kooperációja továbbá pusztán hatása a tőkének, mely őket egyidejűleg alkalmazza. Funkcióik összefüggése és termelő összorganizmusként való egységük rajtuk kívül, a tőkében van, amely együvé hozza és együtt tartja őket. Munkáik összefüggése ezért eszmeileg mint a tőkés terve, gyakorlatilag mint a tőkés tekintélye lép velük szembe, mint egy idegen akarat hatalma, amely cselekvésüket a maga céljának veti alá. [...]

Nagyszerűen mutatkozik meg az egyszerű kooperáció hatása a régi ázsiaiak, egyiptomiak, etruszkok stb. óriásműveiben. „A régmúlt időkben megtörtént, hogy ezeknek az ázsiai államoknak polgári és katonai kiadásai fedezése után fölös létfenntartási eszközök maradtak, amelyeket a pompa és a haszon műveire fordíthattak. Az, hogy csaknem az egész nem-földművelő népesség keze és karja felett parancsnokoltak [...] s hogy az egyeduralkodó és a papság kizárólagosan rendelkezett ezzel a felesleggel, megadta nekik az eszközöket ama hatalmas emlékművek felállítására, amelyekkel az országot megtöltötték... Az óriási szobrok és a roppant tömegek mozgatásánál, melyek szállítása ámulatot kelt, csaknem kizárólag emberi munkát alkalmaztak, nagy pazarlással. A munkások száma és erőfeszítéseik koncentrációja elegendőnek bizonyult. Így látunk hatalmas korallzátonyokat az óceán mélységeiből szigetekké dagadni és szárazföldre formálódni, bár minden egyéni lerakó (depositary) parányi, gyöngye és hitvány. Egy ázsiai monarchia nem-földművelő munkásai egyéni testi fáradozásukon kívül keveset tehettek hozzá a műhöz, ám erejük számukban rejtett, és az e tömegek feletti igazgatás hatalma adta ezeknek az óriási műveknek az eredetét. A jövedelmeknek, amelyekből a munkások élnek, egy kézben vagy

¹² „A profit... az üzlet egyetlen célja.” (J. Vanderlint: „Money answers etc.”, 11. old.)

¹³ Egy angol nyárspolgári lap, a „Spectator”, 1866. május 26-án arról tudósít, hogy a „Wirework Company of Manchester”-nél (Manchester-i Sodronygyártó Társaságnál), miután a tőkés és a munkások között bizonyos fajta társasviszony létesült, „az első eredmény a pocsékolás hirtelen csökkenése volt, mert az emberek nem látták be, miért pocsékolják jobban a saját tulajdonukat, mint bármelyik más vállalkozót; márpedig a pocsékolás, a behajthatatlan követelések mellett, talán a legfőbb forrása az ipari veszteségnek”. Ugyanez a lap a következőkben fedezi fel a Rochdale cooperative experiments alaphibáját: „They showed that associations of workmen could manage shops, mills, and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, but then they did not leave a clear place for masters”. („Bebizonyították, hogy munkástársaságok sikeresen tudnak kezelni boltokat, gyárakat és az ipar csaknem valamennyi formáját, s rendkívüli módon megjavították az emberek helyzetét, de ! de azután nem hagytak látható helyet tőkések számára.” Quelle horreur (mely szörnyűség!).)

kevés kézben való koncentrációja volt az, ami ilyen vállalkozásokat lehetővé tett.”¹⁴ Az ázsiai és egyiptomi királyoknak vagy az etruszk teokratáknak stb. ez a hatalma a modern társadalomban a tőkésre szállott át, akár elszigetelt tőkésként lép fel, akár – mint a részvénytársaságok esetében – kombinált tőkésként. A munkafolyamatbeli kooperáció, ahogy azt az emberi kultúra kezdetein, vadásznépeknél¹⁵, vagy mondjuk az indiai közösségek földművelésében uralkodni látjuk, egyrészt a termelési feltételek közös tulajdonán alapul, másrészt azon, hogy az egyes egyén még éppoly kevésbé szakadt le a törzs vagy a közösség köldökzsinórjáról, mint a méh-egyen a kaptárról. Mindkét körülmény megkülönbözteti ezt a tőkés kooperációtól. A nagyméretű kooperációnak az antik világban, a középkorban és a modern gyarmatokon való szörványos alkalmazása közvetlen uralmi és szolgasági viszonyokon, többnyire rabszolgaságon nyugszik. A kooperáció tőkés formája ellenben eleve a szabad bér munkást tételezi fel, aki munkaerejét a tőkének eladja. Történelmileg azonban e kooperáció a parasztgazdasággal és a független kézműves üzemmel – akár céhformája van ennek, akár nem – ellentétben fejlődik ki.¹⁶ Velük szemben a tőkés kooperáció nem a kooperáció egy különös történelmi formájaként jelenik meg, hanem maga a kooperáció jelenik meg a tőkés termelési folyamatra nézve sajátos és e folyamatot sajátosan megkülönböztető történelmi formaként.

Mint ahogy a munkának a kooperáció által kifejlesztett társadalmi termelőereje a tőke termelőerejeként, úgy maga a kooperáció a tőkés termelési folyamat sajátos formájaként jelenik meg, ellentétben az elszigetelt független munkások vagy akár kismesterek termelési folyamatával. Ez az első változás, amelyen a valóságos munkafolyamat átmegy az által, hogy a tőke alá rendelik. Ez a változás természet adta módon megy végbe. Előfeltétele – nagyobb számú bér munkás egyidejű foglalkoztatása egyazon munkafolyamatban – a tőkés termelés kiindulópontja. Ez utóbbi egybeesik magával a tőke létezésével. Ha ezért egyrészt a tőkés termelési mód úgy mutatkozik meg, mint történelmi szükségszerűség, amely megköveteli a munkafolyamat társadalmi folyamattá változását, akkor másrészt a munkafolyamatnak ez a társadalmi formája úgy mutatkozik meg, mint a tőke által alkalmazott módszer arra, hogy e folyamatot termelőerejének fokozása útján hasznot hajtóbban zsákmányolja ki.

Eddig vizsgált egyszerű alakjában a kooperáció egybeesik a nagyobb méretű termeléssel, de nem szilárd, jellegzetes formája a tőkés termelési mód egy különös fejlődési korszakának. Legfeljebb megközelítőleg jelenik meg így a manufaktúrának még kézműszerű kezdetiben¹⁷ és a nagyarányú földművelésnek abban a fajtájában, amely a manufaktúra-időszaknak felel meg, és amely lényegileg csak az egyidejűleg alkalmazott munkások tömegében és a koncentrált termelési eszközök terjedelmében különbözik a parasztgazdaságtól. Az egyszerű kooperáció még mindig uralkodó forma az olyan termelési ágakban, ahol a tőke nagy méretekben működik anélkül, hogy a munka megosztása vagy a gépi berendezés jelentős szerepet játszanának.

A kooperáció a tőkés termelési mód alapformája marad, ámbár egyszerű alakja maga mint különös forma jelenik meg továbbfejlődött formái mellett.

¹⁴R. Jones: „Text-Book of Lectures etc.”, 77-78. old. A Londonban és más európai fővárosokban levő óasszír, egyiptomi stb. gyűjtemények szemtanúivá tesznek bennünket e kooperatív munkafolyamatoknak.

¹⁵Linguet-nek a „Theorie des lois civiles”-ben talán igaza van, amikor a vadászatot a kooperáció egyik formájának és az embervadászatot (a háborút) a vadászat egyik első formájának mondja.

¹⁶A kis parasztgazdaság és a független kézműves üzem, amelyek részben a feudális termelési mód bázisát alkotják, részben ennek felbomlása után a tőkés üzem mellett jelennek meg, egyszersmind a klasszikus közösségek gazdasági alapjai azok virágkorában, miután az eredetileg keleti közös tulajdon felbomlott, és mielőtt a rabszolgaság a termelést komoly mértékben hatalmába kerítette.

¹⁷„Vajon nem azzal lehet-e a munkát előbbre vinni, hogy sokak ügyességét, iparkodását és versengését ugyanazon a munkán egyesítik? Vajon másképpen emelhetne volna-e Anglia a maga gyapjú-manufaktúráját ilyen nagy tőkélyre?” (Berkeley: „The Querist”, London 1750, 56. old. 521. §)

I. 2. Karl Bücher: Munkaegyesítés és munkaközösség

Megjelent: Csontos László (válogatta): Munkamegosztás – kooperáció – technika. Szociológiai Füzetek 35. Bp. 1985.

A munkaegyesítés fogalmának kialakulása és tartós meghonosodása a tudományos nyelvezetben kétségkívül azon a homályos gyanún alapul, *hogy mégiscsak léteznie kell valamilyen, a munkamegosztással éppen szembenálló gazdasági elvnek*. Ez nem lehet a kooperáció, hiszen az a munkamegosztás bizonyos formáival azonos,¹ ezeknek mintegy a „másik oldala”. Milyen elvre gondoljunk hát akkor?

Mindenfajta munkamegosztással a véges emberi erőkhöz idomul a munka. A munkamegosztás akkor jut szerephez, ha *minőségi aránytalanság* lép fel az elvégzendő munka és az egyéni munkaképesség között.

Ám az is előfordulhat, hogy e két tényező viszonyát *menyiségi aránytalanság* jellemzi. Ennek két esete lehetséges: az elvégzendő munkamenyiség vagy (1) kisebb a rendelkezésre álló emberi erőnél, vagy (2) meghaladja az egyéni munkaképesség szabta mértéket.

Az *első* esetben a munkaerő részben kihasználatlan maradna, ha a munkás csupán ezt az egy munkafeladatot látná el. Munkavégző képessége részben parlagon heverne, s ez erői pazarlását jelentené. Az adott munka megélhetést biztosító hivatást sem nyújthatna elvégzője számára. A munkás így, már csak gazdasági önértékből is – szabadidejét kitöltendő – valamilyen más tevékenységgel köti össze vagy egyesíti az elsőt. E folyamatot alkalmasan *munkaegyesítésnek* (kombinációnak) nevezhetjük.

A *második* esetben az egyén egymagában egyáltalán nem képes a munkafeladat ellátására, vagy ha igen, csak aránytalanul nagy idő- és energiaráfordítás árán. Igaz, szükség esetén egyetlen munkás is képes lenne arra, hogy kézfűrészszel deszkákra daraboljon egy fatörzset. De mennyi fáradságába kerülne! Ám ha két munkás áll helyébe egy nagyobb hasítófűrészszel, a munka nem csupán abszolút, hanem relatív értelemben is jobban megy. Feltűnik a fűrészgödör képe, amelyet olykor még ma is láthatunk a falusi ácsműhelyekben. A munkások egyesülése mindőjük munkáját termelékenyebbé teszi. E folyamatot azonban – ha el akarjuk kerülni a fogalmak összekeverésének fenyegető veszélyét – nem nevezhetjük munkaegyesítésnek,² legfeljebb munkások egyesítésének. Helyesebbnek tűnik azonban – már csak a folyamat később említendő alosztályaira tekintettel is – a *munkaközösség* fogalom bevezetése. Annál is inkább, mert e szó kifejezőbben jeleníti meg az itt latba eső személyes elemet.

A munkaegyesítés eszerint különböző fajta munkák egyazon kézben történő egyesítését jelöli, a munkaközösség viszont több munkás egyidejű foglalkoztatását ugyanazon munkafeladat megoldására. Munkaegyesítés esetén ugyanaz a termelő különböző termékeket hoz létre, vagy termelőtevékenységét kereskedelemmel, illetve személyi szolgáltatásokkal egészíti ki; a munkaközösségben viszont különböző munkások együtt állítják elő ugyanezt a terméket. Ott maga a munkavégző szubjektum a tevékenységek vonzéspontja, míg emitt a munka objektuma köré szerveződik a közösség.

Mindkét folyamat teljesen önálló, független a munkamegosztástól. Igazán fontos szerepet persze inkább a fejlődés kezdeti fokain, illetve a kialakult népgazdaság alsó régióiban játszanak. A népek gazdasági életének fejlődése valósággal két fejlődési fokra osztható: egy alsóra, amelyben a munkaegyesítés és a munkaközösség elve kiváltképp érvényre jut, és egy felsőre, amelyet a munkamegosztás elve ural. Hasonlóképp a mai népgazdaságban is elkülöníthető a társadalmi élet két területe: fejlett munkamegosztás jellemzi az egyiket, munkaegyesítés és munkaközösség a másikat.

¹Például a munkaszétdarabolással és a termelésmegosztással, de már a szakmamegosztással semmiképpen sem. Ha egy minden betegség kezelésére képes orvos helyébe különböző specialisták lépnek, ettől még sem a forradalom révén, sem más módon nem jön létre közöttük a munka valamiféle – a gyárak különböző részmunkásaihoz hasonló – „egyesítése”.

²Megkülönböztetésképpen e második esetet „szubjektív” (személyes) munkaegyesítésnek kellene neveznünk, s ekkor az első esetet objektív (tárgyi) munkaegyesítésként jelölhetnénk meg.

1. A munkaegyesítés

A munkaegyesítés már a fejlődéstörténet korai szakaszában megjelenik. Tulajdonképpen rögtön azután általánossá válik, hogy a fejlődés túljut az egyéni élelemszerzés fokán, s az emberi cselekvésben – ha mégoly kezdetleges formában is – gazdasági megfontolások válnak felismerhetővé. Mert mindenütt két – egymástól élesen elhatárolt – termelőterület kialakulását látjuk, melyek mindegyike megint csak sokszorosán összetett. Az egyik a férfi, a másik a női munkát fogja át. Ez az egyes esetekben lényegtelen eltérésekkel megvalósuló, de alapvonásaiban egyező rend az összes fejlett természeti nép sajátja, s nem vitatható el tőle bizonyos ösztönös célszerűség. A férfi és nő között létrejött *munkamegosztásról* persze nem beszélhetünk ez esetben, hiszen nem tudunk arról, hogy valamelyik nem sajátos munkáinak bármelyikét is a másik nem végezte volna valaha.

A *mezőgazdaságban* a földművelés még ma is nagyon eltérő kultúrákat fog át, s minden civilizált országban szorosan összefonódik az állattenyésztéssel. Gyakran mellékiparok kapcsolódnak az üzemhez, s az üzem vezetőjének egyik fő feladata oly módon kialakítani gazdaságát, hogy lehetőség nyíljon a munka- és igaerő mind sokoldalúbb és rendszeresebb kihasználására. A munkamegosztásra a munkafeladatok évszakok szerinti váltakozásának rendjében még a nagyüzemekben is kevés lehetőség adódik: mindenkor egy kézben kell, hogy egyesüljenek különböző fajta foglalatosságok, és a nőnemű munkaerő nem osztható fel egyértelműen az üzemi személyzet és a szolgálok csoportjaira.

Hasonló megfontolások érvényesülnek az *erdőgazdaságban* is, amikor tapasztalt gyakorlati emberek elítélik a specializált idénymunka még széles körűen alkalmazott rendszerét, és egy állandó, az egész év során foglalkoztatott és különféle munkákhoz értő munkáscsapat fenntartását sürgetik: ezt a követelést csak munkaegyesítés révén lehetne teljesíteni.

Az *iparban* a kézműipar eleve munkaegyesítésen alapult: a termelési területek kölcsönös lehatárolásakor nem a legnagyobb teljesítmény elvét tekintették mértékadónak, hanem a „megélhetést”, amelyet minden mester joggal remélhetett foglalkozásától.

Viszonylag még gyakoribb a munkaegyesítés a *bedolgozó iparban*, ahol a nők ezzel együtt általában a háztartási munkákat is ellátják, a férfiak pedig a mezőgazdaságban vagy másutt dolgoznak főfoglalkozásban. Sőt, a bedolgozó iparág létrejötte éppenséggel abból a megfontolásból ered, hogy a szóban forgó iparágak célszerű módon kapcsolódhatnának az iparosok addigi foglalkozásához, mely nem töltötte ki teljes munkaidejüket.

A *kereskedelem* eleve munkaegyesítést jelentett, amennyiben korai fejlettségi szintjén rendszerint még a szállítást is magában foglalta (karavánkereskedelem). A modern népgazdaságban a nagykereskedelemben és a nagyvárosi kiskereskedelemben széles körű munkamegosztásra került sor. Emellett azonban számos üzlet (rövidáru-, háztartási boltok stb.) sokféle áru kombinált értékesítését végzi.

Nem könnyű megmérni a munkaegyesítés tényleges *terjedelmét* a népgazdaságban. A statisztika erre a mellékfoglalkozás meglehetősen merev kategóriáját alkalmazza, de könnyű belátni, hogy ez nem képes lefedni az összes szóba jöhető esetet, legfeljebb azokat, amelyekben a mellékfoglalkozás egyben valamilyen szakmai képzettséget is jelent. Ezeket a *szakmaegyesítés* elnevezéssel is illethetnénk.³

2. A munkaközösség

A munkaegyesítés elve – megjelenési formáinak minden gazdagsága ellenére is – meglehetősen egyszerű: a főleges erőket hasznat hozóan kell felhasználni. A munkaközösség elve nem hozható ilyen egyszerű alakra. Általában persze arról van szó, hogy az egyes ember elégtelen erejét össze kell kapcsolni másokéval egészen addig, amíg együttesen már képesek megbirkózni az előttük álló munkafeladattal. De az egyes munkás munkaereje elégtelenségének megint csak különböző okai lehetnek. Alapulhat a munkás valamely szellemi adottságán, mely akadályozza őt a huzamosabb magányos ténykedésben; de alapulhat a megfelelő testi erő hiányán, vagy olyan technikai feltételeken, amelyek elengedhetlenné teszik valaki másnak a közreműködését. Aszerint, hogy a három eset közül melyik érvényes, a munkaközösség három eltérő típusát

³A kombinált szakmák előfordulásáról a középkori városi életben, összeállítottam egyet-mást Bevolkerung von Frankfurt am Main im XIV. und XV. Jahrhundert című munkámban. 1. k., 232. és köv. old., 417. és köv. old.

különböztethetjük meg. Az elsőt *közös* vagy *társas munkának* nevezhetjük, a másodikat a *munka megsokszorozásának*, a harmadikat pedig *kapcsolt munkának*.

1. *Közös vagy társas munkáról* akkor beszélünk, ha több munkás működik együtt anélkül, hogy bármelyikük munkájának előrehaladása a többiekétől függene. Mindenki maga dolgozik tehát, önállóan, a kedve szerinti ütemben. Az összefogás egyetlen célja, hogy a munkában egymás társai legyenek, beszélgethessenek, tréfálkozhassanak, énekelhessenek, senkit se zárjon gondolati magányába az egyedül végzett munka.

A tudós, aki leginkább háborítatlan egyedülletben dolgozik szívesen, együttérzően vállat vonhat ennek hallatán, és aligha tartja majd komoly tárgyalásra méltó témának. Akinek azonban valaha is módja nyílt egy falusi asszonycsapat megfigyelésére a kendertilolóban, vagy mosáskor a patakparton, vagy arra, hogy lengyel idénymunkásokat leshessen meg répaszedéskor, aratókat munka közben, esetleg, hogy belehallgathasson szobafestők vagy szüretelő olasz asszonyok énekébe, az igencsak másként fog minderről gondolkodni. Minél alacsonyabb kultúrfokon áll az ember, annál nehezebben szánja el magát tartós és rendszeres tevékenységre, ha egyedül kell lennie közben. A társas munka jelentőségét azonban legjobban az a körülmény bizonyítja, hogy bizonyos fajta szervezetben jelenik meg a földkerekségen mindenütt. Hadd emlékeztessék a természeti népek nyilvános munkahelyeire; valamint férfi- és asszonyházaira, az orosz bedolgozók közös műhelyeire, parasztlányaink fonóira, melyek ellen oly értetlenül küzdött a XVIII. századi bürokrácia, s amelyek sok faluban mégis mind a mai napig a közös munkálkodást célzó esti összejövetelek formájában élnek tovább. Az effajta összejövetelekhez hagyományosan táncok, lakmározások kötődnek, vagy más olyan szórakozások, amelyek kellemesebbé tehetik a munkát. Az effajta társas munka – eredjek bármennyire is a társas ösztönből – nagyon jól megfér a gazdaságosság elvével. Közösségben az ember kitartóbban dolgozik, mint egyedül, sőt a versengés folytán, mindent összevéve még jobban is. A munka örömforrássá válik, s az eredmény végső fokon a termelés növekedése lesz.

2. *A munka megsokszorozásán* több személy ugyanolyan fajtájú munkaerejének, egyetlen, egységes munkafeladat teljesítésére – például egy súlyos teher felrakodására, egy gerenda csúsztatására, egy rét lekaszáására vagy a vadászatkor szokásos hajtásra – történő mozgósítását értjük. Nem szükséges, hogy a feladat meghaladja egyetlen ember teherbírását; nagyobb számú munkás alkalmazását már az is előnyössé teheti, ha egyvalaki nem tudná kellő időre elvégezni a munkát. Ez különösen olyan tevékenységeknél esik latba, amelyek bizonyos évszakokhoz kötődnek, vagy az időjárástól függenek, ám szociális szempontok is szükségessé tehetik bizonyos munkák meggyorsítását.

E körülmények közepette már nagyon korán kialakult a munka meg-sokszorozásának egyfajta társadalmi szervezete, mely a szomszédok világszerte elismert kölcsönös segítségnyújtási kötelezettségén alapul. A délszlávoknál használatos kifejezésre támaszkodva, a szervezeteket kölcsönmunka-szervezeteknek nevezhetjük. Minden sürgős, a háztartás saját erejét meghaladó munka elvégzéséhez a szomszédok segítségét kéri. Ezek a kitűzött időpontban jönnek és segítenek, pusztán abban a reményben, hogy alkalomadtán őket is hasonló módon támogatják majd szomszédaik: mindezt semmilyen fizetséget nem várnak, kivéve, hogy megvendégeljék őket, amit a házigazda a szokásos formában meg is tesz. A munka vidám versengés, tréfálkozás, éneklés közepette zajlik, este gyakran még táncra vagy más hasonló mulatságra is sor kerül.⁴

E szokás megvan mindenütt a Földön. Nyomai még a déltengeri szigetek lakóinál is fölfedezhetők. Új-Pomerániában például több család szokott szövetkezni varsák vagy nagyobb halászhálók készítésére. „Mielőtt először vízbe eresztik a varsát, közös lakomára kerül sor, amelyen mindenki ott van, aki a munkából is kivette a részét.”⁵

Djailolón (Halimahera) a községi határ valamely földdarabjának művelésbe vételekor 10-20 rokon is összegyűlik, hogy a fák kidöntésében segédkezzenek a majdani művelőnek, aki később saját munkájával viszonzza segítségüket.

Ugyanez történik a paddy-ültetvények létesítésekor vagy rizsaratáskor.⁶ „Ha valaki házat akar építeni, ellátás fejében néhány rokonát kéri meg, segítsenek apálykor elegendő építőanyagot vágni... Az épület szágólevelekkel történő befedéséhez több segítőt hívnak, akiknek aztán ünnepet rendeznek, amely szokásosan a főnökök részvételével zajlik.”⁷

⁴Arbeit und Rhythmus c. könyvem V. fejezetében számos példát említettem.

⁵Parkinson, Im Bismarck – Archipel, 115. old.

⁶Riedel a Zeitschrift für Ethnologie XVII. (1885) 70. oldalán. Hasonlóan Új-Guineán: Finsch, Samoafahrten, 56. old.: a dél-mindanaói bagobóknál: Schadenberg a Zeitschrift Ethnologie XVII. 19. és köv. oldalán.

⁷Riedel, i. m. 61. old. Vö. Kubary, Ethnographische Beiträge zur Kenntnis des Karolinen-Archipels., 264. old.: C. Hofe, The natives of Borneo, megj.: Journal of the Antropol Institute XXIII., (1894) 161. és köv. old.

A közép-afrikai madiknál vagy moruknál „mindenki a saját földjét műveli, de ha ez nagy kiterjedésű és több munkáskezet igényel, mint amennyit a család adhat, a gazda segítségül hívja rokonait és barátait. Ilyen esetekben nem adnak, s nem várnak semmiféle fizetséget, viszont mindenki kész effajta segítség nyújtására is, elfogadására is.”⁸ E szokás általánosan elterjedtnek tűnik Afrikában, de különösen kifejlett formában jelentkezik a Kongó középső vidékén, ahol az időszakos munkaközösség (Temo) az élet minden területén szerepet játszik. „A galláknál a falusiak összegyűlnek a cséplőhelyen, hogy közösen, a cséplés üteméhez igazodó dallamos énekeket dalolva csépeljék ki a durvakölest és forgassák át a gabonát.”⁹ A kölcsönmunka a házépítésben is nagyon gyakori. Ha a madagaszkári kováknál valamelyik köztisztelőben álló személy sírkamráját építik, a nehéz sziklatömbök szállításában nem csupán rokonai és törzsének tagjai vesznek részt, hanem a falu összes lakója. „Ilyesfajta szolgálatokért nem fizetnek pénzt; ezzel szemben a nehéz tömbök többnyire sok napig elhúzódó és gyakran hosszú pihenőkkel megszakított szállítása alatt nagymennyiségű ételmezt kell biztosítani és mindenekelőtt számos ökröt kell levágni. És mivel itt mindenki segít mindenkinek, a nép idejének nem csekély hányadát tölti hasonló szolgáltatásokkal. Az ország főútvonalain gyakorta találkozhatunk 2-300 férfiból, nőből és rabszolgából álló hosszú menetekkel, amint neki- nekifeszülnek az erős köteleknek, amelyekkel a durva csuszkákra erősített kötömböket vontatják.”¹⁰

A grúzok a kölcsönmunkát szüret idején, a kukorica és búza vetésekor és aratásakor, fairtásnál és a kivágott fa elszállításánál alkalmazzák. Szerbiában fűkaszás, kukoricakapálás, szilvaszedés, szüret alkalmával szokásos, de fonáshoz, szövéshez és szőnyegcsomózáshoz is igénybe veszik; Oroszország sok vidékén pedig a szénagyűjtés, aratás, káposztakapálás, fadöntés trágyahordás, szántás, az asszonyok körében a fonás, sőt még a nagytakarítás is gyakran kölcsönmunkában zajlik. Németországban eléggé általánosan fennmaradt a vidéki házépítésnél, és helyenként még a mezőgazdasági mellékmunkáknál (lengerebenezés, a zöldbab fölmetélése, juhfüröztetés). Könnyű felismerni, hogy a kölcsönmunka a zárt házgazdaság segédeszköze, ezért vállalkozó jellegű üzem felbukkanásával és elterjedésével mindinkább háttérbe szorul.

A legtöbb esetben azokon a munkaterületeken, ahol korábban kölcsönmunka volt szokásban, a tehetősebb gazdák még ma is nagyobb számú munkást foglalkoztatnak, hacsak nem tudják a gépek alkalmazásával biztosítani a munka kívánatos meggyorsítását. A munka megsokszorozása sajátos jelentőséggel bírhat számukra a termelési folyamat kezdeti fázisaiban, ha az utolsó szakaszok egyidejű lebonyolítása kisebb költséggel jár. Egy rétet talán *egyetlen* munkás is le tudna kaszálni három nap alatt. A gazda mégis lehetőleg hat vagy még több kaszást állít be, akik egy délelőtti folyamán elkészülnek a munkával, mert a fűnek egyenletesen kell száradnia, s a szénát egyszerre érdemes beszállítani. A többszöri szállítás növelné a termelési költségeket.

De a gazda, akinek a földjei másokéval elegyesen terülnek el, még akkor is szívesebben sorjáztatja végig teljes munkacsapatát egymás után következő parcelláin, ahelyett, hogy szétszantaná őket különböző földdarabjaira, ha a fentiekhez hasonló okok nem játszanak szerepet. Közösségben jobban és gyorsabban lehet dolgozni, mint egyedül; senki nem akar elmaradni a többiek mögött, s önmagában is emeli a hangulatot, ha gyorsan nőni látszik az eredmény, míg az olyan munka, melynek haladása alig észrevehető, vége pedig beláthatatlan, mindig elkedvetleníti. Így korábbi példánk hat kaszása, közepes szorgalommal nem az egyetlen, szintén közepes szorgalmú kaszás igényelte idő egy hatoda alatt, hanem ennél hamarabb kaszálja le a rétet. Nagyüzemben, ahol az úr maga nem dolgozik, a munkaerő szétaprózásának e hátrányaihoz hozzáadódik még, hogy nagyobbak lesznek a munkafelügyelet területegységre jutó költségei.¹¹

A munka megsokszorozása csaknem kizárólag egyszerű munkaterületeken alkalmazható csupán, ott, ahol kezdetleges kéziszerszámokkal, sőt, akár szerszámok nélkül is boldogulni lehet. Ezért a fejletlen technikájú korokban a legelterjedtebb,¹²

⁸R. Felkin, Proceedings of the Royal Society of Edinburgh, Session 1883/84, 310. old.

⁹Paulitschke: Ethnographie Nordost-Afrikas, I. k., 134. és 217. old.

¹⁰Sibree, Madagaskar, 255. old.

¹¹Grundsätzen der rationellen Landwirtschaft című könyvében (4. kiad., Berlin 1847., I. k. - 112. old.) már az öreg A. Thaer is szerepelteti a következő szabályokat: „Nagy munkákból soha ne végeztessünk egyszerre túl sokat, legkevésbé egymástól távol eső területeken. Amennyire csak lehetséges, egymás után fogjunk bele – minden erőnkkel – a nagyobb munkafeladatokba, és sorjában végezzünk velük: részint a felügyelet miatt, részint pedig azért, mert ha felügyelet mellett sokan dolgoznak együtt, akkor bizonyos versengés támadhat a munkások között, míg ha egy nagy munkára kevés munkást alkalmazunk, megriadhatnak a munka mennyiségétől, lassú haladása elkedvetlenítheti őket, s esetleg azt hiszik, hogy a munka nagy terjedelme miatt senki nem fogja észrevenni, haladtak-e vajon. Ilyen nagy munkáknál még mindig jobb, ha egy emberrel vagy fogattal több van a kelleténél, mint ha ugyanennyivel kevesebb. Kisebb munkáknál ellenben arra kell ügyelni, nehogy a szükségesnél többet alkalmazzunk. Különben könnyen hátráltathatják egymást, egymásra hagyatkozhatnak s könnyen azt hihetik, mi magunk is többre tartjuk munkájukat annál, amekkora valójában.” Hasonlóan érvel H. Settegast, Die Landwirtschaft und ihr Betrieb, I. k., 313. old., III. k., 138. old.

¹²Így különösen a régi egyiptomiaknál, asszíroknál, babilóniaiaknál, japánoknál, kínaiaknál. Vö. Arbeit und Rhythmus, 425. old.

a munkaeszközök fejlődésével pedig egyre inkább tért veszít. Mindamellett tekintélyes játéktere marad még: a munka megsokszorozását kitűnően példázzák a mindenkori hadseregek.

Nagy létszámú embercsoport együttműködésekor két eset lehetséges. Az elsőben az egyes munkások munkavégzés közben – az erő kifejtés pillanataiban – függetlenek maradnak egymástól és együttműködésükhöz csak a feladat gyorsabb elvégzése céljából kerül sor. Ezt az esetet a *munka egyszerű megsokszorozásának* nevezzük. Példaként említhetők: kőművesek egy építkezésen, egy sor járdakövező az utcán, hólapátolók vagy kubikusok csoportja, aratók vagy répaegyelők sora; köztes formák: libasorban haladó afrikai teherhordók csapata, hajtók egy vadászon, több ekefogat egy szántón.

A második esetben az egyes munkások mozgólatai nem függetlenek egymástól, hanem vagy egyidőben, vagy váltakozva, egyenlő időközönként – tehát mindig ütemesen – következnek. A munka megsokszorozásának e típusát *munkaláncolatnak* nevezzük, mivel az egyes résztvevőket mozgólataik időbeni sorrendjében úgyszólván szomszédaihoz köti, s az ütemesség révén mindnyájukat tagolt egységgé, mintegy automatikusan működő munkaalakzattá egyesíti. Minden – hosszabb ideig végzett – ide tartozó munkafajta ritmikus lefolyású. Vannak természetesen olyanok is, amelyek egyszeri erő kifejtéssel befejeződnek: például amikor többen számolásra emelnek meg egy terhet, vagy kötéllel döntenek ki egy fatörzset.

Az effajta, ritmikus lefolyású munkák mármost, aszerint, hogy az egyes munkások mozgólatai egyidejűleg vagy váltakozva következnek, *azonos vagy váltakozó ütemű munkákra oszthatók*.¹³

Azonos ütemű munkát végeznek például egy gálya két evezősorának evezősei: vagy valamely vízijárművek folyásiránnyal szembeni vontatásakor: az ácsok, akik alapozó munkák idején verőkossal verik a földbe a nagy cölöpöket, az abroncs húzókat és egyáltalán minden olyan munkáscsoport, amely kötélhúzással mozgat valamilyen terhet: egy hordágy vagy gyaloghintó 2,4,6 vagy 8 hordozója, a menetelő katonák. A munkaütem megtartását gyakorta egyszerű számolás vagy a munkások kóruséneke, vagy egy zeneszerszám – főként dob – hangja segíti.

Váltakozó ütemű munkások: három útkövező, akik kézi döngölőikkel ütemre döngölik az alaphoz a járdaköveket; három vagy négy cséplőmunkás a szérűn; két, vasat verő kovács; két ács a fűrészbaknál vagy egy fatörzs megmunkálásakor; két, a mosnivalót kékítő vagy szőnyeget poroló cseléd.

Az azonos ütemben végzett munkáknál úgy próbálnak – minél kevesebb munkással – az egyén erejét messze meghaladó összteljesítményt elérni, hogy a résztvevőket egyazon időpontban készítsék maximális erő kifejtésre.

A váltakozó ütemű munkák viszont általában olyan feladatokat jelentenek, amelyeket önmagukban egyvalaki is el tudna végezni. Többnyire nehéz munkákról van szó, amelyek esetében az egyes mozgólatok (például a cséphadaró felemelése és lezúdítása) hosszabb időt igényelnek. A munkás mindig ki van téve a kísértésnek, hogy minden egyes ütés vagy lökés után kis pihenőt tartson, ezáltal viszont mozgólatai veszítenek egyenletességükből. Eltérő erejű és változó időközökben jövő ütések és lökések követik egymást, és sokkal fárasztóbb lesz a munka. Ha azonban egy második vagy harmadik munkás társul az elsőhöz, a megmunkálandó anyagra csapódó szerszám ütemhangzata szabályozza mindegyikük mozgólatait. Gyorsabb lesz az ütem, s betartása nem okoz nehézséget. Bár külön-külön mindegyik munkás önálló marad, mozgólataikban egyöntetűen egymáshoz kell igazodniuk. Nem arról van szó tehát, hogy a munkafeladat nagysága az erők megkétszerezését, megháromszorozását követeli meg, hanem arról, hogy az egyén képtelen a mozgólatok meghatározott ritmusának fenntartására.

Jóllehet egy második és egy harmadik munkás beállításával látszólag éppencsak megkétszereződik, illetve megháromszorozódik az egyes egyén erő kifejtésének hatása, a valóságban a munkaláncolat e típusa is a termelékenység emelkedéséhez vezet, hiszen mindenki számára egységesen szabályozza az erő kifejtés és pihenés ritmusát, s így lehetővé teszi, hogy mindnyájan huzamosabb ideig dolgozzanak. Ha az egyedül dolgozó munkás elfárad, ölbe teszi a kezét, vagy legalábbis tempósabb mozgólatokkal dolgozik. A gyors ütemű munka felvidíti: a közös tevékenység versengésre ösztönöz, mivel senki sem akarja, hogy a többieknek kevésbé kitartónak bizonyuljon.

Egyre szabadabb ritmusú munkák esetében, melyeknél a láncszerű összekapcsolódás oly módon valósul meg, hogy a munkások sorokba rendeződnek, s munkájuk előrehaladása a többiekétől függ, még nyilvánvalóbb, hogy a

¹³ A részleteket illetően lásd Arbeit und Rhythmus c. írásomat, amelyre itt – a későbbiek vonatkozásában is – egyszer s mindenkorra utalni kell.

gyengébb munkás az erősebbek munkatempójának követésére kényszerül. Egy réten dolgozó kaszás-sorban mindenkinek egyenletesen kell haladnia, ha nem akarja feltartani az utána jövőt, vagy el akarja kerülni, hogy az esetleg megsértse kaszájával. Az építkezésen téglákat adogató vagy dobáló segéd munkások láncában minden munkásnak gyorsan kell továbbítania a téglákat, ha nem akarja, hogy az egész munka akadozzék.

Ily módon a munkások kölcsönös alkalmazkodása, mely a munkaláncolat összes típusának sajátja, fegyelmező elemmé válik, amely különösen a gazdasági és technikai fejlődés kezdeti fokait jellemző, képzettséget nem igénylő tevékenységre nézve nagy jelentőségű. Mi több, a munka gyorsítására szolgáló kényszerítő eszközként még a munka megsokszorozásának oly eseteiben is alkalmazni lehet, amelyek önmagukban nem követelik meg a mozdulatok effajta összekapcsolását. Ehhez rendszerint mesterséges ütemezés szükséges (számolás, éneklés vagy zenekíséret), mely munkaláncolatát alakítja át a munka egyszerű megsokszorozását. Így van ez a rabszolgamunkánál, amelyet ismert okokból csoportosan végeznek, valamint a robotnál és a természeti népek közmunkáinál.

Kamerunban „Ngilla törzsfő, egy ismert mohamedán rabszolgavadász, egyenlően 100 fős csoportokba osztott embereivel zene ritmusára kapáltatta meg a földet. E munkásai mögött haladtak a szintén ütemre lépkedő vetők, akik nyakukba akasztott zsákjukból szórták a vető magvakat.”¹⁴ A bassutók évente összegyűlnek, hogy körülárkolják és bevessék a főnökük és főfeleségük személyes ellátására szolgáló földeket. „Különös látvány – írja Casalis¹⁵ – amint e munkák során több száz fekete nyílegyenes sorban, tökéletes, szabályossággal emeli és ejti kapáját. Dalok harsognak, melyek a munkásokat az ütem megtartásában segítik. A főnök általában kötelességének tartja, hogy maga is jelen legyen az eseményen, s gondoskodik arról, hogy néhány hízott ökröt vágjanak és készítsenek el a munkásoknak. Minden társadalmi osztály ugyanezen a módon könnyíti és gyorsítja meg az elvégzendő munkáit; ám a köznép körében a viszonyosság elvén nyugszik az eljárás.”

Az utolsó példa világosan mutatja a kölcsönmunkáról a robotra való átmenetet. Hasonló körülményekre lelünk Szudánban, ahol különösen a városfal építése és javítása zajlik általában zenekísérettel: továbbá a malájoknál és a kínaiaknál, akik az állami robot teljesítését ősidők óta dobszóval szabályozzák. Európában sem mondtak le erről az eszközről. A keleti-tengeri tartományok földesurai a XVIII. században aratáskor még dudaszó ütemére dolgoztatták jobbágyaikat. A mai kultúrállamokban a munkaláncolat e mesterséges eszközökkel kialakított típusát a hadsereg harcászati mozgásaiban találjuk meg, amelyeknél minden azon múlik, sikerül-e a sokféle embert tökéletesen egységes erő kifejtésre nevelni, s ahol az összhatást mindenkor hátrányosan befolyásolja, ha valaki elvétí az ütemet.

3. Elérkeztünk a munkaközösség utolsó típusához, amelyet *kapcsolt munkának* nevezünk. Bizonyos termelési feladatok megoldása különböző munkafajták egyidejű együttműködését feltételezi. E munkák kiegészítik egymást (egymás komplementerei), és mivel *egyetlen* munkás képtelen ellátni őket, ehhez egy belül tagolt, *szétválaszthatatlan csoport* kell egyesülnie több, különböző fajta munkásnak. Az ilyen csoport neve, ha erdei munkáról van szó, Bajorországban és Ausztriában „Pass”, másutt kompánia, csapat, banda.

Az őstermelésben nagyszámú példát találunk. Így a széna vagy gabona beszállításakor a rakók, feladogatók és a gereblyézők, kévekötésnél a kévekötek és az összehordó asszonyok képeznek összetartozó csoportokat, a búza aratásánál egy második személyre is szükség van, aki markot szed, a krumpliszedésnél pedig olyanra, aki tallózik.

Az iparban említésre méltók: a kovács és a fűjtatókezelő: a kötélverő és a kerékforgató; a kőműves és a segéd munkás; az utcakövező és a döngölő; más területekről pedig: a szakács és a nyársforgató; a csapos, a pincér és a konyhalány; a villamosnál a kocsivezető és a kalauz; a csónakútnál az evezős és a kormányos; a vadászok és a hajtók; fűjtatónyomók és organisták; dobosok és síposok; egy szintársulat; egy zenekar stb. A lista tetszőlegesen bővíthető.

Ezekben az esetekben soha nem a munkamegosztás által szétválasztott, majd újraegyesült tevékenységekörökről van szó, hanem teljesen eltérő tevékenységfajtákról, amelyek önmagukban nem is létezhetnek, s így eleve együtt jönnek létre. E munkák csak összefüggően végezhetők: egyik a másik megvalósulását segíti, s csupán együttesen alkotnak egészet. Ennek megfelelően a munkásoknak egymáshoz kell igazodniuk: az, aki nem dolgozik a másik keze alá, egyedül semmit sem képes teljesíteni. Munkája önmagában egyszerűen hatástalan marad.

¹⁴Meinecke, Die deutschen Kolonien in Wort und Bild, 35. old., ábra.

¹⁵Les Bassoutos, 171. old., s a hozzá tartozó illusztráció. Utóbbi G. Gerlandnál is, Atlas Ethnographie (Lipce 1876), 22. tábla, 25. sz. Hasonlót közöl K. Endemann a sotho négekről: Zeitschrift für Ethnologie VI. 26. és 30. old., Paulitschke a harari gallákról: Ethnographie Nordost-Afrikas. I. k., 216. old., valamint Schadenberg a dél-mindanaói bagobókról, uott, XVII., 19. és köv. old.

Az effajta kapcsolt munkáknál az egyik munka általában uralkodó vagy vezérlő tevékenységként jelölhető meg, míg a többi ennek rendelődik alá, ennek a megvalósulását szolgálja. Ezáltal gyakran a munkások közötti személyes viszony függőséggé alakul. Ha a vezető munkás önálló, a technikailag függő munkás esetleg az ő bér munkásává válik. Ha a kapcsolt munka valamiféle vállalkozásba illeszkedik, az összteljesítményt általában közös bértétellel szokták díjazni (csoportos akkord, collective, piece work), mint például a cigarettakészítő és a hüvelycsavaró, az üvegfüvő és az elhordó munkás esetében. A szóban forgó rendszer lehetővé teszi ugyan, hogy ott is alkalmazzák a darabbérezést, ahol az egyik munkás teljesítménye nem választható el a többi munkásától, ám rendszerint hátrányos azokra nézve, akik az alárendelt feladatot végzik.

Egészében véve a munkaközösség e formája is a fejletlen eszköztechnika fokához tartozik. Előrehaladottabb szinten az alárendelt munkákat állati vagy gépi erővel próbálják helyettesíteni. Ismert példa erre az eke, melyet egykor ember vont, később ökrök, ám e váltás ellenére is fennmaradt egy ideig a kapcsolt munka abban a formában, hogy az ekét tartó személy mellett még egy vagy több hajtóra volt szükség. Ez az állapot egészen addig tartott, amíg egy tökéletesebb konstrukciójú eke fölöslegessé nem tette a hajtókat.¹⁶

Végezetül újfent hangsúlyoznunk kell: mind a munkaközösség, mind a munkaegyesítés csaknem teljes hatóköre a tőkét nélkülöző vagy tőkeszegény gazdaság ágaira és történelmi szakaszaira korlátozódik. A gazdaságilag gyengék eszköztárát gazdagítják. Ebben a mivoltukban azonban nagy fejlődéstörténeti jelentőséggel bírtak, mert az embereket időbeosztásra és az idővel való takarékosagra, egy közös cél érdekében vállalt alárendelődésre, rendszeres és intenzív munkára nevelték. Míg eredetileg csak e szokáson alapultak, az idők folyamán azon tényezők egyikévé váltak, amelyeket a rabszolgasághoz és jobbágysághoz hasonló jogi kényszervizonyok létrejöttének okaiként emlegetünk.

A munkaegyesítés és a munkaközösség elve egyébként kevés időtálló szervezetet hozott létre, annál több időtálló művet. Vegyük csak szemügyre a Nílus országának piramisait és köemlékeit, a mezopotámiai óriásvárosok romjait, a régi amerikai kultúrnépek építményeit, ha látni akarjuk, hogy a vas ismerete és igásállatok nélkül, a legegyszerűbb mechanikai eszközök – emelő, csavar vagy csigasor – híján is mire képes az ember, ha munkaközösségbe szervezi valamely nagyhatalmú akarat.

S úgy érezzük, az elvégzett fogalmi megalapozás után az itt tárgyalt két jelenség – elfogulatlan vizsgálódást föltételezve – talán tudományos építőelemként sem haszontalan. A munka tudománya továbbfejlesztésre vár. Azon szempontok követése, amelyekre itt inkább csak rámutatni állt módunkban, könnyen igazolhatná, hogy e terep további eredményekkel kecsegtet. Már most kiviláglik, hogy a munkaegyesítést és a munkaközösséget mégiscsak finomabb pszichikai mozzanatok kísérik, mint a mindeddig szinte egyedülként figyelmet kapott munkamegosztást. Mindezek felkutatására persze csupán a gondolkodó, önmagát is megfigyelő munkás képes.

---

¹⁶A munkakapcsolat-rendszer érdekes módosulatai adódnak ott, ahol értékesebb munkaeszközök szükségesek, s ezekkel csak a résztvevők egyike bír, míg a többiek csupán munkaerejüket adják. Ez a helyzet például a halászatnál Észak-Oroszországban, valamint a szántásnál, ahol 6-8 állat együttes befogását követelte meg a szántóföld nehézsége. Walesre, Írországra és Skóciára vonatkozó példákat hoz *Seebohm*, *Die englische Dorfgemeinde*, 81. és köv. old., továbbá *Meitzen*, *Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten*, I. k., 212. és köv. old., II. k., 129. old. Teljesen hasonló az abesszín hegyvidék bogóinak példája: Id. Post, *Afrikanische Jurisprudenz*, II. k., 184. old. az örményeké, *Tarajanz*, i. m., 12. old.: a montenegróiaké, *Popovic*, *Recht und Gericht in Montenegro*, 79.

I. 3. Karl Marx: A munka megosztása és a manufaktúra

Részletek Karl Marx: A tőke I. (MEM 23. Bp. 1967.) c. művéből, 315-317. old., 320-337. old., 352-356. old.

A manufaktúra kettős eredete

A munka megosztásán nyugvó kooperáció a manufaktúrában teremti meg klasszikus alakját. Mint a tőkés termelési folyamat jellegzetes formája uralkodik a tulajdonképpeni manufaktúra-időszakban, amely hozzávetőlegesen a XVI. század közepétől a XVIII. század utolsó harmadáig tart.

A manufaktúra eredete kettős.

Vagy különböző fajta, önálló kézművességek munkásait – akiknek kezén a terméknek át kell futnia végső megéréséig – egyesítik egy műhelybe egyazon tőkés parancsnoklása alatt. Például a hintó nagyszámú független kézműves munkájának összterméke volt, mint amilyen a bognár, a szíjgyártó, a szabó, a lakatos, a rézműves, az esztergályos, a paszományszerítő, az üveges, a mázoló, a fényező, az aranyozó stb. A hintó manufaktúra mindezeket a különböző kézműveseket egy munkaépületben egyesíti, ahol egyidejűleg egymás kezére dolgoznak. A hintót ugyan nem lehet megaranyozni, amíg el nem készült. Ha azonban sok hintót készítenek egyidejűleg, akkor egy részüket állandóan aranyozni lehet, miközben egy másik részük a termelési folyamat egy korábbi szakaszán fut át. Ennyiben még az egyszerű kooperáció talaján állunk, amely ember- és dologanyagát készen találja. De csakhamar lényeges változás következik be. Az a szabó, lakatos, rézműves, aki csak hintókészítésben van foglalkoztatva, a gyakorlattal együtt apránként elveszíti a képességét is arra, hogy régi mesterségét teljes terjedelmében űzze. Másrészt egyoldalúvá lett cselekvése most a megszükkült hatásterület szempontjából a legcélszerűbb formára tesz szert. A hintó-manufaktúra eredetileg önálló kézművességek kombinációjaként jelent meg. Fokozatosan a hintótermelésnek különböző külön műveletekre való megosztásával lesz, amelyek mindegyike egy munkás kizárólagos funkciójává kristályosodik, és amelyeknek összességét e részmunkások egyesülése végzi. Éppígy a posztó-manufaktúra és egész sor más manufaktúra is különböző kézművességeknek egyazon tőke parancsnoklása alatti kombinációjából keletkezett¹.

A manufaktúra azonban ezzel ellenkező módon is ered. Sok olyan kézművest, akik egy munkát vagy egyenlő fajtájú munkát végeznek, például papírt, vagy betűket, vagy tűt készítenek, egyazon tőke egyidejűleg egyazon műhelyben foglalkoztat. Ez legegyszerűbb formájú kooperáció. E kézművesek mindegyike (talán egy vagy két legénnyel) az egész árut készíti, tehát sorjában elvégzi az előállításához szükséges különböző műveleteket. Régi, kézműszerű módján dolgozik tovább. Külső körülmények azonban hamarosan azt eredményezik, hogy a munkások egyazon térben való koncentrációját és munkáik egyidejűségét másképp használják fel. Például nagyobb mennyiségű készárut kell meghatározott határidőre szállítani. A munkát ezért felosztják. Ahelyett, hogy a különböző műveleteket egyazon kézművessel időbeli egymásutánban végeztetnék el, egymástól elválasztják, elszigetelik, térbelileg egymás mellé helyezik ezeket, mindegyiküket más kézművesre osztják ki és valamennyit együttesen, egyidejűleg hajtják végre a kooperálók. Ez a véletlen felosztás megismétlődik, megmutatja sajátos előnyeit és lassanként a munka rendszeres megosztásával csontosul. Az áru, amely azelőtt egy sokféle munkát végző önálló kézműves egyéni terméke volt, kézművesek egyesülésének társadalmi termékévé változik át, akik közül mindegyik folytonosan csak egy és ugyanazt a részműveletet végzi. Ugyanazok a műveletek, amelyek a német céhes papírkészítő egymást követő teendőiként egymásba folytak, a holland papír-manufaktúrában sok kooperáló munkás egymás mellett futó részműveleteivé önállósultak. A céhes nürnbergi tűkészítő alkotja az angol tű-manufaktúra alapelemét. De míg az az egy tűkészítő talán 20 egymás utáni műveletből álló soron halad át, itt csakhamar 20 tűkészítő dolgozott egymás

¹A manufaktúra effajta kialakulásának modernebb példájául közöljük a következő idézetet. Lyon és Nimes selyemfonása és selyemszövése „egészen patriarchális: sok nőt és gyermeket foglalkoztat, de anélkül, hogy kimerítené vagy tönkretenné őket; a Drome, a Var, az Isère és Vacluse szép völgyeiben hagyja őket, hogy ott selyemhernyót tenyesszenek és gubóikat legombolyítsák [...] sohasem lesz igazi gyárrá. Ha jobban megvizsgáljuk... a munkamegosztás elve itt sajátos jelleget ölt. Vannak ugyan gombolyítónők, cérnázók, festők, írezők, továbbá szövők; de nincsenek egyesítve egyazon vállalatban, nem függenek ugyanattól a vállalkozótól; mindnyájan függetlenek”. (A. Blanqui: „Cours d'économie industrielle”, összeállította A. Blaise, Párizs 1838-39, 79. old.) Amióta Blanqui ezt írta, a különböző független munkásokat részben gyárakban egyesítették.

mellett, mindegyik csak egyet végzett a 20 műveletből, amelyeket tapasztalatok folytán még sokkal tovább hasogattak, elszigeteltek és egyes munkások kizárólagos funkcióivá önállósítottak.

A manufaktúra eredetének módja, a kézművességből való kialakulása tehát kettős. Egyrészt különböző fajta, önálló kézművességek kombinációjából indul ki, amelyek addig a pontig önállótlanodnak és egyoldalúsodnak, amelyen már nem egyebek, mint egymást kiegészítő részműveletek egyazon árutermelési folyamatában. Másrészt egyenlő fajta kézművesek kooperációjából indul ki, egyazon egyéni kézművességet különböző műveleteire bontja, ezeket elszigeteli és önállósítja, addig a pontig, amelyen mindegyikük egy külön munkás kizárólagos funkciójává lesz. A manufaktúra ennél fogva egyrészt bevezeti a munka megosztását egy termelési folyamatba vagy továbbfejleszti azt, másrészt kombinál korábban különálló kézművességeket. De bármi is különös kiindulópontja, végső alakja ugyanaz: olyan termelési mechanizmus, amelynek szervei emberek.

A munka manufaktúrabeli megosztásának helyes megértéséhez lényeges a következőket leszögeznünk: Mindenekelőtt a termelési folyamatnak különös szakaszai szerinti elemzése itt teljességgel egybeesik egy kézműszerű tevékenység különböző részműveletekre bontásával. Akár összetett, akár egyszerű, a művelet kézműszerű marad, és azért függ az egyes munkás erejétől, ügyességétől, gyorsaságától és biztonságától, amellyel szerszámát kezeli. A kézművesség marad a bázis. Ez a szűk technikai bázis kizárja a termelési folyamat valóban tudományos elemzését, hiszen minden részfolyamatnak, amelyen a termék átmegy, kézműszerű részmunkaként kivitelezhetőnek kell lennie. S éppen azért, mert a kézműszerű ügyesség így a termelési folyamat alapzata marad, minden egyes munkást kizárólag egy részfunkcióhoz alkalmaznak hozzá és munkaerejét e részfunkció élethossziglani szervévé változtatják. Végül a munkának ez a megosztása a kooperáció különös fajtája, és jó néhány előnye a kooperáció általános lényegéből, nem pedig e különös formájából ered. [...]

A manufaktúra két alapformája a különmemű manufaktúra és a szerves manufaktúra

A manufaktúra tagozódásának két alapformája van, amelyek alkalmi egybefonódásuk ellenére is két lényegesen különböző fajtát alkotnak, és főként a manufaktúrának gépi üzemű nagyiparrá váló átváltozásakor egészen különböző szerepet játszanak. E kettős jelleg magának a készítménynek a természetéből ered. A készítmény vagy önálló résztermékeknek pusztán mechanikus összeállítása útján jön létre, vagy összefüggő folyamatok és eljárások egymásutánjának köszönheti kész alakját.

Egy mozdony például több mint 5000 önálló részből áll. Mindazonáltal a mozdony nem lehet példa a tulajdonképpeni manufaktúra első fajtájára, mert a nagyipar alkotása. Annál inkább az óra, amelyen William Petty is szemlélteti a munka manufaktúraszerű megosztását. Egy nürnbergi kézműves egyéni művéből az óra számtalan részmunkás társadalmi termékévé lett. Ilyen részmunkás a nyersszerkezet-készítő, az órarugó-készítő, a számlapkészítő, a hajszálrugó-készítő, a köcsapágy- és horgonykő-készítő, a mutatókészítő, a tokkészítő, a csavarkészítő, az aranyozó. E részmunkásoknak továbbá számos alosztálya van, mint például a kerékgyártó (a réz-, és az acélkerekeket ismét más-más készíti), hajtókakészítő, mutatószerkezet-készítő, acheveur de pignon (aki a kerekeket a hajtókára erősíti, polírozza a fazettákat stb.), a csapkészítő, planteur de finissage (aki a különböző kerekeket és hajtókákat a szerkezetbe helyezi), finisseur de barillet (aki a fogakat marja be, a lyukakat megfelelő bőségre dörzsöli, megedzi a beállítószerveket és a kilincsszerkezetet), járatkészítő, cylinderjártat esetében ismét cylinderkészítő, gátkerék-készítő, billegőkészítő, requette-készítő (az órát szabályozó rész), planteur d'échappement (tulajdonképpeni járatkészítő); azután a repasseur de barillet (aki a rugóházat és a beállítószerveket egészen befejezi), acélpolírozó, kerékpolírozó, csavarfej-polírozó, számfestő, lapkészítő (aki a zománcot a rézre olvasztja), fabricant de pendants (aki csupán a tok füleit csinálja), finisseur de charnière (aki a rézpecket a tok közepébe helyezi stb.), faiseur de secret (aki a fedelet felpattantó rugókat helyezi be a tokba), graveur (vésnök), ciseleur (cizelláló), polisseur de boîte (tokfényező) stb., stb., végül a repasseur, aki az egész órát összeállítja, és működő állapotban leszállítja. Az órának csak kevés része fut át különböző kezeken, és mindezek a membra disjecta² csak abban a kézben gyűlnek össze, amely végül mechanikai egésszé kapcsolja őket össze. A készterméknek és különböző fajta elemeinek e külsődleges viszonya itt, mint hasonló készítményeknél, a részmunkások egyazon műhelyben való kombinációját meghagyja véletlennek. Előfordulhat,

² „Disjecta membra poeatae” (a költő szétszórt tagjai) – Horatius: „Satirae”, I. könyv, IV. satíra, 62. sor.

hogy magukat a részmunkákat megint egymástól független kézművességeként végzi, mint például Waadt és Neuchatel kantonban, míg például Genfben nagy óra-manufaktúrák vannak, azaz a részmunkások közvetlenül kooperálnak a tőke parancsnoklása alatt. De a számlapot, a rugót és a tokot még az utóbbi esetben is ritkán készítik magában a manufaktúrában. A kombinált manufaktúraszzerű üzem itt csak kivételes viszonyok között hasznot hajtó, mivel a konkurencia azok között a munkások között, akik otthon akarnak dolgozni, igen nagy, mivel a termelésnek egy tömeg különlemű folyamatra való szétforgácsolása alig engedi meg közös munkaeszközök alkalmazását, s mivel a tőkés a szétszóró gyártás esetén megtakarítja a munkaépületek stb. költségét.³ Mindazonáltal ezeknek a részmunkásoknak a helyzete, akit otthon, de egy tőkés (gyáros, ébelsseur) számára dolgoznak, teljességgel különbözik az önálló kézművesétől, aki saját vevői számára dolgozik.⁴

A manufaktúra második fajtája, a kiteljesedett formája, olyan készítményeket termel, amelyek összefüggő fejlődési szakaszokon, lépcsőfok- folyamatok egymásutánján haladnak át, amiként például a varrótú-manufaktúrában a drót 72, sőt 92 specifikus részmunkás kezén halad át.

Amennyiben az ilyen manufaktúra eredetileg szétszóró kézműveseket kombinál, csökkenti a készítmény különös termelési szakaszai közötti térbeli távolságot. A készítmény egyik stádiumból a másikba való átmenetének ideje megrövidül és éppúgy megrövidül a munka is, amely ezeket az átmeneteket közvetíti.⁵ A kézművességhez képest így termelőerőt nyerne, s ez a nyereség a manufaktúra általános kooperatív jellegéből ered. Másrészt a munka megosztásának a manufaktúrára nézve sajátos elve feltételezi a különböző termelési szakaszok elszigetelését, amelyek mint megannyi kéz- műszerű részmunka önállósultak egymással szemben. Az elszigetelt funkciók közti összefüggés helyreállítása és fenntartása szükségessé teszi a készítmény állandó szállítását egyik kézből a másikba és egyik folyamatból a másikba. A nagyipar álláspontjáról tekintve ez mint jellegzetes, költséges és a manufaktúra elvében benne rejlő korlátozottság domborodik ki.⁶

Ha egy meghatározott mennyiségű nyersanyagot, például a papír-manufaktúrában rongyot vagy a tű-manufaktúrában drótot veszünk szemügyre, akkor azt látjuk, hogy ez a különböző részmunkások kezében termelési szakaszok időbeli lépcsőzetén halad át végső alakjaig. Ha viszont a műhelyt min összmehanizmust vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy a nyersanyag egyidejűleg ott van valamennyi termelési szakaszban. A részmunkásokból kombinált összmunkás szerszámmal felfegyverzett sok keze közül néhányal húzza a drótot, miközben más kezeivel és szerszámaival egyidejűleg nyújtja, ismét másokkal vágja, hegyezi stb. A különböző lépcsőfok-folyamatok időbeli egymásutánosságából térbeli egymásmellettiességgé változtak. Ezért van az, hogy ugyanakkora időközben több készáru állítanak elő.⁷ Ez az egyidejűség az összefolyamat kooperatív formájából ered ugyan, de a manufaktúra nemcsak készen találja a kooperáció feltételeit, hanem részben maga teremti meg őket a kézműszerű tevékenység szétbontása révén. Másrészt a munkafolyamat e társadalmi szervezetét a manufaktúra csak azáltal éri el, hogy az egyes munkást ugyanahhoz a részlethez láncolja.

Minthogy minden részmunkás részterméke egyúttal csupán egy különös fejlődési foka egyazon készítménynek, az egyik munkás vagy az egy munkáscsoport nyersanyagot szállít a másiknak. Az egyik munkájának az eredménye a másik munkájának kiindulópontja. Az egyik munkás ezért itt közvetlenül foglalkoztatja a másikat. A célul kitűzött hasznos hatás eléréséhez minden egyes részfolyamatban szükséges munkaidőt tapasztalatilag megállapítják, és a manufaktúra összmehanizmus az az előfeltételezésen nyugszik, hogy adott munkaidő alatt adott eredményt érnek el. Csak ezzel az előfeltételezéssel mehetnek végbe a különböző egymást kiegészítő munkafolyamatok szakadatlanul, egyidejűleg és térbelileg egymás mellett. Világos, hogy a munkáknak és ennél fogva a munkásoknak ez az egymástól való közvetlen

³Genf 1854-ben 80 000 órát termelt, Neuchatel kanton óratermelésének kevesebb, mint egyötödét. Chaux-de-Fonds, amely egyetlen óra-manufaktúrának tekinthető, egymaga kétszer annyi órát állít elő évente, mint Genf. 1850-től 1861-ig Genf 750 000 órát szállított. Lásd: „Report from Geneva on the Watch Trade”; „Reports by H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.” 6. sz., 1863. Az, hogy a csak összeállított készítmények termelése egymással össze nem függő folyamatokra esik szét, önmagában véve is nagyon megnehezíti az ilyen manufaktúráknak nagyipari gépi üzemé váló átváltozását, ehhez azonban az óra esetében még két másik akadály járul, elemeinek apró és finom volta, valamint az óra luxusjellege, következőképpen változatossága. Így például a legjobb londoni cégek egész éven át alig egy tucat olyan órát készítenek, amelyek hasonlítanak egymásra. A Vacheron & Constantin óragyár, amely sikeresen alkalmazza a gépi berendezést, legfeljebb 3-4 különböző nagyság- és formaváltozatot állít elő.

⁴Az órakészítésen, a különlemű manufaktúra e klasszikus példáján igen pontosan lehet tanulmányozni a munkaszerszámoknak fent említett, a kézműszerű tevékenység felbontásából eredő differenciálódását és specializálódását.

⁵„Az emberek ilyen szoros együttélése esetén a szállításnak szükségképpen kevesebbnek kell lennie.” („The Advantages of the East India Trade”, 106. old.)

⁶„A termelés különböző lépcsőfokainak elszigetelése a manufaktúrában, ami a kézi munka alkalmazásából következik, mérhetetlenül megnöveli a termelés költségeit; a veszteség főleg az egyik folyamatból a másikba való pusztá szállításokból ered.” („The Industry of Nations”, London 1855., II. rész, 200. old.)

⁷„Ez” (a munka megosztása) „időmegtakarítást is eredményez azáltal, hogy a munkát különböző ágaira különíti, amelyek mindegyikének elvégzéséhez ugyanabban a pillanatban lehet hozzáfogni... Azáltal, hogy mindazokat a különböző folyamatokat, amelyeket egy egyénnek külön-külön kellett volna elvégeznie, egyszerre hajtják végre, lehetségessé válik, hogy például teljesen kész tűk sokaságát termeljék ugyanannyi idő alatt, amennyi alatt egy egyes tűt csak levágni vagy meghegyezni lehetett volna.” (Dugald Stewart: „Works”, VIII. köt. 319. old.)

függősége minden egyes munkást rákényszerít, hogy csak a szükséges időt fordítsa funkciójára, és ily módon a munkának egészen más folyamatossága, egyöntetűsége, szabályszerűsége, rendje⁸ és főleg intenzitása jön létre, mint a független kézművességben vagy akár az egyszerű kooperációban. Az, hogy egy árura csak az előállításához társadalmilag szükséges munkaidőt fordítják, az egyáltalában-való árutermelésnél mint a konkurencia külső kényszere jelenik meg, mivel, felszínesen kifejezve, minden egyes termelőnek az árut piaci árán kell eladnia. A manufaktúrában ezzel szemben magának a termelési folyamatnak technikai törvényévé lesz, hogy adott munkaidő alatt adott termékmennyiséget kell szolgáltatni.⁹

Különböző műveletek azonban egyenlőtlen időtartamokat vesznek igénybe és ezért egyenlő időközök alatt egyenlőtlen résztermék-mennyiségeket szolgáltatnak. Ahhoz tehát, hogy ugyanaz a munkás napról-napra mindig csak ugyanazt a műveletet végezze, a különböző műveleteknél munkások különböző számarányát kell alkalmazni, például egy betűmanufaktúrában – ahol az öntő óránként 2000 betűt önt, az öntőfejletörő 4000-et tör le és a betűcsiszoló 8000-et csiszol simára – 4 öntőt és 2 öntőfejletörőt egy betűcsiszolóra számítva. Itt visszatér a kooperáció elve a maga legegyszerűbb formájában – sok ember egyidejű foglalkoztatása, akik egyenlő fajta munkát végeznek –, de most egy szerves viszony kifejezéseként. A munka manufaktúraszerű megosztása tehát nemcsak egyszerűsíti és megsokszorozza a társadalmi összmunka minőségileg megkülönböztetett szerveit, hanem létrehoz egy matematikailag szilárd arányt is e szervek mennyiségi terjedelmét, vagyis az egyes külön funkciókban foglalkoztatott munkások vagy munkáscsoportok viszonylagos számát, illetve viszonylagos nagyságát illetően. A munkának ez a manufaktúraszerű megosztása a társadalmi munkafolyamat minőségi tagolásával együtt kifejleszti annak mennyiségi szabályát és arányosságát.

Ha a részmunkások különböző csoportjainak legmegfelelőbb viszonyszámát tapasztalatilag megállapították a termelés meghatározott szintjére nézve, akkor ezt a szintet csak úgy lehet bővíteni, ha minden különös munkáscsoport többszörösét alkalmazják.¹⁰ Ehhez hozzájárul még, hogy ugyanaz az egyén bizonyos munkákat, például a felügyelet munkáját, a résztermékeknek egyik termelési szakaszból a másikba való szállítását stb. nagyobb arányban éppen olyan jól el tud végezni, mint kisebbben. E funkciók önállósulása, vagyis különös munkásokra való rábízás tehát csak foglalkoztatott munkások számának megnagyobbodása esetén lesz előnyössé, de ennek a megnagyobbodásnak azonnal minden csoportot arányosan meg kell ragadnia.

Az egyes csoport – bizonyos számú munkás, aki ugyanazt a részfunkciót végzi – egynemű elemekből áll és az összmechanizmus egy különös szervét alkotja. Különböző manufaktúrákban azonban maga a csoport is tagozott munkaszervezet, az összmechanizmus pedig ezeknek az elemtermelő organizmusoknak ismétlése vagy megsokszorozása révén jön létre. Nézzük például az üvegpalack-manufaktúrát. Ez három lényegesen különböző szakaszra oszlik. Az első az előkészítő szakasz: az üvegkeverék készítése, homok, mész stb., összekeverése és ennek a keveréknek folyékony üvegmasszává olvasztása.¹¹ Ebben az első szakaszban különböző részmunkásokat foglalkoztatnak, ugyanígy a befejező szakaszban – a palackoknak a szárítókemencéből való kivételében, osztályozásában, csomagolásában stb. A két szakasz között középen foglal helyet a tulajdonképpeni üvegekészítés, vagyis a folyékony üvegmassza feldolgozása. Az üvegekemence mindegyik szájánál egy-egy csoport dolgozik, amelyet Angliában „hole”-nak (lyuknak) neveznek, és amelynek tagjai a következők: egy bottle maker (palackkészítő) vagy finisher (kikészítő), egy blower (fúvó), egy gatherer (összehordó), egy putter up (felrakó) vagy whetter off (lecsiszoló) és egy taker in (átvevő). Ez az öt részmunkás megannyi külön szerve egyetlen munkaszervezetnek, amely csak mint egység, tehát csak az öt munkás közvetlen kooperációja révén tud működni. Ha az ötrésztű testnek egy tagja hiányzik, akkor ez a test megbénul. Egyazon üvegekemencének azonban több nyílása van. Angliában például 4-6, mindegyikükben egy-egy folyékony üveggel teli agyag olvasztótégely van, és mindegyikük egy-egy ugyanilyen öttagú munkáscsoportot foglalkoztat. Az egyes csoportok tagozódása itt közvetlenül a munka megosztásán nyugszik, míg a különböző egyenlő fajta csoportok között a kötelék az egyszerű kooperáció, amely a termelési eszközök egyikét, jelen esetben az üvegekemencét, közös fogyasztás útján gazdaságosabban használja fel. Egy

⁸ „Minél nagyobb minden egyes manufaktúrában a művesek változatossága... annál nagyobb rendben és annál szabályszerűbben folyik minden munka, szükségképpen annál kevesebb idő kell elvégzéséhez, és a fáradtságnak is kevesebbnek kell lennie.” („The Advantages etc.”, 68. old.)

⁹ Mégis a manufaktúraszerű üzem ezt az eredményt sok ágbán csak tökéletlenül éri el, mert a termelési folyamat általános kémiai és fizikai feltételeit nem tudja biztonságosan ellenőrizni.

¹⁰ „Ha a tapasztalat, az egyes manufaktúrák termékeinek különös természete alapján, már megismertetett azzal, mi a legelőnyösebb módja a gyártás részműveletekre hasításának és mekkora az e részműveletekhez szükséges munkások száma, akkor mindazok a vállalatok, amelyek nem e szám pontos többszörösét alkalmazzák, több költséggel fognak gyártani... Ez az egyik oka az ipari vállalatok roppant kiterjedésének.” (Ch. Babbage: „On the Economy of Machinery”, London 1832., XXI. fej. 172-173. old.)

¹¹ Angliában az olvasztókemence el van választva az üvegekemencétől, ahol az üveget feldolgozzák, míg például Belgiumban ugyanaz a kemence szolgál mind a két folyamat elvégzésére.

ilyen üvegekemence a maga 4-6 csoportjával üveghutát alkot és egy üveg-manufaktúra nagyobb számú ilyen hutát foglal magában, a termelés bevezető és záró szakaszához való berendezésekkel és munkásokkal együtt.

Végül a manufaktúra, ahogy részben különböző kézművesek kombinációjából ered, ugyanúgy különböző manufaktúrák kombinációjává is fejlődhet. A nagyobb angliai üveghuták például maguk gyártják agyag olvasztótégelyeiket, mert ezeknek jóságától lényegesen függ az, hogy sikerül-e a termék vagy sem. Egy termelési eszköz manufaktúráját itt összekapcsolják a termék manufaktúrájával. S megfordítva, a termék manufaktúrája összekapcsolható olyan manufaktúrákkal, amelyekben a termék maga megint nyersanyagul szolgál vagy amelyeknek a termékeivel később összeteszik. Így például a flintüveg-manufaktúrát üvegcsiszolással és rézöntéssel kombinálják, mely utóbbi sokféle üveg cikk fémfoglására szolgál. A különböző kombinált manufaktúrák azután egy összmanufaktúrának térbelileg többé-kevésbé elválasztott részlegei, egyúttal egymástól független termelési folyamatok lesznek, mindegyik saját munkamegosztással. A kombinált manufaktúra – noha egynémely előnyt nyújt – a saját alapzatán nem ér el valóságos technikai egységet. Ez csak gépi üzemmé való átváltozásakor jön létre.

A manufaktúra-időszak, amely az áru termeléséhez szükséges munkaidő csökkenését hamarosan tudatos elvként mondja ki,¹² szórványosan a gépek használatát is kifejleszti, kiváltképp bizonyos egyszerű első folyamatok esetében, amelyeket tömegesen és nagy erőfifjéttel kell kivitelezni. Így például a papír-manufaktúrában a rongyok őrlését hamarosan papírmalmok, a kohászatban az ércek szétzúzását úgynevezett zúzómalnok segítségével végzik.¹³ Minden gépi berendezés elemi formáját a római Császárság hagyományozta ránk a vízimalom képében.¹⁴ A kézművesidőszak hagyta örökül az iránytű, a lőpor, a könyvnyomtatás és az önműködő óra nagy jelentőségű találmányait. Nagyjában és egészében azonban a gépi berendezés azt a mellékszerepet játssza, amelyet Adam Smith a munka megosztása mellett utal ki neki.¹⁵ Igen fontossá lett a gépi berendezés szórványos alkalmazása a XVII. században, mert e kor nagy matematikusainak gyakorlati támaszpontot és ösztönzést nyújtott a modern technika megteremtésére.

A manufaktúra-időszak sajátos gépi berendezése maga a sok részmunkásból kombinált összmunkás marad. A különböző műveletek, amelyeket egy áru termelője váltakozva végez el és amelyek munkafolyamatának egészében összefonódnak, a termelőt különbözőképpen veszik igénybe. Az egyik művelet több erőt, a másik több jártasságot, a harmadik több szellemi figyelmet stb. követel, márpedig egyazon egyénben ezek a tulajdonságok nem egyenlő fokon vannak meg. A különböző műveletek szétválasztása, önállósítása és elszigetelése után a munkásokat domináló tulajdonságaik szerint osztják el, minősítik és csoportosítják. A munkások természeti különösségei alkotják azt az alapzatot, amelyen a munka megosztása gyökeret ereszt, az egyszer már bevezetett manufaktúra viszont olyan munkaerőket fejleszt ki, melyek természettől fogva csak egyoldalú külön funkcióra alkalmasak. Az összmunkás most valamennyi termelő tulajdonsággal a virtuozitás egyenlő magas fokán rendelkezik és egyúttal a leggazdaságosabban fejti ki őket, mert valamennyi szervét, amelyek különös munkásokban vagy munkáscsoportokban individualizálódnak, kizárólag azok specifikus funkcióira alkalmazza.¹⁶ A részmunkás egyoldalúsága, sőt tökéletlensége tökéletességévé lesz, mihelyt tagja az összmunkásnak.¹⁷ Egy egyoldalú funkció megszokása e funkció természetszerű biztonsággal működő szervévé alakítja a részmunkást, az összmechanizmus összefüggése pedig rákényszeríti, hogy a gépalkatrész szabályszerűségével működjék.¹⁸

¹²Ez látható többek között W. Pettynél, John Bellersnél, Andrew Yarrantonnál, az „Advantages of the East India Trade”-ben és J. Vanderlintnél.

¹³Franciaország a XVI. század vége felé még mozsarakat és szitákat használ az ércek szétzúzásához és mosásához.

¹⁴A gépi berendezés egész fejlődéstörténetét lehet követni a gabonamalmok történetén. A gyárat angolul még mindig millnek (malomnak) nevezik. A XIX. század első évtizedeiből való német technológiai munkákban még a Mühle (malom) kifejezést találjuk nemcsak valamennyi természeti erővel meghajtott gépi berendezésre, hanem minden olyan manufaktúrára is, amely gépszerű készülékeket alkalmaz.

¹⁵Mint ennek az írásnak negyedik könyvében közelebbről látni fogjuk, A. Smith egyetlen új tételt sem állított fel a munka megosztására vonatkozólag. Ami azonban őt, mint a manufaktúra-időszak összefoglaló politikai gazdaszát jellemzi, az az a hangsúly, amelyet a munka megosztására helyez. Az az alárendelt szerep, amelyet a gépi berendezésnek ki jelöl, a nagyipar kezdetén Lauderdale-t, egy fejlettebb korszakban Ure-t polémiára készíttette. A. Smith a szerszámok differenciálását is – amiben a manufaktúra részmunkásai maguk igen tevékenyen közreműködtek – összecsereéli a gépfeltalálással. Ez utóbbiban nem manufaktúra-munkások, hanem tudósok, kézművesek, sőt parasztok (Brindley) stb. játszanak szerepet.

¹⁶„Azáltal, hogy a gyártást több különböző műveletre osztja, amelyek közül mindegyikhez a jártasságnak és az erőnek különböző foka szükséges, lehetővé válik a manufaktúra tulajdonosa számára, hogy pontosan az egyes műveleteknek megfelelő mennyiségű erőt és jártasságot szerezze be. Ha ellenben az egész munkát egy munkásnak kellene elvégeznie, akkor ugyanannak az egyénnek elég jártassággal kell rendelkeznie a legkényesebb, és elég erővel a legfáradtságosabb műveletekhez.” (Ch. Babbage, i.m. XIX. fej.)

¹⁷Például az izmok egyoldalú fejlődése, a csontok elgörbülése stb.

¹⁸Igen helyesen felel Wm. Marshall úr, egy üveg-manufaktúra general managere (vezérigazgatója) a vizsgálobiztosnak arra a kérdésére, hogyan tartják fenn a foglalkoztatott ifjak serénységét: „Munkájukat semmiképpen nem hanyagolhatják el; ha egyszer elkezdték, folytatniuk kell; pontosan olyanok, mint egy gép részei.” („Children's Employment Commission, Fourth Report”, 1865., 247. old.)

Míthogy az összmunkás különböző funkciói egyszerűbbek vagy összetettebbek, alacsonyabb vagy magasabb fokúak, szerveinek, az egyéni munkaerőnek, igen különböző fokú kiképzésre van szükségük, és ezért értékük is igen különböző. A manufaktúra tehát kifejleszti a munkaerők hierarchiáját, amelynek megfelel a munkabérek lépcsőzete. Ha egyfelől az egyéni munkást hozzáalkalmazák, és élethossziglan annectálják egy egyoldalú funkcióhoz, másfelől a különböző munkaműveleteket hozzáidomítják a természetes és szerzett ügyességek e hierarchiájához.¹⁹ Mindazonáltal minden termelési folyamat feltételez bizonyos egyszerű műveleteket, amelyeket bármely ember el tud végezni. Most ezeket is kiszakítják a tevékenység tartalmasabb mozzanataival való folyamatos összefüggésükből és kizárólagos funkciókká csontosítják.

A manufaktúra ezért minden kézművességben, melyet megragad, létrehozza az úgynevezett tanulatlan munkások osztályát, akiket a kézművesüzem szigorúan kirekesztett. Amikor a manufaktúra az egész munkaképesség rovására virtuozitással fejleszti a teljességgel egyoldalúvá tett specialitást, akkor a kifejlődés teljes hiányát is specialitással kezdi már tenni. A hierarchikus lépcsőzet mellett megjelenik a munkásoknak tanultakra és tanulatlanokra való egyszerű szétválasztása. A tanulási költségek az utóbbiak esetében teljesen elesnek, az előbbiekében pedig, a kézművesekhez képest, csökkennek a funkció egyszerűsödése következtében. Mindkét esetben csökken a munkaerő értéke.²⁰ Kivétel az, amikor a munkafolyamat szétbontása új összefoglaló funkciókat hoz létre, amelyek a kézműves üzemben egyáltalán nem vagy nem ugyanabban a terjedelemben fordultak elő. A munkaerőnek a tanulási költségek elmaradásából, illetve csökkenéséből eredő viszonylagos elértéktelenedése közvetlenül magába zárja a tőke nagyobb értékesítését, mert minden, ami a munkaerő újratermeléséhez szükséges időt megrövidíti, növeli a többletmunka birodalmát.

Munka megosztása a manufaktúrán belül és munka megosztása a társadalmon belül

Először a manufaktúra eredetét, azután egyszerű elemeit – a részmunkást, szerszámaikat –, végül összemechanizmusát vettük szemügyre. Most röviden érintjük a viszonyt a munka manufaktúraszerű megosztása és a munka társadalmi megosztása között, mely utóbbi minden árutermelés általános alapzata.

Ha csak magát a munkát tartjuk szem előtt, akkor a társadalmi termelésnek nagy nemeire – földművelésre, iparra stb. – való szétválását általános munkamegosztásnak, e termelési nemeknek fajokra és alfajokra való különülését különös munkamegosztásnak és a munkának egy műhelyen belüli megosztását egyes munkamegosztásnak nevezhetjük.²¹

A munka társadalmon belüli megosztása és az egyéneknek különös hivatásterületekre való megfelelő korlátozása, éppúgy, mint a munka manufaktúrán belüli megosztása, egymással ellenkező kiindulópontokból fejlődik ki. A családon belül²², tovább fejlődve a törzsön belül a munka természet adta megosztása jön létre nemi és körkörülményeiből, tehát tisztán fiziológiai alapon, s ez a közösség kiterjedése, a népesség növekedése és főleg a különböző törzsek közötti összeütközések, egyik törzsnek a másik által történő leigázása útján kibővíti anyagát. Másrészt, mint korábban

¹⁹Dr. Ure, a nagyipart felmagasztalva, jobban kitapintja a manufaktúra sajátos jellegzetességeit, mint a korábbi közgazdászok, akik nem voltak érdekelve a polémiában, sőt mint kortársai, például Babbage, aki mint matematikus és mechanikus felette áll ugyan, de a nagyipart mégis tulajdonképpen csak a manufaktúra álláspontjáról fogja fel. Ure megjegyzi: „A munkásoknak minden egyes külön művelethez való hozzáalkalmazása a munkák elosztásának a lényege.” Másrészt ezt az elosztást úgy írja le, mint „a munkák hozzáidomítását a különböző egyéni képességekhez”, s végül az egész manufaktúra-rendszert úgy jellemzi, mint „az ügyesség foka szerint megállapított rangsor rendszerét”, mint „a munkának az ügyesség különböző fokai szerinti megosztását” stb. (Ure: „Philosophy of Manufactures”, 19-23. old. elszórta).

²⁰„Minden kézműves... akinek módot adtak arra, hogy gyakorlás útján egy pontban tökéletesítse magát... olcsóbb munkássá vált.” (Ure: „Philosophy etc.”, 19. old.)

²¹„A munka megosztása a legkülönbözőbb foglalkozások szétválásától tovább halad addig a megosztásig, amikor, mint a manufaktúrában, több munkás osztozik egy és ugyanazon termék elkészítésében.” (Storch: „Cours d'économie politique”, párizsi kiadás, I. köt. 173. old.) „A civilizáció bizonyos fokát elért népeknél az iparkodás háromfajta megosztásával találkozunk: az első, amelyet általánosnak nevezünk, a termelőknek földművelőkre, iparosokra és kereskedőkre való különülését hozza létre és a nemzeti iparosodás három fő ágának felel meg; a második, amelyet különösnek nevezhetnénk, az iparosodás minden nemének fajokra való megosztása... az iparkodás harmadik megosztása végül, amelyet a foglalatosság, illetve a szó szoros értelmében vett munka megosztásának kellene minősítenünk, az, ami az elkülönült művességekben és mesterségekben kialakul... ami a manufaktúrák és a műhelyek többségében kialakul.” (Skarbek: „Théorie des richesses”, 84-85. old.)

²²(Jegyzet a 3. kiadáshoz. Az emberi ösállapotok későbbi igen alapos tanulmányozása a szerzőt arra az eredményre vezette, hogy eredetileg nem a család fejlődött törzssé, hanem fordítva, a törzs volt a vérrokonságon nyugvó emberi társulás eredeti természetadta formája, úgyhogy a törzsi kötelékek kezdődő bomlásából csak később fejlődtek ki a család sokrétűen különböző formái. – F. E.)

megjegyeztem, a termékcseré azokon a pontokon jön létre, ahol különböző családok, törzsek, közösségek kerülnek érintkezésbe, a kultúra kezdetén ugyanis nem magánszemélyek, hanem családok, törzsek stb. lépnek önállóan szembe egymással. Különböző közösségek különböző termelési eszközöket és különböző létfenntartási eszközöket találnak készen természeti környezetükben. Termelési módjuk, életmódjuk és termékeik ezért különböznek. E természet adta különbözőség az, amely a közösségek érintkezésekor kölcsönös termékeik cseréjét és ennél fogva e termékeknek árukká való fokozatos átváltozását előidézi. A csere nem megteremti a termelési területek különbségét, hanem vonatkozásba hozza a megkülönböztetett területeket és így módon egy társadalmi össztermelés többé vagy kevésbé egymástól függő ágaivá alakítja őket. Itt a munka társadalmi megosztása eredetileg különböző, de egymástól független termelési területek cseréje révén jön létre. Ott, ahol a kiindulópont a munka fiziológiai megosztása, egy közvetlenül összetartozó egésznek a különös szervei válnak le egymásról, bomlanak fel – amely felbomlási folyamathoz az idegen közösségekkel való árucseré adja a fő lökést – és önállósulnak addig a pontig, amelyen a különböző munkák összefüggését a termékeknek mint áruknak a cseréje közvetíti. Az egyik esetben a korábban önállóak lettek önállótlanokká, a másikkban a korábban önállótlanok önállósultak.

Minden fejlett és árucseré által közvetített munkamegosztás alapzata a város és falu elválása.²³ Elmondhatjuk, hogy a társadalom egész gazdaságtörténete ennek az ellentétnek a mozgásában összegeződik, erre azonban itt nem térünk ki bővebben.[...]

Minthogy az áruterelés és az áruforgalom a tőkés termelési mód általános előfeltétele, a munka manufaktúraszerű megosztása a munkának már bizonyos fejlődési fokig érett megosztását követeli meg a társadalmon belül. Megfordítva, a munka manufaktúraszerű megosztása visszahat, s kifejleszti és sokrétűvé teszi a munka társadalmi megosztását. A munkaszerszámok differenciálódásával mindinkább differenciálódnak azok a szakmák, amelyek e szerszámokat termelik.²⁴ Ha a manufaktúraszerű üzem olyan szakmát ragad meg, amely eddig fő- vagy mellékszakmaként másokkal összefüggött és amelyeket ugyanazok a termelők üztek, azonnal elválás és kölcsönös önállósulás megy végbe. Ha egy árunak egy különös termelési lépcsőfokát ragadja meg, akkor az illető áru különböző termelési lépcsőfokai különböző független szakmákká változnak. Már utaltunk arra, hogy ott, ahol a készítmény résztermékeknek pusztán mechanikusan összeállított egésze, a részmunkák megint külön kézművességeké önállósulhatnak. Hogy a munka megosztását egy manufaktúrán belül tökéletesebben vigyék keresztül, ugyanazt a termelési ágat – nyersanyagainak különbözősége szerint vagy azon különböző formák szerint, amelyekre ugyanaz a nyersanyag szert tehet – különböző, részben egészen új manufaktúrákra hasítják. Így már a XVIII. század első felében csupán Franciaországban több mint száz különböző fajta selymet szőttek, és például Avignonban törvény volt, hogy „minden inas mindig csak egy gyártásfajtának szentelhetette magát és egyidejűleg több szövetszövet készítését tanulnia nem volt szabad”. A munkaterületi megosztása, amely különös termelési ágakat az ország különös kerületeihez köt, új lökést kap a manufaktúraszerű üzemmel, amely minden különösséget kiaknáz.²⁵ A manufaktúra-időszak számára gazdag anyagot szolgáltat a munka társadalmon belüli megosztásához a világpiac kibővülése és a gyarmati rendszer, amelyek a manufaktúra-időszak általános létfeltételeinek köréhez tartoznak. Nem itt van a helye annak, hogy továbbmenően kimutassuk, miként ragadja meg a munka megosztása a gazdasági terület mellett a társadalom minden más területét, és miként veti meg mindenütt az alapot a szakmaiságnak, a specialításoknak és az ember felparcellálásának ahhoz a kialakulásához, amely már A. Fergusont, A. Smith tanítómesterét erre a felkiáltásra indította: „Helóták nemzete vagyunk, s nincs közöttünk szabad ember”²⁶.

De a számos analógia és ama összefüggések ellenére, amelyek a munkának a társadalmon belüli és az egy műhelyen belüli megosztása között megvannak, e két dolog nemcsak fokozatilag, hanem lényegileg is különbözik egymástól. Az analógia vitathatatlanul ott látszik a legszembeötlőbben, ahol egy belső kötelék különböző üzletágakat köt össze. Például az állattenyésztő nyersbőröket termel, a tímár a nyersbőröket cserzett bőrré, a csizmadia a cserzett bőrt csizmává változtatja át. Mindegyikük egy lépcsőfok-terméket termel itt, és a végső kész alak külön munkáik kombinált terméke. Ehhez járul még az a sokféle munkaág, amely az állattenyésztőnek, a csizmadianak termelési eszközöket szállít. Mármint azt képzelhetnők A. Smith-szel együtt, hogy a munkának ez a társadalmi megosztása a manufaktúraszerű megosztástól csak szubjektíven

²³Sir James Stuart világította meg e kérdést a legjobban. Hogy műve, amely tíz évvel a „Wealth of Nations” előtt jelent meg, manapság mily kevésbé ismert, az többek közt abból látható, hogy Malthus csodálói még csak nem is tudják, hogy a „népesedésről” szóló írásának első kiadásában Malthus a tisztán szónoki részt leszámítva szinte egyebet sem tett, mint lemásolta Stuartot, továbbá Wallace és Townsend papokat.

²⁴Így a vetélők gyártása már a XVII. században külön iparág volt Hollandiában.

²⁵„Vajon Anglia gyapjú-manufaktúrája nincs-e megosztva különböző részekre vagy ágakra, amelyek különös helyekhez kapcsolódtak, ahol csakis vagy főleg ezeket üzik; finom posztókat Somersetshire-ben készítenek, durvákat Yorkshire-ben, duplaszéléseket Norwichban, félégyapjúkat Kendalben, takarókat Whitneyben és így tovább!” (Berkeley: „The Querist”, 1750., 520.)

²⁶A. Ferguson: „History of Civil Society”, Edinburgh, 1767., IV. rész, II. szakasz, 285. old.

különbözik, tudniillik a szemlélő számára, aki a manufaktúrában a sokféle részmunkát térbelileg egy pillantással átlátja, míg a társadalomban a részmunkák nagy területen való szétszórtsága és a mindegyik külön ágba foglalkoztatott emberek nagy száma elhomályosítja az összefüggést²⁷. De mi hozza létre az összefüggést az állattenyésztő, a tímár, a csizmadia független munkái között?²⁸ Az, hogy a részmunkás nem termel árut. Csupán a részmunkások közös terméke változik áruvá.²⁹ A munka társadalmon belüli megosztását különböző munkaágak termékeinek vétele és eladása közvetíti, a részmunkák manufaktúrabeli összefüggését viszont különböző munkaerők ugyanazon – őket kombinált munkaerőként alkalmazó – tőkésnek való eladása. A munka manufaktúraszerű megosztása a termelési eszközöknek egy tőkés kezében való koncentrációját a munka társadalmi megosztása a termelési eszközöknek sok egymástól független árutermelő között való szétforgácsolását tételezi fel. Míg a manufaktúrában a viszonyszám vagy arányosság vastörvénye meghatározott munkástömegeket meghatározott funkciók alá rendel, addig az árutermelőknek és termelési eszközeiknek a különböző társadalmi munkaágak közötti elosztásában a véletlen és az önkény űzi tarka játékát. A különböző termelési területek ugyan állandóan igyekeznek egyensúlyba jutni, mert egyrészt minden árutermelőnek használati értéket kell termelnie, tehát egy különös társadalmi szükségletet kell kielégítenie – e szükségletek terjedelme azonban mennyiségileg különböző és a különböző szükséglet-tömegeket egy benső kötelék természet adta rendszerré láncolja össze –, mert másrészt az áruk értéktörvénye meghatározza, mennyit fordíthat a társadalom rendelkezésére álló egész munkaidejéből egy-egy különös árufajta termelésére. De a különböző termelési területeknek ez az állandó tendenciája, hogy egyensúlyba jussanak, csak ez egyensúly állandó megbomlásával szembeni visszahatásként érvényesül. A munka műhelyen belüli megosztásánál a priori és tervszerűen követett szabály a munka társadalmon belüli megosztásánál csupán a posteriori,³⁰ mint a piaci árak barométer-változásában észlelhető, az árutermelők szabály nélküli önkényét legyűrő belső, néma természeti szükségszerűség hat. A munka manufaktúraszerű megosztása feltételezi a tőkés feltétlen tekintélyét emberek felett, akik pusztán tagjai egy összmechanizmusnak, amely a tőkésé; a munka társadalmi megosztása független árutermelőket állít szembe egymással, akik nem ismertek el más tekintélyt, mint a kényszert, amelyet kölcsönös érdekeik nyomása gyakorol rájuk, ahogy az állatok birodalmában is a bellum omnium contra omnes³¹ tartja fenn, többé vagy kevésbé, valamennyi faj létezési feltételeit. Ugyanaz a polgári tudat, amely a munka manufaktúraszerű megosztását, a munkás élethossziglani annektálását egy részművelethez és a részmunkás feltétlen alárendelését a tőkének úgy ünnepli, mint a munka olyan megszervezését, amely annak termelőerejét fokozza – ez a polgári tudat ezért éppoly hangosan a társadalmi termelési folyamat minden tudatos társadalmi ellenőrzését és szabályozását az egyéni tőkés sérthetetlen tulajdonjogaiba, szabadságába és önmagában meghatározó „zenialitásába” való beavatkozásnak bélyegzi.

Nagyon jellemző, hogy a gyárrendszer lelkes apologetái a társadalmi munka általános megszervezése ellen nem tudnak súlyosabb dolgot mondani, mint azt, hogy ez az egész társadalmat egyetlen gyárrá változtatná.

²⁷ A tulajdonképpeni manufaktúrákban, úgymond, a munkamegosztás nagyobbban látszik, mert „azok, akiket a munka mindegyik különböző ágában foglalkoztatnak, gyakran összegyűjthetők a szemlélő számára. Azokban a nagy manufaktúrákban” (!) „ellenben, amelyek a népesség nagy tömegének roppant szükségleteit hivatottak kielégíteni, a munka mindegyik különböző ága oly nagy számú munkást foglalkoztat, hogy lehetetlen őket mind ugyanabba a munkahelyiségbe összegyűjteni... a megosztás korántsem olyan szembeszökő.” (A. Smith: „Wealth of Nations”, I. könyv, I. fej.) Ugyanennek a fejezetnek a híres passzusa, amely e szavakkal kezdődik: „Figyeljük meg a közönségesebb kézműves vagy napszámos holmiját egy civilizált és virágzó országban stb.” és amely azután tovább ecseteli, milyen számtalan, sokrétű ipar működik össze egy közönséges munkás szükségleteinek kielégítésére, meglehetősen szó szerint le van másolva B. de Mandeville-nek a „Fable of the Bees, or Private Vices, Public Benefits” című művéhez fűzött megjegyzéseiből. (Első kiadás megjegyzések nélkül 1705., a megjegyzésekkel 1714.)

²⁸ „Semmi olyan nincs többé, amit az egyéni munka természetes díjának nevezhetünk. Mindegyik munkás csak egy egésznek valamely részét termeli, és minthogy egyik résznek sincs értéke vagy hasznossága önmagában, nincs semmi, amit a munkáskézbe keríthet, és amiről azt mondhatja: ez az én termékem, ezt én megtartom magamnak.” („Labour defended against the Claims of Capital”, London, 1825., 25. old.) E kiváló írás szerzője a korábban idézett T. Hodgskin.

²⁹ Jegyzet a 2. kiadáshoz. Ezt a munka társadalmi és manufaktúraszerű megosztása közötti különbséget a jeniknek gyakorlatilag világitották meg. A polgárháború alatt Washingtonban újonnan kiesztelt adók egyike a „minden ipari termékre” kivetett 6%-os forgalmi adó volt. Kérdés: Mi egy ipari termék? A törvényhozó felelete: Egy dolog meg van termelve, „ha meg van csinálva” (when it is made), és akkor van megcsinálva, ha eladásra kész. Nézzünk egy példát a sok közül. New Yorkban és Philadelphiában a manufaktúrák azelőtt minden tartozékkal együtt „csináltak” esernyőket. Minthogy azonban egy esernyő mixtum compositum (összetétel) egészen különféle alkatrészeknek, ez utóbbiak lassanként egymástól függetlenül és különböző helyeken folytatott üzletágak készítményeivé lettek. Ezeknek az üzletágaknak résztermékei most önálló árukként kerültek be az esernyőmanufaktúrába, amely már csak összeállította őket egy egésszé. A jenik az ilyesfajta cikkeket „assembled article-eknek” (összegyűjtött cikkeknek) keresztelték el, amit az adók gyűjtőhelyei meg is szolgáltak. Így az esernyő először 6% forgalmi adót „gyűjtött össze” mindegyik elemének árára, és ismét 6 %-ot saját összárára.

³⁰ A priori (az előzőből), a posteriori (a következőből) – filozófiai fogalmak, amelyeket már Arisztotelész, majd többek között Leibniz is használt. A mai (kanti) értelmezésben a priori a tiszta, az értelmi megismerés, amely a tapasztalattól független, a posteriori: a tapasztalati megismerés, melynek forrása az érzéki észlelés. A közönséges szóhasználatban a priori: megismerés, az okokból, a posteriori: megismerés a következményekből.

³¹ Mindenki háborúja mindenki ellen. – Vö. Hobbes: „Elementa philosophica. De cive”, Előszó és „Leviathan”, XIII-XIV. fej.

A társadalmi munkamegosztás anarchiája és a manufaktúraszerű munkamegosztás zsarnoksága a tőkés termelési mód társadalmában feltételezi egymást, ezzel szemben korábbi társadalmi formák – melyekben a szakmák elkülönülése természet adta módon kifejlődött, azután kikristályosult, és végül törvényesen megszilárdult – egyrészt a társadalmi munka tervszerű és tekintélyen nyugvó megszervezésének képét nyújtják, míg másrészt a munka műhelyen belüli megosztását egészen kizárják, vagy csak törpeméretben, vagy csak szörványosan és véletlenszerűen fejlesztik ki³².

Azok az ősrégi, kis indiai közösségek például, amelyek részben még tovább léteznek, a föld közösségi birtoklásán, a földművesség és a kézművesség közvetlen egyesülésén és a munka bizonyos szilárd megosztásán nyugszanak, amely utóbbi új közösségek önmagával beérő termelési egészet alkotnak, melynek termelési területe száz és néhány ezer acre között változik. A termékek fő tömegét a község közvetlenül saját szükségletére termelik, nem mint árut; maga a termelés ezért független a munkának az indiai társadalom egészében árucseré által közvetített megosztásától. Csupán a termékek többlete változik át áruvá, részben megint először az állam kezében, amelyhez egy meghatározott mennyiség emberemlékezet óta odaáramlik mint természetbeni járadék. India különböző részein a község formái különbözők. A legegyszerűbb formában a község a földet közösen műveli, és ennek termékeit elosztja tagjai között, míg a fonást, szövést stb. minden család házi mellékiparként űzi. Ez egyfajta munkával foglalkozkodó tömeg mellett ott található a „főlakos”, aki bíró, rendőr és adószedő egy személyben; a könyvelő, aki a földművelésre vonatkozó számvetést vezeti és minden erre vonatkozó dolgot katasztrál és regisztrál; egy harmadik hivatalnok, aki a bűnözőket üldözi, az idegen utazókat védelmezi és egyik faluból a másikba kíséri; a határőrsz, aki a község határait őrzi a szomszédos községekkel szemben; a vízfelügyelő, aki a közösségi tartályokból földművelési célokra a vizet szétosztja; a bráhman, aki a vallási kultusz funkcióit végzi; az iskolamester, aki a község gyermekeit a homokban írni és olvasni tanítja; a naptár-bráhman, aki mint csillagjós kijelöli a vetés és az aratás időpontját és megmondja a kedvező vagy kedvezőtlen órákat az összes különös földművelő munkákra; egy kovács és egy ács, akik az összes földműves szerszámokat készítik és javítják; a fazekas, aki az összes edényeket készíti a falu számára; a borbély; a ruhamosó a ruhák tisztítására; az ezüstműves; itt-ott pedig a költő, aki egyes községekben az ezüstművest, másokban az iskolamestert helyettesíti. E tucatnyi személyt az egész község költségére tartják el. Ha a népesség megnő, akkor szűzföldön új községet telepítenek a régi mintájára. A község mechanizmusa a munka tervszerű megosztását mutatja, de a manufaktúraszerű megosztás lehetetlen, mert a piac a kovács, az ács stb. számára változatlan marad, legfeljebb, a falvak nagyságkülönbsége szerint, egy kovács, fazekas stb. helyett kettő vagy három van³³. A közösségi munka megosztását szabályozó törvény itt a természeti törvény rendíthetetlen tekintélyével hat, míg minden különös kézműves, például a kovács stb. hagyományos módon, de önállóan és anélkül, hogy műhelyében bármilyen tekintélyt elismerne, végzi a szakmájához tartozó valamennyi műveletet. Ezeknek az önmagukkal beérő közösségeknek – amelyek magukat állandóan ugyanabban a formában termelik újra és amelyek, ha véletlenül szétrombolják őket, ugyanazon a helyen, ugyanazon a néven megint felépülnek – az egyszerű termelő organizmusa³⁴ szolgáltatja a kulcsot az ázsiai társadalmak ama változtathatatatlanságának titkához, amellyel oly feltűnő ellentétben áll az ázsiai államok folytonos felbomlása, újjáalakulása és az uralkodók szüntelen váltokozása. A társadalom gazdasági alapelemeinek szerkezetét nem érintik a politikai felhőrégió viharai.

A céhtörvények, mint már korábban említettük, a egyes mester által foglalkoztatható legények számának igen szigorú korlátozásával tervszerűen megakadályozták a céhmester tőkessé válását. Úgyszintén legényeket csak abban a kizárólagos kézművességben foglalkoztathattak, amelyben maga mester volt. A céh féltékenyen elhárított minden beavatkozást a kereskedőtőke, a tőke egyetlen formája részéről, amely vele szemben állt. A kereskedő minden árut megvásárolhatott, de a munkát mint árut nem. Csak mint a kézművestermékek elhelyezőjét (Verleger) tűrték meg. Ha külső körülmények a munka további megosztását idézték elő, akkor fennálló céhek alfajokra hasadtak vagy új céhek rakódtak le a régiek mellé, de különböző kézművességek egy műhelyben való összefogása nélkül. A szervezet ezért – bármennyire hozzátartozik is a manufaktúra-időszak anyagi létezési feltételeihez a szakmának a céhszervezet által

³² ...általános szabályként megállapítható, hogy minél kevésbé irányítja a tekintély a munkamegosztást a társadalmon belül, annál jobban kifejlődik a munkamegosztás az üzemben belül és annál inkább alá van vetve egyetlen ember tekintélyének. Eszerint a munkamegosztás szempontjából a tekintély az üzemben és a tekintély a társadalomban fordított arányban állnak egymással.” (Karl Marx: „Misère de la philosophie etc.”, 130-131. old. (Marx és Engels Művei, 4. köt. 144. old.))

³³ Mark Wilks aezredes: „Historical Sketches of the South of India”, London, 1810-17., I. köt., 118-120. old. Az indiai község különböző formáinak jó összeállítása található George Campbell „Modern India” című munkájában, London, 1852.

³⁴ „...ebben az egyszerű formában éltek az ország lakosai emberemlékezet óta. A faluhatárok csak ritkán változtak; és noha magukat a falvakat időnként háború, éhínség vagy járvány sújtotta, sőt el is pusztította, ugyanaz a név, ugyanazok a határok, ugyanazok az érdekek, sőt ugyanazok a családok egész korszakokon át folytatódtak. Királyságok összeomlása vagy felosztása nem okoz gondot a falvak lakosainak; amíg falujuk épségben marad, nem törődnek azzal, milyen hatalom kezére jut, milyen uralkodó birtokába kerül; belső gazdasága nem változik.” (Th. Stamford Raffles, Jáva volt alkormányzója: „The History of Java”, London, 1817., I. köt. 285. old.)

véghezvitt elkülönítése, elszigetelése és kifejlesztése – kizárta a munka manufaktúraszzerű megosztását. Nagyjában és egészében a munkás és termelési eszközei továbbra is össze voltak kötve egymással, mint a csiga a csigaházzal, és így hiányzott a manufaktúra első alapzata, a termelési eszközök tőkeként való önállósulása a munkással szemben.

Míg a munkának a társadalom egészén belüli megosztása, akár közvetíti azt az árucseré, akár nem, a legkülönbözőbb fajta gazdasági társadalomalakulatokhoz tartozik, addig a munka manufaktúraszzerű megosztása a tőkés termelési mód egészen sajátos teremtménye.[...]

A gépi berendezés fejlődése

[...] Kétféle dolgot kell megkülönböztetnünk: sok egyenlő fajta gép kooperációját és a géprendszert.

Az egyik esetben az egész készítményt ugyanaz a munkagép csinálja. Végrehajtja mindazokat a különböző műveleteket, amelyeket egy kézműves a szerszámmal, például a takács a szövőszékével elvégzett, vagy amelyeket kézművesek különböző szerszámokkal, akár önállóan, akár egy manufaktúra tagjaiként sorjában hajtottak végre³⁵. Például a modern levélboríték-manufaktúrában egy munkás a papírt hajtogatta a simítócsonttal, a másik a ragasztót kente fel, a harmadik áthajtotta a nyelvet, amelyre a névjelet nyomják rá, a negyedik a névjelet domborította stb., és mindegyik ilyen részműveletnél minden egyes borítéknak újabb kézbe kellett kerülnie. Egyetlen borítékgyártó gép mindezeket a műveleteket egy csapásra elvégzi, és 3000, sőt több borítékot készít óránként. Az 1862. évi londoni ipari kiállításon bemutatott egy amerikai papírzacsító készítő gépet, amely felvágja a papírt és 300 darabot enyvez, hajtogat és fejez be percenként. A manufaktúrában megosztott és sorrendben végzett összefolyamatot itt egy munkagép végzi el, amely különböző szerszámok kombinációja révén hat. Mármint akár csupán mechanikai újjászűletése az ilyen munkagép egy bonyolultabb kézművesszerszámnak, akár kombinációja különböző fajta egyszerű, manufaktúraszerűen specializált szerszámoknak – a gyárban, azaz a gépi üzemre alapozott műhelyben mindannyiszor újra megjelenik az egyszerű kooperáció, mégpedig először is (a munkástól itt eltekintünk) mint egyenlő fajta és egyidejűleg összeműködő munkagépek térbeli összetömörülése. Így a szövőgyár sok mechanikai szövőszéknek, a konfekciógyár sok varrógépnek ugyanabban a munkaépületben való egymás mellett léte folytán jött létre. De itt technikai egység létezik, mert sok egyenlő fajta munkagép egyidejűleg és egyenlően kapja impulzusát az átviteli mechanizmus révén a közös elsődleges mozgó szíverésztől, és ez a mechanizmus részben szintén közös, mert csak külön kifutások ágaznak ki belőle minden egyes szerszámgéphez. Ahogy a sok szerszám egy munkagép szerveit, éppúgy a sok munkagép most már csak ugyanazon mozgó mechanizmus egyenlő fajta szerveit alkotja.

Tulajdonképpen a géprendszer azonban csak ott lép az egyes önálló gép helyébe, ahol a munkatárgy különböző lépcsőfok-folyamatok összefüggő során fut át, amelyeket különböző, de egymást kiegészítő szerszámgépek láncolata visz véghez. Itt újra megjelenik a manufaktúrára jellemző, munkamegosztás útján megvalósuló kooperáció, de most már részmunkagépek kombinációjaként. A különböző részmunkások – a gyapjú-manufaktúrában például a gyapjúverők, gyapjufésülők, gyapjúnyírók, gyapjufonók stb. – sajátos szerszámai most sajátossá lett munkagépek szerszámaivá változnak át, és e munkagépek mindegyike egy különös funkcióra szánt különös szerv a kombinált szerszám-mechanizmus rendszerében. Azokban az ágakban, amelyekben először vezetik be a géprendszert, a manufaktúra nagyjában és egészében maga szolgáltatja számára a termelési folyamat megosztásának és ennél fogva szervezetének természet adta alapzatát³⁶. Mindazonáltal azonnal lényeges különbség mutatkozik. A manufaktúrában munkásoknak kell, elszigetelten vagy csoportokban, minden különös részfolyamatokat kézművesszerszámmal elvégezniük. A munkást a folyamathoz hozzáalkalmazzák, de előzőleg a folyamatot is hozzáidomítják a munkához. A megosztásnak ez a szubjektív elve eszik a gépi termelésnél. Az összefolyamatot itt objektíven önmagában és önmagáért tekintik, összetevő szakaszaiban elemzik, és minden részfolyamat elvégzésének és a különböző részfolyamatok összekapcsolásának kérdését a mechanika, a kémia stb. technikai alkalmazása révén oldják meg³⁷, miközben természetesen az elméleti felfogásnak továbbra is tökéletesednie kell a nagy méretekben felhalmozott gyakorlati tapasztalás révén. Minden részgép nyersanyagot szolgáltat a rákövetkezőnek,

³⁵ A manufaktúraszerű megosztás álláspontjáról nézve a szövés nem egyszerű, hanem ellenkezőleg, bonyolult kézműszerű munka volt, és ezért a mechanikai szövőszék olyan gép, amely nagyon sokféle műveletet végez. Egyáltalában téves elképzelés az, hogy a modern gépi berendezés eredetileg olyan műveleteket kerített hatalmába, amelyeket a munka manufaktúraszerű megosztása leegyszerűsített. A fonást és szövést a manufaktúra-időszakban új fajtákra különítették, de maga a munkafolyamat, amely semmi módon nem volt megosztva, kézműszerű maradt. Nem a munka, hanem a munkaeszköz az, amiből a gép kiindul.

³⁶ A nagyipar korszaka előtt a gyapjú-manufaktúra volt Anglia uralkodó manufaktúrája. Ezért ott végezték a XVIII. század első felében a legtöbb kísérletet. A gyapotnak, amelynek mechanikai feldolgozása kevésbé fáradságos előkészületeket követel, a gyapjúval kapcsolatban szerzett tapasztalatok javára váltak, mint ahogy később megfordítva, a mechanikai gyapjúipar a mechanikai gyapotfonás és- szövés alapján fejlődik ki. A gyapjú-manufaktúra egyes elemeit csak az utóbbi évtizedek folyamán kebelezték be a gyári rendszerbe, például a gyapjufésülést. „Mechanikai erő alkalmazása a gyapjufésülés folyamatában... ami a fésülőgép, különösképpen a Lister-féle gép bevezetése óta kiterjedt gyakorlat... kétségtelenül azzal a hatással jár, hogy igen nagyszámú embert dobtak ki a munkájából. A gyapjút azelőtt kézzel fésülték, leggyakrabban a fésülő cottage-ában. Most igen általános az, hogy a gyárban fésülik, és a kézi munka kiszorult, kivéve néhány különleges munkafajtát, amelyekben a kézzel fésült gyapjút még előnyben részesítik. A kézi fésülők közül sokan foglalkoztatást találtak a gyárakban, de a kézi fésülő terméke a gép termékéhez képest olyan csekély, hogy igen nagyszámú fésülő foglalkoztatottsága megszűnt.” („Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1866”, 16. old.)

³⁷ „A gyárrendszer elve tehát az, hogy... a munkának a művesek közötti megosztását vagy fokozatokra osztását a folyamatnak lényeges összetevőire való felosztásával helyettesíti.” (Ure: „Philosophy of Manufactures”, 20. old.)

és minthogy, valamennyien egyidejűleg működnek, a termék éppúgy folytonosan a maga képzési folyamatának különböző lépcsőfokain van, mint ahogy átmenőben van az egyik termelési szakaszból a másikba. Ahogyan a manufaktúrában a részmunkások közvetlen kooperációja meghatározott viszonzyszámokat hoz létre a különös munkáscsoportok között, úgy a tagozott géprendszerben a részgépeknek egymás által való állandó foglalkoztatottsága meghatározott viszonyt hoz létre számuk, terjedelmük és sebességük között. A kombinált munkagép – ebben az esetben különböző fajta egyes munkagépeknek és ezek csoportjainak tagozott rendszere – annál tökéletesebb, minél folytonosabb az összefolyamat, azaz minél kevesebb megszakítással megy át a nyersanyag az első szakaszból az utolsóba, tehát minél inkább maga a mechanizmus és nem az emberi kéz továbbítja az egyik termelési szakaszból a másikba. A manufaktúrában a külön folyamatok elszigetelése magának a munkának a megosztása által adott elv, a kifejlett gyárban ezzel szemben a külön folyamatok folytonossága uralkodik.

A gépi berendezés valamely rendszere, akár egyenlő fajta munkagépek pusztán kooperációján nyugszik, mint a szövődésben, akár a különböző fajtájúak kombinációján, mint a fonodában, önmagában egyetlen nagy automata, mihelyt egy önmozgó elsődleges mozgató hajtja. Mindamellett lehet, hogy az összrendszert például a gőzgép hajtja, bár egyes szerszámgépeknek bizonyos mozgásokhoz még szükségük van a munkásra – ilyen a mule betolásához szükséges mozgás a selfacting mule (szelfaktor) bevezetése előtt, a finomfonásnál pedig még most is, vagy pedig a gép meghatározott részeit, mint valami szerszámot, a munkásnak irányítania kell munkájuk elvégzéséhez, például a gépépítésnél, mielőtt a slide restet (egy esztergakészüléket) selfactorrá (önműködővé) változtatták. Mihelyt a munkagép a nyersanyag feldolgozásához szükséges valamennyi mozgást emberi segédlet nélkül végzi el és már csak emberi utánasegítésre van szüksége, a gépi berendezés automatikus rendszerével rendelkezünk, amelyet azonban részleteiben állandóan tökéletesíteni lehet. Így például az a készülék, amely a fonógépet magától megállítja, mihelyt egyetlen fonal elszakad, továbbá a selfacting stop (vetülékvilla), amely a tökéletesített mechanikai szövőszéket állítja meg, mihelyt a vetelő orsójától a vetülékfonal elfogy, egészen modern találmányok. Mind a termelés folytonosságának, mind az automata-elv érvényesítésének példájául a modern papírgyár szolgálhat. A papírtermelésen egyáltalában előnyösen tanulmányozható az egyes esetekben mind a különböző termelési módoknak a különböző termelési eszközök bázisán nyugvó különbsége, mind a társadalmi termelési viszonyoknak a termelési módokkal való összefüggése, mert a régebbi német papírkészítés a kézműszerű termelés mintáját a XVII. századi Hollandia és a XVIII. századi Franciaország a tulajdonképpeni manufaktúra mintáját, a modern Anglia pedig az automatikus gyártás mintáját szolgáltatja ebben az ágban, ezenkívül Kínában és Indiában még létezik ugyanezen iparnak két különböző óázsi formája.

A gépi üzem legfejlettebb alakja az olyan munkagépek tagozott rendszere, amelyek mozgásukat csak az átviteli gépezet közvetítésével egy központi automatáról nyerik. Az egyes gép helyébe itt egy mechanikai szörnyeteg lép, melynek teste egész gyáregyületet tölt meg, és melynek démoni ereje eleinte óriási tagjainak szinte ünnepélyesen kimért mozgása mögé rejtőzik, majd számtalan tulajdonképpeni munkaszervének lázasan őrjöngő körtáncában tör ki.[...]

I. 4. Karl Bücher: A munkamegosztás típusai

Részlet Karl Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft* (A népgazdaság keletkezése) című művéből. 5. kiadás (Tübingen, 1906.) 293-305. old. Megjelent: Bertalan László (szerk.): *A munkamegosztás fogalmáról*. Szociológia 1977/4. sz.

Manapság a legtöbb tudományban léteznek népszerű igazságok. Ezek rendszerint olyan általános érvényű tanoknak tekinthetők, amelyeket megalkotóik mind külső, mind belső szempontból már keletkezésükkor oly tökélyre vittek, hogy azok mint az emberi megismerés biztos eredményei megmásíthatatlanul és pótolhatatlanul tudásunk kincsestárába illeszthetőnek tűnnek. Az ilyen tanok gyakran meglepő gyorsasággal kerülnek át a művelt réteg gondolatainak tárházába. Az a könnyen kezelhetőség, amely e tanokra kezdettől fogva jellemző, az eszmék fogalmának olyan pénzrémivé teszi őket, amelyek túljutnak annak a tudásnak a határain, amely számára eredetileg kialakításra kerültek. A művelt világ tudás- és nyelvkincsébe való átkerülésnek ez a módja viszont másrésről ahhoz is hozzájárul, hogy e tanok érvényessége azon szűkebb kutatási területen is megszilárduljék, ahonnan származnak. S amennyiben a megismerés ezeken a területeken gyorsan fejlődik, úgy gyakran megtörténik, hogy ezek a népszerűvé vált tanok érintetlenek maradnak, jóllehet maga a tudományos rendszer egésze összeomlik, és újra felépül; olyanok, mint a nem organikus testek, amelyeket egy buja növekedésben levő organizmus ellep és körülfont.

Hasonló a helyzet, ha nem tévedek, a munkamegosztásról szóló nemzetgazdasági tannal is. Jelenlegi formájában Adam Smith-ig vezethető vissza, s széles körű elterjedéséhez minden bizonnyal az a külsődleges körülmény is hozzájárult, hogy ez a tan klasszikus munkája első könyvének első fejezetében található, s ezért annak a nagyszámú olvasónak a figyelmét sem kerülhette el, akik pusztán csak „beleolvasnak” a könyvekbe. Adam Smith természetesen nem megalkotója ennek a tannak. Lényeges pontjait honfitársának, Adam Fergusonnak *Essay on the History of Civil Society* c. munkájából veszi át, amely 1767-ben jelent meg. Csak abban a kellemes formában került mások által később átvételre, amelyben Smith ezt a tant előadta; ebben a formában más tudományok is átvették, s így vált minden művelt ember által ismertté.

Azzal számolhatok tehát, hogy sokak által megszokott gondolati körben mozgok, ha megkísérlem a munkamegosztásról szóló nemzetgazdaságtani tant kritikai felülvizsgálat tárgyává tenni, és ha ezt a felülvizsgálatot e tan azon alkalmazásával is kiegészítem, amelyre legújabban került sor a szociológia területén. Mert ez a legújabb alkalmazás egyúttal azon kevés számú kísérletnek egyikét is jelenti, amellyel a tudományos nemzetgazdaságtan próbálkozott Adam Smith-et meghaladni e problémakörben. Többnyire arra szorítkoztak, hogy Smith tanát annak másodlagos pontjain helyesbítsék, s hogy elmélettörténetileg egészen az ókori görögökig nyomon kövessék, a technikai haladást magyarázó példákat a mához igazítsák és a munkamegosztás előnyei mellett annak árnyoldalait is bemutassák. Egészében véve azonban a munkamegosztásról szóló tanra mindaz érvényes, amit az előbb általában népszerűvé vált tudományos tételekkel kapcsolatban mondtam: érintetlen maradt, jóllehet a közgazdasági elmélet épületét körös-körül át-és továbbépítették. Még röviddel ezelőtt is az egyik tekintélyes közgazdasági szakíró a nemzetgazdaságtan Adam Smith óta bekövetkezett fejlődésének kritikai áttekintésében azt az állítást írta le, hogy annak tárgya kimerült; csak azt lehet róla röviden megismételni, amit mások már elmondtak¹.

Ilyen körülmények között elégséges, ha fejtegetéseimben közvetlenül a nemes skót elemzéséhez kapcsolódom. Ezeket azonban nem terjesztem ki a teljes témakörre, hanem csak a következő kérdésre kísérem meg a választ: mi a munkamegosztás? És hogyan hat a gazdaságban?

Azt, hogy mi a munkamegosztás, Adam Smith sehol sem mondja meg. Azt a jelenséget, amit ezzel az elnevezéssel illet, csak néhány példával magyarázza, és közvetlenül ezekből vezeti le azt a mondatot, amelyet a munkamegosztás „törvényének” tartanak, s amit röviden úgy lehet összefoglalni, hogy a munka termelékenysége minden iparágban a munkamegosztás kiszélesedésével arányosan nő².

Ezek a példák azonban, ha közelebbről szemügyre vesszük őket, egyáltalán nem ugyanazon gazdasági folyamatokra vonatkoznak.

¹Block, *Le progres de la science economique depuis Adam Smith*, Paris, 1890., I. 533. o.

²Ez a tömör megfogalmazás az első fejezet következő szövegéből adódik: „The division of labor, so far as it can be introduced, occasions, in every art, a proportionable increase of the productive powers of labor.”

Nézzük mindenekelőtt a gombostűgyártó manufaktúrával kapcsolatos híres elemzést. Smith itt a szokásos munkást veszi, aki ebben a speciális termelési ágban nem túlságosan begyakorlott és a legnagyobb szorgalommal is egy nap alatt talán egy, de egészen bizonyosan nem húsz gombostűt tud elkészíteni, s ezt a gyárral veti egybe, ahol ugyanezt a terméket több munkás megosztott munkával állítja elő. „Az egyik ember drótot húz, a másik egyenget, a harmadik szabdal, a negyedik hegyez, az ötödik csúcsot köszörül, hogy ráilleszthessék a fejet. A fejkészítés megint két vagy három különálló művelet.” Így a tű teljes elkészítéséhez összesen tizenhét különböző fogásra van szükség, amelynek mindegyike egy elkülönült munkásra ruházható. Smith megállapítja, hogy egy ily módon együttműködő munkacsoportban minden egyén teljesítménye százszorosára, ha nem ezerszeresére nő azzal a munkással szemben, aki az egész terméket egyedül állítja elő.

Ezt a példát egészen a megünasig ismételtgették: ez vált egyáltalán a munkamegosztás klasszikus paradigmájává, és a legtöbben azt csakis ebben a formában tudták elképzelni, egy olyan gyár képében, amelyben a termék előállításához szükséges összmunkát lehetőség szerint sok egyszerű műveletre bontják fel, amelyeket ugyanabban a folyamatban egyidejűleg különböző személyek látnak el³.

Adam Smith azonban nem szorítkozott erre az egyetlen példára. Munkamegosztásnak nevezi azt is, ha egy országban egy termék a nyersanyag kinyerésétől a felhasználásra érettségig különböző gazdasági ágakon halad keresztül, mint például a gyapjú a birkapásztor, a fonó, a szövő, a kelmefestő tevékenységén. A társadalomnak egy nyersebb állapotában mindez egyetlen egyén munkája: egy fejlett országban ezzel szemben egy mezőgazdász magánmezőgazdász, egy gyáros magángyáros, és az a munka is, amely egy késztermék előállításához szükséges, csaknem mindig nagyszámú kéz között megosztva. Smith a munkamegosztásnak e két fajtája között nem tesz különbséget és mindkettőnek ugyanazt a hatást tulajdonítja. Nincs szükségünk azonban hosszabb töprengésre ahhoz, hogy felismerjük, miszerint itt különböző jelenségekkel van dolgunk. A gyapjúkendő előállítása esetében egy egységes termelési folyamat oszlik meg szakaszokra: mindegyik termelési szakasz önálló gazdasági organizmussá válik, és egy anyagi jószágnak elkészültéig a nyersanyag kinyerésétől az ellenszolgáltatáson alapuló tulajdonváltásig gazdálkodó egységek egésze során kell áthaladnia, mielőtt közvetlen felhasználásra alkalmassá válik. A gombostű-manufaktúra esetében ezzel szemben a munkamegosztás tárgya nem egy teljes termelési folyamat, hanem egyetlen termelési szakasz. Nyersanyaga ugyanis, a huzal, már egy meglehetősen előrehaladott állapotban levő félkésztermék. A munkamegosztás nem új gazdálkodó egységek sorát eredményezi, hanem önállóan meg nem álló munkaműveletek láncolatát, amelyek megvalósulásához a mi viszonyaink között bér munkások léte szükséges, akiket egy vállalkozó fog össze. A termék elkészüléséhez ugyan nagyobb számú kézre van szükség, mint korábban, de nem változik a tulajdonos.

Két ilyen mértékben különböző gazdasági jelenség különböző elnevezéseket is igényel. Egy egész termelési folyamat több önálló gazdasági szakaszra történő osztását *termelésmegosztásnak*, míg egy termelési szakasz egyszerű, önmagukban nem önálló munkaműveletekre történő feldarabolását *munkafelbontásnak* nevezzük.

Végezetül Adam Smith egy harmadik példát is felhoz, amely se nem termelésmegosztás, se nem munkafelbontás. Három kovácsot vet egymással össze: egy szokványos durvakovácsot, aki tud ugyan a kalapáccsal bánni, de nem szokott hozzá, hogy szöget készítsen, egy másik kovácsot, aki tud ugyan szöget készíteni, de ezt nem egyedül vagy főtevékenységként teszi, és végül a szögkovácsot, aki soha nem csinált mást, mint szögeket. Megállapítja, hogy ha egy ideig mindhárman szögeket készítenek, a munkateljesítmény olyan mértékben nő, ahogyan a munkás tevékenységét ennek az egyetlen terméknek az előállítására korlátozza, és éppen ezt az egyetlen termékfajta előállítására történő korlátozódást nevezi munkamegosztásnak.

Ennek az elnevezésnek a jogosultsága nem látható be azonnal. Mit is osztottak meg itt? És hol vannak a részek?

Smith itt nyilván a kovács teljes szakmai tevékenységét tekinti a megosztás tárgyának, amely mint régen patkó, ekevas, kerékabroncs, fejsze, ásó és szög készítését jelenti. Ebből az átfogó termelési területből kiválik a termékek egyik fajtája és annak előállítását egy arra specializálódott munkás veszi át, éppenséggel a szögkovács, a maradék pedig továbbra is a kovács munkája marad. Azokat a termékeket, amelyeket korábban mind a kovács ugyanazon műhelyében állítottak elő, a jövőben két különböző műhelyben készítik. Egy üzemből kettő lett, és mindegyik egy specializált életfeladatot, szakmát jelent az ember számára.

³Helmolt, De laboris divisione, 1840., 38. o. (doktori értekezés). A munkamegosztást a következőképpen határozza meg: ubi plures operarii simul opus quoddam conficiunt, singuli vero continue eadem operis parte sunt occupati, ut, si aliquid perfecerint, eandem rem de novo aggrediantur. És mégis, már Ferguson a következő címet adta a munkamegosztásról szóló fejezetének: On the separation of arts and professions.

Teljesen világos, hogy ebben az esetben sem egy nagyobb termelési folyamat több szakaszra történő felbontásáról, sem pedig egy termelési szakasz legegyszerűbb részműveleteire történő darabolásáról nincsen szó. Mégpedig azért, mert mint Smith maga is hangsúlyozza, a szögovács esetében a munkamenet nem rövidebb és nem is kevésbé bonyolult, mint a kovácsé: mindkettő maga kezeli a fűjtatót, szítja a tüzet, izzítja a vasat és kovácsolja ki a terméket. Egyedül csak az változott, hogy ezt az eljárást mindketten szűkebb termékválasztékra alkalmazzák. Maguk az előállított termékek azonban a megosztott munka viszonyai között sem jutnak át több kézen, mint korábban. A munkamegosztásnak ezt a harmadik válfaját *specializációnak* vagy *szakmaelválásnak* nevezzük.

Azt, hogy miben különbözik a specializáció a munkafelbontástól, könnyen beláthatjuk. Az első a teljes termelési feladat elosztását jelenti különböző műhelyek között; az utóbbi egyazon vállalkozáson belül következik be. Első pillantásra nehezebbnek tűnik talán a termelésmegosztás és a specializáció elkülönítése. A termelésmegosztásnál, hogy úgy mondjam, keresztszeti vonalakat húznak egy hosszabb termelési folyamatban, a specializáció esetében egy szakmailag zárt munkaterületet annak hossza szerint vágnak át.

Egy egyszerű példával megvilágítva, eredetileg a bőr használati tárgyakat ugyanazon gazdaságon belül állították elő. A szibériai nomád, a délszláv paraszt még mindig saját háztartásában készíti ki a nyersbőrt, itt cserzi ki és készít belőle lábbelit, lószerszámot stb. A nyugat-európai országokkal ezzel szemben már a korai középkorban kialakult a cserzővarga- és a tímárkéművesség. A bőrárak elkészültükig, most már három gazdaságot jártak meg: a nyersbőrkészítőét, a cserzővargáét és a tímárét. Ez termelésmegosztás volt. Idővel a tímár nagy műhelyéből leválnak az olyan speciális kézművesek, mint a cipész, a nyerges, a szíjgyártó, a bőrdíszműves stb., akik közül mindegyik bőr használati tárgyak egy-egy speciális fajtáját megközelítőleg ugyanazzal a termelési eljárással állítja elő. Ez a specializáció vagy szakmaelválás.

A termelésmegosztásnál – egy képi hasonlattal élve – a termékelőállítás egész áramát időről időre védőgáttal felduzzasztják; a specializáció esetében nagyszámú kis csatornán és patakocskán keresztül vezetik el.

Magyarázó példáiban Smith tovább nem jut el és egyelőre mi is megállunk itt, s a következő kérdésre keressük a választ: mi ösztönözte a „nemzetgazdaságtan atyját” arra, hogy három annyira különböző jelenséget, mint a termelésmegosztás, a munkafelbontás és a specializáció, egyaránt a munkamegosztás elnevezéssel fogjon össze? Miben van a lényegi azonosság ezek között a jelenségek között, amelyeknek mélyreható különbségeit csak röviden tudtuk megvilágítani?

A munkamegosztásnak e három típusa nyilvánvalóan csak a következőben közös: mindhárom *emberi akaratnyilvánítás által kiváltott speciális fejlődési folyamat, amelyben egy gazdasági teljesítményt, egy személyről, aki eddig azt ellátta, több személyre ruháznak át, oly módon, hogy a továbbiakban mindegyikük a korábbi összmunkának csak egy elkülönülő részét látja el*. A munkamegosztás ennek megfelelően abban ismerhető fel, hogy az egy meghatározott gazdasági cél eléréséhez szükséges munkaerő létszáma nő, és hogy egyúttal a munka differenciációja is megtörténik. A gazdasági feladatok leegyszerűsödnek: jobban illeszkednek az emberi képességek korlátaival, s egyúttal individualizáltabbá válnak. A munkamegosztás ezért egyúttal mindig a munka tagozódása is, a munka szervezése a gazdaságosság elve szerint; eredménye mindig különböző erők egy cél érdekében történő együttműködése, amit korábban *egyetlen* erővel is el lehetett érni. Ha ezt leszögezzük és ennek alapján a munka nemzetgazdaságban történő felhasználásának teljes jelenségvilágát vizsgálat tárgyává tesszük, úgy, ahogyan ez történetileg alakult, és ahogyan ma is tovább fejlődik, akkor hamarosan felismerjük, hogy Adam Smith tipikus példáival és a munkamegosztás azokból általunk levezetett három típusával e jelenségvilágot teljes egészében egyáltalán nem merítettük ki. Ellenkezőleg, a munkamegosztás negyedik és ötödik típusával is találkozunk, amelyek közül az egyiket szakmakialakulásnak, a másikat munkaeltolódásnak nevezzük.

Ami mindenekelőtt a *szakmakialakulást* illeti, ezt kellett volna a munkamegosztás minden más típusa előtt említenünk. Ez áll ugyanis minden *népgazdasági* fejlődés élén. Megértéséhez abból kell kiindulnunk, hogy a népgazdaság kialakulása előtt a népek általában az önellátó gazdálkodás állapotán mennek át, amelyben minden háztartásnak hozzátartozói munkájával mindent elő kell állítania, amire szüksége van. Ezt a munkát a ház lakói között életkor, nem, testi erő, továbbá a ház urához való viszonya szerint sokféleképpen fel lehet osztani. Ez a munkamegosztás azonban nem népgazdasági munkamegosztás; hatása az egyedi gazdaságokra korlátozódik, s nem terjed ki más gazdaságok belső tagozódásának vagy a társadalom osztályszerkezetének alakítására. Ezen fejlődési fokon ezért létezik ugyan sokféle mezőgazdasági és kézműves technika, nem létezik azonban mezőgazdaság, kézművesség, kereskedelem mint elkülönült foglalkozási ág, nincsenek parasztok, iparosok, kereskedők, mint társadalmi foglalkozási csoportok.

Megváltozik ez az állapot, mihamarabb ebből a sokoldalú gazdaságból egyes munkák kiválnak és egy-egy feldolgozás tárgyává, egy-egy speciális kereső tevékenység alapjává válnak. Ezt a haladást az azokban a rabszolgatartó és hűbéri gazdaságokban érvényesülő munkamegosztás készíti elő, amelyekkel harmadik előadásunkban foglalkoztunk. Az a töredék, amely az autonóm házi gazdaság tevékenységi területéből kiválik és elkülönült foglalkozásokban önállósul, hol egy teljes termelési folyamat lesz, például a fazekasság, hol egy különálló termelési szakasz, például a posztóványolás, a gabonaőrlés⁴, hol a személyes szolgáltatások egyik fajtájává alakul, például a sebek gyógyítása. A szakma kialakulása azonban a leggyakrabban a háztartási gazdálkodás feladatainak produktív részét csökkenti, a háztartás az évszázadok során mindinkább a fogyasztás területére szorul vissza. A másik oldalon viszont megjelennek a különböző termelési ágak és iparok, amelyek azután specializáció és termelésmegosztás útján a végtelenségig megsokszorozódnak.

Tévedés lenne azt hinni, hogy a szakma kialakulásának ez a folyamata, amely nálunk már a korai középkorban kezdődött, már régen befejeződött volna. Még mindig további részek szakadnak le a régi háztartási gazdaságból, lassabban falun, gyorsabban a városokban, és mindegyik városi címjegyzék tartalmaz egy sor olyan önálló iparosságot, amely csak a legutolsó nemzedék életében alakult ki a korábbi háztartás-gazdasági tevékenységekből való kiválás útján.

Természetesen téves lenne azt feltételezni, hogy minden új szakma kialakulása, amely nem szakmaelválást vagy termelésmegosztást jelent, a háztartás és az új kereső gazdaságok közötti munkamegosztásra vezethető vissza. Egy kerékpárgyár, egy galvanizáló műhely, egy elektromos erőmű, egy jéggyár, egy fényképészüzlet mind-mind olyan ipari műhelyek, amelyek létrejöttüket nem a munkamegosztásnak, hanem egészen új termékfajták kialakulásának köszönhetik. Elemzésünkéből ezért ezeket az eseteket ki kell zárunk. Mindazonáltal, ezek is a munkamegosztás vonzáskörében állnak, mert a kezdet kezdetétől alkalmazkodnak az általa meghatározott termelési formákhoz.

Csak külsődlegesen rokon ezzel a folyamattal az a jelenség, amelyet korábban *munkaeltolódásnak* nevezünk. Új gépeknek és a munka más álló segédeszközeinek a feltalálásakor lép fel, itt a következőképpen valósul meg munkamegosztás.

Ha egy termelési ágban egy újonnan feltalált gépet alkalmaznak, változás következik be a korábbi munkaszervezetben is. A gépi mechanizmus rendszerint csak egyes olyan mozdulatokat vesz át, amelyeket addig emberi kéz végzett el, és az üzemben, amelyben az új gépet beállítják, kezdetben semmi más nem változik, mint az, hogy az a munkás, aki korábban a kézi mozdulatokat kivitelezte, a gépet fogja kiszolgálni, ami tőle más mozdulatokat követel. Így dolgozik például a szabóműhelyben a varrógép beállítása után a munkás kezével és lábával, míg korábban csak kezével tevékenykedett, s ezt is másképpen tette.

Egy kabát előállításához azonban korábban is több ember tevékenységére volt szükség, mint a szabóé! Itt vannak az anyagok termelői, amelyeket a szabó felhasznál: a gyapjútermelő, a fonó, a takács, a kelmefestő stb., aztán szerszámainak a készítője: a tűgyáros, az olló kovácsa és sokan mások. Mindezek a termelők a varrógép bevezetése után is tevékenyek maradnak.

Számuk azonban újjal gyarapodik: a gépgyárossal, pontosabban miután a gép munkafelbontás útján készül el; termelők egész sorával: a géplakatossal, az öntővel, a fémforgácsolóval, a mintaasztalossal, a szerelővel, a festővel stb. Ha a teljes termelési folyamatot tartjuk szemünk előtt, az összmunka része egy későbbi fázisból egy korábbiba tolodott el, a szabó munkájának egy része a szabóműhelyből a gépgyárba került át.

Ez az egész folyamat tipikus és kétségtelenül a munkamegosztás vonásait hordozza magán. Ha erre a *munkaeltolódás* kifejezést alkalmazzuk, akkor ezt helyre és időre vonatkoztatva kell értenünk. Helyileg a munkaeltolódás a munkateljesítmény részbeni áthelyeződése a termelés egyik műhelyéből a másikba; időbelileg a munkaeltolódás a közvetlen munkának előbb elvégzett munkával való pótlása, azaz azon munka egy részének visszatolása a termelési eszközök előállításának fázisába, amelyet korábban használati tárgy elkészítésére fordítottak. Ennek során azonban egyáltalán nem szükségszerű, hogy olyan új gazdaság (vállalat) alakuljon ki, amelyben hivatásszerűen foglalkoznak az új munkaeszköz előállításával, mint ahogyan a varrógép esetében elkészítését egy már meglevő gépgyár minden bizonnyal át tudja venni. A lényeges az, hogy a ruhakészítés új eljárása egymástól különböző munkaműveletek nagyobb számából áll és ebből következően több munkaerőt igényel.

Most már a népgazdasági folyamatok öt különböző fajtáját ismertük meg, amelyek a munkamegosztás fogalmába tartoznak, s amelyek most is nap mint nap lejátszódnak szemünk előtt. Ezzel természetesen még keveset mondtunk viszonylagos

⁴Ebben az esetben a szakmakialakulás egyúttal termelésmegosztás is.

jelentőségükről a modern gazdasági életben. Ez utóbbi ugyanis egy hosszú fejlődési folyamat eredménye, és aki a történész szemével vizsgálja, mindenütt a régit és az újat találja meg egymás mellett: az elsőt szerény, a másodikat széles érvényesülési területtel. Az emberiség hosszú fejlődési útján az elszigetelt gazdaságtól a társadalmi gazdaságig a munkaszervezetnek mindig új módjait kereste és találta meg. Ennek során a régit nem dobta el és nem is fogja eldobni mindaddig, amíg szerepét nem játszotta el teljesen. Mert ezen a ponton is a gazdaságosság nagy törvénye uralkodik: semmi sem veszik el, amit valahol még hasznosítani lehet.

Ez érvényes a munkamegosztás különböző formáira is. Jóllehet a munkafelbontás és a munkaeltolódás jelentősége napjainkban meghaladja a specializációét és a termelés megosztását, s a szakmakialakulás mint munkamegosztási forma jön számításba, ezeknek a népgazdasági szervezési elveknek egyike sem szűnt meg, hanem mindegyik továbbra is hat ott, ahol erejét meg tudja őrizni.

A gazdaság történetében mindegyik túlsúlyban volt egy-egy fejlődési fázisban. A szakmakialakulás nálunk a korai középkorban bontakozik ki; a specializáció fő működési ideje a városok virágzásának korával esik egybe. Ezzel egyidejűleg kezdődik a termelésmegosztás, teljes ereje azonban csak a kapitalista gazdaságban bontakozik ki a munkafelbontás és a munkaeltolódás megjelenése után, amelyeket azonban visszafelé alig tudnak a XVII. századon túlra követni.

1. 5. Karl Bücher: Az ipari üzemformák történelmi fejlődése

Megjelent: Csontos László (válogatta): Munkamegosztás – kooperáció – technika Szociológiai Füzetek 35. Bp. 1985.

A történeti megközelítésnek, amelyre itt kísérletet teszünk, mindenekelőtt szakítania kell azzal az állásponttal, amely egy gazdasági ág valamely üzemformáját minden korra és minden társadalomra érvényes formának tekinti. Felfogásunk szerint a kézműipar is történelmileg meghatározott jelenség, melynek keletkezése, fennmaradása és virágzása meghatározott népgazdasági előfeltételekhez kötődött. A kézműipart nem tekinthetjük az ipari termelés őseredetét – vagy éppen fejlődéstörténetileg szükségszerű – formájának. Vagyis: az, hogy egy ország ipara csupán a kézműipari üzemforma érintésével juthat el az otthonmunkához vagy a gyárhoz, éppoly kevésbé szükségszerű, mint az, hogy egy nép csak akkor térhet át a letelepedett földművelésre, ha korábban vadászattal és nomád pásztorkodással foglalkozott. Nézetünk szerint a kézműipart egyéb üzemformák előzték meg; sőt, ezek részben máig fennmaradtak, még az európai országokban is.

Jóllehet e primitív ipari üzemformák évezredek óta keresztül meghatározták a népek gazdasági életét és mély nyomot hagytak társadalmi rendjükön, óriási fejlődéstörténeti jelentőségükhöz méltó figyelmet aligha kaptak. Az ipartörténetnek csak egy töredékéről van valamelyest képünk, arról, amely írott jogokban hagyományozta ránk megismerésének forrásait, ennek is inkább csak formális rendjéről, semmint belső életéről, működési módjáról. Működése vonatkozásában még a középkori céhes kézműipart sem vizsgálták meg tüzetesebben, noha e formát újabban egyre több kutató próbálja –szívós és alapos munkával – tudományosan feltérképezni. Lényegében azonban mindmáig a modern cseregazdaság előfeltételein és fogalmain alapuló önkényes, racionalisztikus konstrukciók uralják a szóban forgó területet.

„Történeti” nemzetgazdaságtanunk kétségkívül gazdag anyagot gyűjtött össze a klasszikus és modern népek gazdaságtörténetéről. De mind ez idáig figyelmen kívül maradt, hogy a mai megfigyelő – tekintettel a társadalmi jelenségek bonyolultságára – éppoly nehezen rekonstruálhatja az ókori és középkori népek gazdasági körülményeit, mint amennyire a legélénkebb, leginkább teremtképes képzelet is visszahőköl egy szocialista jövő-állam következményeinek átgondolása támasztotta nehézségektől.

A gazdaságtörténet régmúlt, teljes korszakai csak akkor tárulhatnak fel értelmünk előtt, ha a jelenlegi primitív és fejletlen kultúrájú népek gazdasági életét ugyanolyan gonddal figyeljük majd, mint most az angolokét és az észak-amerikaiakét. Utóbbiak országai helyett fiatal közgazdászainkat inkább az oroszokhoz, románokhoz, délszlávokhoz kellene tanulmányútra küldenünk; tanulmányoznunk kellene új gyarmataink népeinek gazdaságát, mielőtt még az európai kereskedelem befolyása alatt a semmibe foszlanak primitív gazdálkodásuk és jogfelfogásuk jellegzetességei.

Csaknem szerencsésnek tekinthető, hogy az ilyesfajta idegen hatások ritkán hatolnak le a tulajdonképpeni népelet mélyebb rétegeibe, hogy többnyire inkább csak a kiváltságos osztályokra korlátozódnak. Ily módon lehetséges az, hogy Európa hatalmas keleti és északi területein, melyeken vonattal robog át a figyelmetlen utazó, a vidéki népesség körében a szükségletkielégítés ősrégi formáit figyelhetjük meg, melyeket épp csak itt-ott módosítottak kismértékben a modern cseregazdaság hatásai.

Amikor az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy az ilyen „elmaradott” népcsoportok ipari termeléséről szerzett ismereteinket¹, valamint az eddigi ipartörténeti kutatások eredményeit áttekinthető összképpé egyesítsük, csupán csak a fejlődés fő fokozatainak erősen vázlatos bemutatására vállalkozhatunk. Ahhoz, hogy az egyedi néprajzi megfigyelések zavarba ejtő sokszínűsége és formagazdagsága közepette vezérfonalra leljünk, mindenképpen meg kell különböztetnünk a tipikus az esetlegestől, el kell tekintenünk a mellék- és köztes formáktól, s csak ott jelölhetünk ki új fejlődési mérföldkövet, ahol a termelés módosult működésmódja a társadalom tagozódását alapvetően átalakító népgazdasági jelenségeket hív életre. Öt fő ipari üzemformát különítünk el ily módon.

¹Ezt az először 1892-ben papírra vetett vázlatot, amely csupán a legfontosabbakat foglalja össze közérthető formában, kiegészíti a Handwörterbuch der Staatswissenschaften „Gewerbe” szócikke. Ld. 2. kiadás, IV. kötet, 360-393. old. Ott megadtam a legszükségesebb irodalmat is.

Történelmi sorrendben ezek a következők:

1. a háziipar,
2. a munkaértékesítő iparüzés,
3. a kézműipar,
4. a bedolgozórendszer („otthonmunka”),
5. a gyár.

Egyelőre ezen üzemformák tömör leírására törekszünk, kiemelve jellegzetes gazdasági vonásaikat, s csupán utalni fogunk fejlődésük társadalomtörténeti horderejére. Az esetleges hézagok kitöltése s az üzemformák közötti átmenetek tisztázása a részletbe menő kutatás feladata marad. Tárgyalásunk során természetesen a két régebbi, a kézműipart megelőző üzemformánál kell majd legtöbbet időznünk, míg a későbbiekénél egy rövid jellemzéssel is megelégedhetünk. A háziiparral kezdjük tehát.

A háziipar a házban, a ház szükségleteire üzött ipari termelés, házilag előállított nyersanyagokból. Eredeti, legtisztább alakjában a csere hiányát előfeltételezi, vagyis azt, hogy a gazdasági egységek tagjai összes szükségleteit saját munkával fedezzék. A javak, termelésük folyamatának minden fázisában ugyanazon gazdaságban maradnak, amelyben felhasználják őket. Ennélfogva mindig csak a saját szükségletekhez mért termelés folyik. Sem termékforgalom, sem tőke nem létezik még. A ház vagyona csak a fogyaszthatóság különböző fokozatait képviselő használati cikkekből áll: gabonából, lisztből és kenyérből, lenből, fonálból, szövetből és ruhákból. A háznak vannak ugyan termelési segédeszközei: mozsár, fejsze, orsó, szövőszék, ám nincsenek olyan javai, melyeket más javakra cserélhetne. Mindent saját munkájának köszönhet, s a háztartási tennivalók alig különíthetők el a termelési tevékenységektől.

Ahhoz, hogy elképzelésünk legyen a fejletlen kultúrájú népek életét jellemző házgazdasági tevékenységek gazdag világáról, mélyrehatóan be kellene mutatnunk magát a népet. Sajnos, e tanulmány keretei erre nem adnak módot. Meg kell elégednünk azzal, hogy néhány mondatot idézzünk a bukovinai háziipar egyik leírásából².

„A bukovinaiak összes életszükségletüket családjuk körében, de legalábbis a szűk faluhatárokra belül, maguk elégítik ki. Házépítéskor a férfi általában az ács-, tetőfedő- és hasonló munkákat végzi, míg az asszonyra többnyire a megfont és felállított falak bevakolása, a faleresztékek mohával való tömítése, a padlóöngölés stb. hárul. A bukovinaiak – a rostonövény-termesztéstől vagy a birkatenyésztéstől kezdve egészen a vászonból, gyapjúból vagy szőrméből, bőrből, filcből vagy szalmafonadékból való ág- és ruhanemű elkészítéséig – mindent maguk csinálnak. Még a festékeket is maguk termesztette növényekből állítják elő, s ugyanígy maguk készítik a szükséges, ám meglehetősen primitív kézműves szerszámokat. Ugyanezt mondhatjuk el a táplálékról. A paraszt fáradtságos munkával műveli kukoricaföldjét, őrli kézimalmával a kukoricalisztet, melyből fő táplálékát (a puliszkához hasonló mamaligát) készíti. Ért az egyszerű mezőgazdasági szerszámok, a konyhai és gazdasági edények és eszközök elkészítéséhez is; vagy ha ő maga nem, hát ért hozzá a falu egyik ezermestere. Csupán a – helybeli népesség által kevésbé használt – vas feldolgozását engedik át a vidéken szétszórtan élő cigányoknak.”

Bármilyen mértékig gazdagodjék is azonban az önmagával beérő ház ipari jártassága, a javak előállításának e formája mégiscsak elégtelennek bizonyulna, ha a ház csupán arra a szorosabb, vérrokonági kötelékre támaszkodhatna, amit mi családnak nevezünk. A régebbi család persze szélesebb kört jelentett, mint a mostani, ám sok népnél épp a szükségletek sokasodásának és kifinomulásának időszakában bomlik fel a nagycsalád, s ez megfosztja a háztartást attól a lehetőségtől, hogy növekvő munkamegosztást valósítson meg tagjai körében. Ez ugyanis elkerülhetetlenné tenné a termelés szakmai tagozódására és a cseregazdaságra történő áttérést, ha nem jöhetne szóba a ház művi kiterjesztése, rabszolgák beállítása vagy jobbágyok telepítése útján. Minél nagyobb számú nem-szabad tagja van a háztartásnak, annál könnyebb sokoldalú munkamegosztást bevezetni közöttük, s meghatározott ipari technika gyakorlására kiképezni mindőjüket.

---

²C. A. Romstorfer Exner, Die Hausindustrie (Czernowitz 1888). Zeitschrift für österreichische Volkskunde II. 62., V. 145., XI 106. – Petri, Estland und die Esten (Gotha 1802), II. 230. o.

Már a gazdag görögök és rómaiak rabszolgái között sokféle ipari munkást találunk, s Nagy Károly, birtokainak kezelésére vonatkozó híres utasításában pontosan előírja, milyen fajta nem-szabad munkások tartását ítéli szükségesnek az egyes birtokokon. „Minden tisztartónak” – olvashatjuk – jó mestereket kell szolgálatában tudnia, így kovácsokat, arany- vagy ezüstműveseket, cipészeket, bádgosokat, ácsokat, páncélszabókat, halászokat, madarászokat, szappanfőzőket, sörfőzőket, pékeket és hálókötőket.” Számos hasonló tudósítást olvashatunk a nagyurak és kolostorok majorságairól. Az alájuk tartozó kézműves-sereg kizárólag őket szolgálja; hol udvari népként tartják, mely a majorépületekben lakik és kosztol, hol pedig a megélhetést biztosító telkekre telepítik, s cserébe a mesterségüknek megfelelő jobbágyi szolgálatot követelnek tőlük. Officiales, officiati elnevezésük tanúskodik arról, hogy mesterségükkel kötelesek az udvart szolgálni.

Mint látjuk, átfogó szervezetre lelt itt a háziipar, mely a major ura számára ipari termékek viszonylag gazdag és sokrétű fogyasztását tette lehetővé.

Ám a háziipar nem jelent mindig tisztán szükségletre történő termelést. A természeti javak egyenlőtlensége már a fejlődés igen korai fokán eltérő technikai készségek kialakulásához vezet. Egy néptörzs például olyan agyagedényeket, kőszerszámokat vagy nyilakat készít, amilyenek a szomszéd törzsnél nincsenek. Az ilyen ipari termékek azután – a vendégnek adott ajándékként, hadizsákmányként, majd később csere útján – más törzsekben is elterjednek. A régi görögöknél a gazdag rabszolgatartók nagy számban tanították ki nem-szabad – és saját gazdaságukban fölösleges – munkásaikat valamilyen mesterségre; s piacra termeltek. Még gyakoribb, hogy a parasztszaladók háziipari termékfölségeiket – földművelésük és állattenyésztésük többleteihez hasonlóan – elcserélik. Ahogyan az ótestamentumban, az erényekben gazdag háziasszony dicséretére szolgál, ha a maga készítette szövetet eladja a kereskedőnek, úgy viszik Közép-Afrika néger asszonyai hetivásárra fazekait és hánckelméiket, hogy sóra vagy gyöngyökre cseréljék őket. Ugyanúgy Németország számos táján, ahol a középkor óta városi piacokon és vásárokon adja el vásznát a vidék népe. A merkantilizmus időszakában Sziléziában és Vesztfáliában például állami intézkedésekkel biztosították a házi vászon exportképességét. A keleti- tengeri országokban a badhmal – ez a durva gyapjúszövet, amelynek szövéséhez még ma is értenek az észti parasztság asszonyok – a középkorban az egyik legelterjedtebb kereskedelmi cikké vált, sőt: pénzként is használták. Afrika egyes népeinél általános csereeszközként használatosak a szomszédos törzsekben előállított háziipari termékek. A japán falvakban csaknem minden házban fonalat fonnak és szövetet szőnek a saját földeken termelt gyapotból, s az így készült fonat és szövet egy része szintén cserére kerül. Svédországban a nyugatgótok és a smalandiak az egész országot bejárják, hogy házi szöveteiken túladjanak. Magyarország, Galícia, Románia és a délszláv országok városi hetipiacaiban mindenütt parasztszaladókra akadunk, akik agyag- és faárukat, parasztságasszonyokra, akik zöldség és tojás mellett saját készítésű kötényeket, hímzett szalagokat, csipkéket kínálnak.

Ha a földtulajdon szétaprózódik, és nem elegendő már egy család megélhetéséhez, akkor a paraszti népesség egy része rendszerint valamilyen kézműipar üzésére szánja rá magát, s a mi bor-, komló- vagy dohánytermelő délnémet kisparasztjainkhoz hasonlóan piacra termel. Kezdetben még a saját földről, vagy a községi erdőből szerzik a nyersanyagot, később esetleg vásárolják. A főtevékenységhez mindenféle rokon-tevékenység társulhat; így a háziiparból – mint sokhelyütt Oroszországban – egy végtelenül formagazdag paraszti kisipar fejlődhet ki.

De a fejlődés más úton is járhat, kialakulhat egy önálló, iparúzó hivatásos munkás-rend, s vele együtt az általunk másodikként felsorolt ipari üzemforma, a *munkaértékesítő iparúzás vagy béripar*. Míg az előbbi formában az összes ipari munkát a földdel és az őstermeléssel szoros összefüggésben végezték, addig az ügyes háziiparos itt eloldozza magát a szóban forgó köteléktől s megpróbálja technikai ügyességére alapozni saját – a földtulajdontól fokozatosan függetlenedő – egzisztenciáját. Az effajta, iparosnak azonban nincs forgótőkéje; csupán egyszerű szerszámok vannak. Így mindig idegen nyersanyaggal dolgozik, amelyet a nyersanyag termelőjétől kap, aki egyszersmind a késztermékek fogyasztója is³.

E viszonyoknak mármint két különböző formája lehetséges. Vagy időlegesen a házban fogadják a bériparost, s ha nem helybeli, akkor az ellátáson kívül szállást, valamint napibért kap, és addig marad, amíg ki nem elégítette megrendelője igényeit. Ezt, az üzemformát egy délnémet kifejezésünk nyomán (Stör) *házaló- vagy vándoriparnak* nevezhetjük, iparúzójét pedig házaló- vagy vándoriparosnak (Störer). Gondoljunk példaként azokra a szabó- és varrónőkre, akiket sokhelyütt házhoz hívnak, és egy ideig magukhoz is fogadnak az asszonyok.

³Ott, ahol az ipari munkás korábban nem volt szabad, emancipációjának elősegítése gyakran addigi ura érdekében állt, aki viszont egy ideig vállalta még, hogy az anyag ellopásával szemben garanciát nyújt a fogyasztóknak. Vö. *Lez Burgund* 21. 2.

Vagy pedig a bérparos lakásában saját műhellyel rendelkezik, s ekkor megmunkálásra kiadják neki a nyersanyagot. Munkájáért darabbért kap. Példa erre a falusi takács, a molnár és a bérben dolgozó pék. Ezt a formát *megbízási iparnak* (Heimwerk) nevezzük. Főként olyan mesterségeknél fordul elő, amelyek egyhelyben álló, nehezen szállítható termelőeszközöket (malmokat, sütőkemencéket, szövőszékeket, tűzhelyeket stb.) igényelnek.

A munkaértékesítő iparüzés különféle formáival még ma is gyakran találkozhatunk a Föld minden táján. Hozhatnánk példákat Indiából és Japánból, Marokkóból és Szudánból, valamint Európa csaknem valamennyi országából. A forma már babiloni és óegyiptomi templomi okmányokban feltűnik, és nyomon követhető az irodalomban Homérosztól a teljes ó- és középkoron át, egészen a legújabb időkig. A görög és római jogforrásoknak a megrendelő és az önálló (személyében szabad vagy alávetett) kézműves közötti viszonyra vonatkozó felfogása teljes egészében a munkaértékesítő iparüzésen alapul⁴; de a középkori céhjeg számos pontja is ebből magyarázható csupán.

Fejlődéstörténeti szempontból a munkaértékesítő iparüzés formái eltérő eredetűek. A házaló- vagy vándoripar speciális munkaképességek kizárólagos birtoklásán alapul, a megbízási ipar helyhez kötött termelőeszközök kizárólagos birtoklásán. Ezen az alapon a háziipar és a munkaértékesítő iparüzés számos *keverékformája* jött létre.

A *házaló- vagy vándoriparos* kezdetben egy tapasztalt szomszéd, akit vezetői és tanácsadói közreműködésre kérnek fel valamilyen fontos munka elvégzésekor, noha a tulajdonképpeni munkát még a háztartástagok végzik.⁵ Sokáig – vidéken (például építkezéseknél) még ma is – tartja magát az a szokás, hogy a megrendelő családtagjai a mester és ségéi keze alá dolgoznak.

A *megbízási iparban* a későbbi iparüző kezdetben pusztán csak a berendezés tulajdonosa s a termelés technikai irányítója, míg a tulajdonképpeni munkát a megrendelő végzi. Vidéken néhol napjainkig ez a szokás olajütő- és lentő malmok, árpa- és zabhántoló malmok, gyümölcsborkészítő berendezések használatakor. Sok észak-német városban, a középkorban a malátások és a sörfőzők csak tulajdonosai voltak a malátaaszalóknak és a sörfőződéknak, amelyekben a polgárok ellenszolgáltatás fejében malátázhatták az árpájukat és megfőzhették sörüket. A gabonaőrő malmokban a megrendelőnek – ha mást nem – legalább szitást kellett állítania, aki a lisztet megszitálta. Egyes tájakon még ma is szokásban van, hogy a parasztasszonyok a maguk dagasztotta tésztából otthon megformálják a kenyeret, a pék csupán a kemencét bocsátja rendelkezésükre, fűt és felügyel a sütésre. Hasonló a francia és nyugat svájci városokban a nyilvános mosodák helyzete, amelyekben mosáshoz szükséges eszközöket, forróvizet – néha szárítóhelyiséget – biztosítanak az igénybe vevőknek, míg a munkát az utóbbiak szolgálai vagy nőnemű hozzátartozói végzik. Az asszonyok később a tiszta és megszáritott ruhát a mángorlóba viszik; ennek tulajdonosa a forgatókart kezeli, s ez a tulajdonos egyedüli munka-hozzájárulása. Fizetni a használat időtartama szerint szokás. Posenben és Nyugat-Poroszországban nemrégiben még élt az a szokás, hogy a kovácsműhely tulajdonosa a tüzet, a szerszámokat és a vasat adta, a munka elvégzése pedig magukra az ügyfelekre hárult⁶.

Közgazdasági szempontból a munkaértékesítő iparüzés lényeges vonása, hogy forgótőke nélkül folyik. Az iparos számára sem a nyersanyag, sem a késztermék nem jelent kereseti forrást. A termelés jellegét és terjedelmét még mindig a nyersanyagot előállító földtulajdonos szabja meg: a teljes termelési folyamatot is ő irányítja. A paraszt szántóján learatja a rozst kicsépli, megtisztítja, azután malomdezsmaért örletni viszi a molnárhoz: a liszt a pékhez kerül, aki – sütési bér és a tüzelő megtérítése fejében kész cipók formájában adja vissza tulajdonosának. A termék e folyamatban a vetéstől a kenyér elfogyasztásának pillanatáig egyetlen egyszer sem válik tőkévé, mindig a fogyaszthatóság felé vezető út valamely szakaszát járó használati cikk. A késztermékre nem rakódik vállalkozói nyereség, kamat vagy cserehaszon, csak munkadíj.

Fejletlen kultúrszinteken egyszerű szükségletek kielégítésekor mindenképp gazdaságos termelési mód ez, mely – a háziiparhoz hasonlóan – a termék minőségét és a termelési folyamatoknak a szükségletekhez való tökéletes igazodását

⁴Diocletianus 301. évi ediktumában éppenséggel uralkodó üzemformaként jelenik meg. Vö. saját tanulmányommal: *Zeitschrift f.d. ges. Staatswissenschaft*, 50. kötet (1894), különösen 673. o.

⁵Pl. házépítéskor a Faröreken: *Zeitschrift der Ver. f-r Volkskunde III.* (1893), 163. o. A Karolina-szigeteken a takelbay, vagyis az építőmester szinte csak varázsló, ő fékezi meg az új épületet fenyegető gonosz hatalmakat: Kubary, *Etnographische Beiträge*, 227. c. Másként áll a helyzet a kocsiépítés esetén az örményeknél, ahol a tapasztalt szomszéd ajándék fejében irányítja a jármű összeállítását, miután annak egyes alkatrészeit a háztartástagok elkészítették: *Tarajan*, *Das Gewerbe bei den Armeiern*, Lipcse 1897, 27. o. V. Gogicsajsvili, *Das Gewerbe in Georgien*, Tübingen 1901, 61. és köv. o.

⁶Egy lelkész élményei a keleti határvidéken”, megj.: „*Tägliche Rundschau*”, 1892, Nr. 258. Érdekes itt, hogy a vasat az üzem tulajdonosa adja, így ez az üzemmód a kézműiparba való átmenetet jelenti. A házaló- vagy vándoriparnak és a megbízási iparnak vannak bizonyos kevert típusaik. Ide tartozik az orosz vándorszabó, aki minden faluba, ahol csak vevői vannak, letelepszik egy időre és bérparoskodik. Hasonló (*Tarajan* szerint) az örmény ezüstműves esete is. Ez utóbbi országban egy olajütőmalom tulajdonosának az üzem felszerelését, a szükséges munkásokat és a malmot hajtó bivalyokat kell biztosítania, a megrendelő pedig nemcsak dolgozik, hanem a munkásokat is ő fizeti és élelmezi, s a bivalyok eleségét is ő szállítja.

biztosítja. Kiiktatja a cserét, amely csak kerülő úton juttathatná a nyersanyagtermelőt a saját termékéből készített végtermékhez. Ám ugyan- akkor a fogyasztóra hárítja az ipari termelés kockázatát: csak az előre látható szükségletek megfelelő és időben történő kielégítése garantált; a hirtelen fel- lépő szükséglet gyakorta kielégítetlen marad, amennyiben a bérparost más igények teljesítése köti. A megbízási iparnál ehhez még az a veszély járul, hogy a nyersanyag egy részét ellopják vagy összeveszik. A rendszer a bérparosra nézve is hátrányos egyes vonatkozásaiban. Ilyen például a rendszertelen foglalkoztatás, mely hol a munkaerő túlerőltetését, hol pedig paragon heverését eredményezi, s ilyen a házaló- vagy vándoriparüzéssel járó kényelmetlenség, illetve idővesztés.

Így mai gazdaságunkban valójában csak ott életképesek a munkaértékesítő iparüzési formák, ahol szabadon maradt idejüket valamilyen mezőgazdasági melléküzemben hasznosíthatják az iparosok. Indiában a legújabb időkig a teljes nemzeti ipart uralták a szóban forgó iparüzési formák. „A kézművesnek szerszámain kívül általában nincsen tőkéje és csak megrendelésre dolgozik: ha elkülönülten ténykedik, például a falusi iparban, a megrendelő felkeresi, aranyat, ezüstöt vagy elefántcsontot bíz rá, napibéres munkásként gyakran házába is fogadja. A városban számos iparos kereskedőknek dolgozik, akik nyersanyag- és pénzelőlegekkel függőségben tartják őket; ezeknek az iparüzőknek az éppen megmunkált tárgyon kívül többnyire semmijük sincs. Munkájuk terméke nem az övéké, s aki meg akarná vásárolni, annak a szomszéd kereskedőhöz kellene fordulnia.”⁷

A középkorban a munkaértékesítő iparüzés hallatlanul megkönnyített a kézművesnek a jobbágyság és az úri igazságszolgáltatás alóli felszabadulását, mivel komolyabb vagyoni híján is lehetővé tette önálló ipari üzem létesítését. A középkori céhes kézműveseket – nagyon igaztalanul – még mindig kistőkés rendnek tekintik. Csakhogy ez – lényegileg – sokkal inkább iparos munkásrend volt, amely a mai munkásságtól abban különbözött, hogy minden tagja sok fogyasztónak dolgozott, nem pedig egyetlen vállalkozónak. Csaknem minden középkori kézművességnél találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a megbízó adja az anyagot; sőt ez sok esetben még akkor is így volt, amikor a megrendelő a nyersanyagok saját gazdaságában történő megtermeléséről már évszázadokkal korábban azok vásárlására tért át, s bőrt vásárolt a cipésznek, vásznat a szabónak⁸. Csak nagyon lassan honosodott meg az a szokás, hogy a mester adja az anyagot – először a szegényebb vevőnek, később pedig a tehetősebbeknek is. Így alakult ki a mai értelemben vett *kézműipar*, mellette azonban sokáig fennmaradt a munkaértékesítő iparüzés, sőt: gyakran a kézműipar szolgálatába állt. A tímar például a varga és a nyeregkészítő bérparosa lett, a molnár a péké, a gyapjútányoló és a gyapjúfestő a takácsé.

A munkaértékesítő iparüzés két formája közül a városokban először a házaló- vagy vándoripar indul hanyatlásnak. E hanyatlást jelentős mértékben siettetti a céhek beavatkozása⁹. A vándoripar túlzottan emlékeztetett a régi jobbágyságra. Iparosa úgyszólván csak egy sajátos fajta napszámos, akinek hosszabb-rövidebb ideig alkalmazkodnia kell egy idegen ház rendjéhez. Ezért azután a XIV. századtól a céhszabályzatokban számos kitélt találunk, amelyek megtiltják a mestereknek, hogy házaknál dolgozzanak. Ugyanezzel magyarázható a városi kézműveseknek a vidékiekkel szemben érzett gyűlölete: az utóbbiaknak ugyanis nemigen lehetett megtiltani a vándorló iparüzést. Végül a házaló- vagy vándoriparost jelölő „Störer” vagy „Bönhase” kifejezés szitokszóvá változott, s ilyen minőségben mindazokra vonatkozott, akik céhes iparjogosítvány nélkül dolgoztak. Az északnémet városokban a céhes mesterek jogot formáltak arra, hogy a megrendelők házaiban felkutassák a vándoriparosokat és felelősségre vonják őket (ez volt az ún. „Bönhase”- vadászat), s a hivatalos hatalom esetenként túl gyenge volt ahhoz, hogy számon kérje a mestereken a polgári házi béke elvének megszegését.

Persze nem mindenütt könnyítették meg a céheknek ennyire, hogy az egyik üzemforma érdekében kiszorítsák a másikat. Az Osztrák Hercegségben már a XIV. század közepén határozottan fellépett velük szemben a hercegi hatalom. Az 1482-es száz választófejedelemségi törvényben az akkor súlyosnak számító három guldenes pénzbüntetéssel fenyegettek meg minden olyan vargát, szabót, szücsöt, asztalost, üvegest és egyéb kézművest, aki nyomós ok nélkül megtagadná, hogy a megrendelő házában dolgozzon. Bázelen 1526-ban, egy „régí dicséretes szokás” fenntartása érdekében pontos szabályzatot adtak ki

⁷A. Métin, Musée social. Mém. et Docum., 1902. 427. o.

⁸Hasonló megállapítást tett Angliára vonatkozóan Thorold Rogers, Six Centuries of Work and Wages, (London 1891), 144. o., 179. és 338. o. Vö. még Ashley Englische Wirtschaftsgeschichte, II. k., 103. o. – A szövegben szereplő felfogással szemben G. von Below emelt kifogást a Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte V. 124-164. és 225-247. oldalain. A döntő kérdésben fejtegetései nem győztek meg, mint ahogyan ezt a 3. kiadás függelékében, a 450. oldalon bővebben is kifejtettem. Below válaszáat lásd: Historische Zeitschrift N.F. LIV., 102. és köv. o.

⁹E ponton helyénvaló utalni arra, hogy a céhes iparjogosultak körének megállapításakor a régi háziipar is kárt szenvedett. Igen sok céhszabályzatban fellelhető az a határozat, hogy a céhen kívüliek készíthetnek ugyan kézműves termékeket, de csak saját háztartásuk szükségleteire, nem pedig eladásra. Ezzel lehetetlenné vált a háztartás piaca történő többlettermelése.

a háziszabókra vonatkozóan. Sok német vidéken a különböző bériparosokra vonatkozó, részletekbe menő szabályzatokat alakítottak ki. Így egyes iparágakban, különösen az építő-iparokban, a munkaértékesítő iparüzés mindmáig fennmaradhatott.

A legtöbb esetben azonban át kellett adnia helyét annak az üzemformának, amelyet ma *kézműiparnak* nevezünk, s amelyről már e tanulmány elején is szóltam¹⁰. *Termékértékesítő iparüzésnek* (Preiswerk) is nevezhetnénk, ha jobban hangsúlyozni kívánnánk a munkaértékesítő iparüzéssel szembeni jellegzetességeit. A kézműves ugyanis abban különbözik a bériparostól, hogy az összes termelőeszköz tulajdonosa, s hogy meghatározott áron az általa biztosított nyersanyagból és a termékben megtestesülő munkából összetevődő végterméket adja el, míg a bériparos csupán munkáját fizetteti meg.

A kézműipar lényege röviden: *vevőkör számára történő termelés*. Az értékesítés jellege az, amely ezt az üzemformát minden utána következőtől megkülönbözteti. A kézműves mindig terméke fogyasztójának termel, akár oly módon, hogy utóbbi egyes darabok megrendelésével ösztönzi erre, akár oly módon, hogy a heti- vagy éves vásáron találkoznak. Az iparos csak akkor kerülheti el a „holtidőket”, ha a megrendelésre és a piacra történő termelés kiegészíti egymást. Az értékesítési terep általában lokális: a város és közeli környéke. A vevő első kézből vásárol, a kézműves a végső fogyasztónak ad el. Ez biztosítja a szükségletekhez való igazodást, s az egész viszonyoknak valamelyes etikai jelleget kölcsönöz: a termelő felelősséget érez munkájáért a fogyasztó előtt.

A kézműipar előretörésével mintegy szakadás következik be a népgazdasági termelőfolyamatban. Míg mindeddig – ha idegen bér munkások bevonásával is – a földtulajdonos irányította a termelés teljes folyamatát, mostanra már két gazdálkodási mód létezik, melyek mindegyikében csupán egy-egy része zajlik a termelési folyamatnak: az egyikben a nyersanyag, a másikban a késztermék előállítás. A kézműipar igyekezett betartani azt az alapelvet, amely előírta, hogy a termék lehetőleg *egyetlen* üzemben fussa be elkészültének teljes pályáját. Ezáltal csökkent a tőkeigény, s elkerülhetővé vált, hogy az árakhoz túlzott nyereség csapódjék az egyes fázisokban. A saját forgótőke előteremtése révén a kézműves-rend pusztán bérből élő munkásosztályból tulajdonnal bíró termelői renddé lesz; a földtulajdontól különvált, s most kezében összpontosuló ingó vagyon pedig a polgári rend (Bürgerstand) társadalmi és politikai jogait alapozza meg.

A kézműves közvetlen viszonya termékének fogyasztójához előfeltételezi, hogy az üzem ne legyen túlságosan nagy. Ha egy kézműipari üzem túlzott megnövekedéssel fenyeget, akkor egyre újabb és újabb kézművességek szakadnak le róla, s átveszik bizonyos termelő-tevékenységeit. Ez a középkori munkamegosztás¹¹, amely állandóan új, önálló egzisztenciákat teremt, s amely később a működési területek féltékeny elhatárolásához vezetett. A működési területek elhatárolásáért folytatott küzdelemmel járó beharcok a céhek energiáinak jó részét fölemésztették.

A kézműipar specifikusan városi jelenség. Azon népeknél, amelyeknél – mint például az oroszoknál – a városiasodás elmaradt, ismeretlen a nemzeti kézműipar. Ez a magyarázata annak, hogy a nagyméretű, központosított államszervezet és az egységes közlekedési hálózat kialakulásával a kézműipar óhatatlanul hanyatlásnak indult. Az állandó népességnövekedés hatására a XVII. és XVIII. században létrejött egy új üzemforma, amely már nem helyi, hanem a nemzeti és nemzetközi piacra alapozta létét. Elődeink ezt a *manufaktúra* és a *gyár* kettős névvel illették, anélkül, hogy megkülönböztették volna e két kifejezés jelentését. Közelebről nézve tulajdonképpen két eltérő üzemformáról van szó. Az egyiknek azóta a félreérthető otthonmunka (Hausindustrie) nevet adták; mi ezt *bedolgozó (Verlag) rendszernek* fogjuk nevezni, a másik kifejezés jelentése megegyezik a mi „gyár” szavunk jelentésével. Mindkét forma egy kiterjedt piac ipari termékekkel történő ellátását tűzi ki célul, s ehhez mindkettő nagyszámú munkást igényel; különbségük a feladat megoldásának és a munkások megszervezésének módjában rejlik.

Legegyszerűbb a bedolgozó rendszer eljárása. Kezdetben teljesen érintetlenül hagyja az addigi termelési módot és csupán az értékesítés megszervezésére szorítkozik. A munkát kiadó személy (Verleger) nem más, mint egy olyan kereskedő-vállalkozó, aki saját üzemén kívül – az érintettek lakóhelyiségeiben – nagyobb számú munkást foglalkoztat rendszeresen. E munkások vagy egykori kézműiparosok, akik ezután számos fogyasztó helyett egyetlen *kereskedő* számára termelnek, vagy egykori bériparosok, akik a feldolgozandó nyersanyagot most nem a fogyasztótól, hanem a kereskedőtől kapják, vagy pedig olyan parasztsaládok, akik egykori háziipari termékeiket a továbbiakban piaci árúkként termelik, amelyeket a munkát kiadó vállalkozó visz a világ-kereskedelembé.

¹⁰Ezzel természetesen nem akarjuk azt mondani, hogy ne lettek volna olyan kézműipari ágak, amelyek a munkaértékesítő iparüzés közbenső fokának kihagyásával közvetlenül a háziiparból nőttek ki.

¹¹Erről részletesebben írok Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV. und XV. Jahrhundert című könyvemben, I. 228. o.

A „Verleger” szó a „Verlag” („Vorlage”, „Vorschuss”) „előleg” kifejezésből származik. A munkát kiadó vállalkozó a kezdetben még viszonylag független kistermelőnek hol csupán a termék vételárát előlegezi, hol nyersanyagot szállít számára és darabbért fizet, de az is előfordul, hogy maga a fő termelési eszköz (szövőszék, hímzőgép) is az ő tulajdona. Mivel a kistermelők *egyetlen* felvásárló számára dolgoznak, lassan-lassan egyre mélyebb függőségbe süllyednek; a munkát kiadó állakozó munkaadójukká válik, ők maguk pedig munkások lesznek, még akkor is, ha formálisan maguk adják a nyersanyagot.

Nemigen szükséges itt közelebbről bemutatnunk a bedolgozó rendszert és munkaviszonyát, az otthonmunkát. Elegendő példát találhatunk rá a német hegyvidékeken: a feketeerdei szalmafonást, óra- és kerékgyártást, a felső-bajorországi fafaragást, a Meiningeni-felföld játékiparát, a vogtlandi hímzést, az érchegységi csipkeverést stb. Noha újabban sokan vizsgálták az említett iparágak múlt- és jelenbeli helyzetét, ezzel itt éppoly kevésbé foglalkozhatom, mint a szóban forgó üzemformára kiváltképp jellemző formagazdagsággal.

A bedolgozó rendszer lényege, hogy ipari terméke árutökévé, azaz: egy vagy több közvetítő kereskedő számára jövedelemforrássá válik, mielőtt a fogyasztóhoz eljut. Akár a világpiacra viszi termékeit a vállalkozó, akár városi eladóhelyén tartja, akár az utolsó simításig készen veszi az árut, akár maga végezteti a kikészítést, akár mesternek nevezi magát és segédek tart a munkás, akár mellékfoglalkozásként földművelést folytat: a lényeg mindenképpen az marad, hogy az otthonmunkás egyre távolabbra kerül termékének piacától, egyre kevésbé ismeri termékének értékesítési lehetőségeit – s ez utóbbi körülményben rejlik vigasztalan helyzetének főoka.

Míg a bedolgozó rendszerben a tőke csupán a termékek értékesítését kerítette hatalmába, a *gyárban* az egész termelési folyamatot megragadja. Termelési feladatának végrehajtása során a bedolgozó rendszer nagyszámú, egyforma munkaerőt fog lazán össze, meghatározza termelésük célját – megközelítően ugyanazt a célt mindannyiuk számára –, munkatermékeiket pedig úgyszólván egy nagy tartályba gyűjti, mielőtt az egész világon szerteáramoltatná őket. A gyár a teljes termelési folyamatot megszervezi, a különböző fajta munkásokat saját üzemében összpontosítja, s egy kölcsönös alá- és fölérendeltségi viszonyok jellemezte, egységes, fegyelmezett testületté formálja őket. Az üzemeket mechanikai termelőeszközök nagy, sokszorososan tagolt apparátusával szereli fel, s ezáltal rendkívüli mértékben emeli munkásai teljesítőképességét. A gyár úgy különbözik a bedolgozó rendszertől, ahogyan a jól szervezett, egységesen felszerelt hadsereg a tarka összevisszaságú népfölkelő seregtől.

E termelő létesítmény titka tehát a *célszerű munkafelhasználásban* rejlik. Ennek megvalósításához sajátos utat választ, mely első ránézésre kerülőútnak tűnik. A termelési folyamat egészéhez tartozó teljes munkafolyamatot legegyszerűbb elemeire darabolja szét, elválasztja egymástól a könnyű és a nehéz, a mechanikus és a szellemi, a képzettséget igénylő és a durva munkát. Ezáltal egymásra következő tevékenységek rendszeréhez jut, s a legkülönbözőbb fajta munkaerők: képzetek és képzetlenek, férfiak, nők, gyerekek, kézi és szellemi munkások, műszaki, művészi, kereskedelmi képzettségűek együttes és egymás utáni foglalkoztatására nyílik lehetőség. Az a tény, hogy minden egyes egyén tevékenysége a munkafolyamat töredékének elvégzésére korlátozódik csupán, az össztermék hatalmas mértékű megnövekedését eredményezi. Száz, ugyanazon termelési eljárást alkalmazó gyári munkás többet teljesít, mint száz önálló kézműiparos mester, habár utóbbiak mindegyike uralja a teljes termelési folyamatot, míg előbbiek ennek csupán tötrészét. A kézműipar és a gyár technikai téren zajló küzdelme azt példázza, hogy a gyengébb úrrá lehet az erősebb fölött, ha szellemileg fölényben van az erősebbel szemben.

Nem a gép a gyár lényege; ám a fentiekben tárgyalt *munkaszétdarabolás* – éppen azért, mert egyszerű mozdulatokra bontotta szét a munkát – rendkívüli mértékben ösztönözte és roppant sokrétűvé tette a gépek alkalmazását. Noha az iparban régóta használnak munka- és erőgépeket, a gyári alkalmazás szempontjából vett mai jelentőségükre a gépek csak akkor tettek szert, amikor átállíthatták őket egy megszakítás nélkül, mindig egyformán ható, mindenütt alkalmazható hajtóerőre: a gőzre. Erre az átállásra azonban csak a gyár sajátos munkarendjében kerülhetett sor.

Szemléltessük egy példával az elmondottakat! 1787-ben Zürich kantonban 34 000, gyapjúfonalat termelő kézfőző és –főző tevékenykedett; az angol főzőgépek bevezetése után viszont ugyanezt a mennyiséget mindössze néhány gyár termelte meg, de alig harmadannyi (főként női és gyermek) munkással. Hogyan volt ez lehetséges? A gépek révén?! De a rokka talán nem volt gép? Kétségkívül az volt, méghozzá nagyon is ötletes. A gép szorította hát ki a gépet. Vagy méginkább, azt a munkát, amit korábban egyetlen főző végzett a rokkáján, most egész sor különböző fajta munkás és egész sor

különböző típusú gép összehangolt tevékenységével helyettesítették. Mivel legegyszerűbb elemeire darabolták a fonás teljes folyamatát, újszerű tevékenységek jöttek létre, amelyek ellátására részben a gyermekmunkaerő is alkalmasnak bizonyult.

A gyár további sajátosságai – a nagyüzem szükségessége, a jelentékeny tőkeigény, a munkás gazdasági önállótlanága – szintén a munkaszétdarabolásból fakadnak.

Az utóbbi két pontban nyilvánvaló a különbség a gyárrendszer és a bedolgozó rendszer között. A gyár nagy állótőkéje állandó üzemelést tesz lehetővé és szükségessé. Csökkenő kereslet esetén a vállalkozó felhagyhat otthonmunkásai foglalkoztatásával, anélkül, hogy neki magának tőkeveszteségektől kellene tartania, a gyárosnak azonban ilyenkor is tovább kell termelnie, mivel kamatveszteség és állótőkéjének értékcsökkenése fenyegeti, s nem veszítheti el képzett munkásállományát sem. Emiatt a bedolgozó rendszer előreláthatólag még sokáig állni fogja a versenyt a gyárral mindazokban az iparágakban, amelyeket gyorsan változó kereslet és az árufajták sokfélesége jellemez.

Ha most végezetül az öt ipari üzemformát néhány szóban akarnánk jellemezni, akkor a következőket mondhatnánk: a háziipar önellátást, a munkaértékesítő iparüzés vevőkör számára végzett munkadíjas munkát, a kézműipar vevőkör számára történő termelést, a bedolgozó rendszer decentralizált, a gyár pedig centralizált árutermelést jelent.

I. 6. Max Weber: A gazdasági tevékenységek megosztásának típusai

Részletek Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. (Bp. 1987.) c. művéből, 128-129. o., 132-137. o., 139-142. o., 144-146. o. és 150. o.

15. §. Az emberek adott csoportján belül mindenfajta tipikusan gazdasági irányultságú társadalmi cselekvés és a gazdaság társadalmasításának minden tipikus formája bizonyos fokig az emberi tevékenységnek a javak előteremtése céljából történő sajátos megosztását és összekapcsolását jelenti. Ha egy pillantást vetünk a valóságban végbemenő gazdasági cselekvésekre, azonnal kiderül, hogy a különféle tevékenységek különböző emberek között vannak elosztva, és a javak előteremtésére szolgáló dologi eszközökkel a legkülönbözőbb kombinációkban kapcsolódnak össze közös tevékenységekké. E jelenségek végtelen sokféleségében néhány *típus* mindazonáltal megkülönböztethető.

A gazdasági jellegű emberi tevékenységek megkülönböztethetők, mint

a) rendelkező vagy

b) rendelkezéshez igazodó tevékenységek. Ez utóbbit nevezzük *munkának* (a szót itt a továbbiakban ebben az értelemben használjuk).

Magától értetődően a rendelkező tevékenység is munka, mégpedig a lehető legnagyobb mértékben az, ha a „munkát” mint időt és fáradtságot igénylő tevékenységet fogjuk fel. Azért választottuk mégis azt a megoldást, hogy itt a rendelkező tevékenységgel ellentétes értelemben használjuk a kifejezést, mert ez szociális okokból megfelel a nyelvhasználatnak, és a következőkben ragaszkodunk ehhez a különös értelemben. Általánosságban azonban mindig „tevékenységről” fogunk beszélni.

Az emberek adott csoportján belül a tevékenység és a munka végrehajtásának többféle módja lehetséges. A köztük lévő különbségek lehetnek tipikusan

I. *technikai* jellegűek – ha aszerint különböznek, hogy a javak előteremtésére szolgáló lépések technikai lebonyolítása érdekében a sok közreműködő hogyan osztja meg egymás között a tevékenységet, és ezek a tevékenységek hogyan kapcsolódnak össze egymással, valamint a dologi termelőeszközökkel;

2. *szociális* jellegűek – mégpedig:

A) ha aszerint különböznek, hogy a) az egyes tevékenységek, – b) dologi termelőeszközök, c) a nyereségszerzés ökonomiai lehetőségei (azaz forrásai, illetve eszközei) *el vannak-e sajátítva* vagy sem, illetve milyen mértékben és milyen módon vannak elsajátítva és hogy ettől függően milyen jellegű a *foglalkozási* tagolódás (szociális szempontból) és β hogyan alakul a *piac* (ökonómiai szempontból).

Végül

3. bármilyen jellegű legyen is a tevékenységek egymás közti és a dologi termelőeszközökkel való összekapcsolódása, és bármilyen módon történjék is a gazdaságok közti tevékenységmegosztás és az elsajátítás, ökonomiai szempontból fel kell tenni a kérdést, hogy vajon háztartásjelleggel vagy szerzés céljából hasznosítják-e a tevékenységeket?

Ezzel és az ezután következő paragrafusokkal mindenekelőtt *K. Büchernek* – a HWB d. Staatswiss. Gewerbe cikkében található – maradandó és mérvadó fejtegetését, ugyanennek a szerzőnek *Die Entstehung der Volkswirtschaftj*át érdemes összevetni. Ezeknek az alapvető munkáknak a terminológiájától és sémájától csak célszerűségi okokból térünk el néhány ponton. Egyéb hivatkozásokra nemigen van szükség, mivel a következőkben egyáltalán nem új eredményeket, hanem egy céljainknak megfelelő sémát adunk elő[...]

16. §. 1. *Technikai* szempontból (15. §. 1. szám) különböznek a *tevékenységek* tagolódásának fajtái

A) aszerint, hogy milyen a tevékenységek megosztása és összekapcsolása; nevezetesen

1. aszerint, hogy milyen jellegű tevékenységeket vállal *egy* és *ugyanazon* személy számára. Tudniillik:

a) lehet valaki

α egyszerre vezető és végrehajtó, vagy

β csak az egyik vagy csak a másik.

Az a)-hoz: Az ellentét természetesen viszonylagos, hiszen előfordul olyan eset, amikor valaki, aki normális körülmények között csak vezető (pl. nagyban gazdálkodó parasztok) alkalmilag „beszáll a munkába”. Egyébként a kisparasztok, a kézművesek vagy a kicsiben szállító hajósok mindig tipikusan az α -hoz tartoznak.

b) De lehet az is, hogy egy és ugyanazon személy

α technikailag *különféle* és különböző végeredményre vezető tevékenységeket hajt végre (tevékenységkombináció), mégpedig azért, mert

$\alpha\alpha$ tevékenység nem specializálódott technikai alkotórészeire,

vagy

$\beta\beta$ szezonálisan váltakozik, – vagy

$\gamma\gamma$ így lehet kihasználni a főtevékenység által igénybe nem vett teljesítőképességet (melléktevékenység).

De az is lehet, hogy egy és ugyanazon személy

β csak *sajátos fajtájú* tevékenységeket, mégpedig vagy $\alpha\alpha$ a végeredmény szempontjából sajátosnak tekintett tevékenységeket végez: tehát az adott eredmény eléréséhez szükséges valamennyi – technikailag egymástól *különböző* – szimultán és szukcesszív tevékenységet egyazon személy végzi (vagyis ebben az értelemben *tevékenységkombinációról* beszélhetünk); ekkor a *tevékenység specifikálódik*, vagy

$\beta\beta$ technikailag specializált, tehát a tevékenység jellege szerint sajátos résztevékenységeket végez, úgyhogy adott esetben a végtermékhez többek (hol ennyi, hol annyi résztvevő) szimultán vagy szukcesszív tevékenysége szükséges, ekkor az illető személy valamilyen *tevékenységre specializálódik*:

Az ellentét nagyon viszonylagos, de elvileg fönnáll, és történetileg nagyon fontos.

A b) α -hoz: az $\alpha\alpha$ eset a primitív háztartásokra jellemző, ahol – a nemek közti tipikus munkamegosztás kivételével – a szükségleteknek megfelelően mindenki mindent elvégez. A $\beta\beta$ esetre a mezőgazdasági és a téli munka szezonális váltakozása a tipikus példa.

Az $\gamma\gamma$ -ra példa a városi munkások által *mellékesen* vállalt mezei munka és még számos olyan „mellékmunka”, amelyet az emberek mindig is – még a modern irodákban is – azért vállaltak, mert maradt szabad idejük.

A b) β -hoz: az $\alpha\alpha$ esetre az a tipikus példa, ahogyan a foglalkozások a középkorban tagolódtak, amikor temérdek mesterség létezett, amely mind *egy-egy* végtermék előállítására specifikálódott, és egyáltalán nem számított, hogy gyakran technikai szempontból heterogén munkafolyamatok vezettek ehhez a végtermékhez. Tehát *tevékenység-kombinációról* volt szó. A $\beta\beta$ eset viszont magában foglalja a munka egész modern fejlődését. Szigorúan pszichofizikai szempontból azonban nemigen van – még a

legnagyobb fokú „specializáció” esetén sem igen akad – valóban teljes mértékben *izolált* tevékenység; még a legelszigeteltebb résztvékenységben is mindig benne rejlik a tevékenység *specifikálódásának*, valamihez, csak – a középkortól eltérően – már nem a végtermékhez való idomulásának mozzanata.

A tevékenységek megosztásának és összekapcsolásának módja (lásd az A pontot) különbözik továbbá

2. aszerint, hogy miként *kapcsolódik össze* több személynek egy valamilyen eredmény elérése céljából kifejtett tevékenysége. Lehetséges:

a) a tevékenységek egyszerű *egymás mellé állítása*: több személy egyforma *jellegű* tevékenységének technikai összekapcsolása annak érdekében,

hogy

α rendezett, egymástól függetlenül futó, párhuzamos tevékenységekkel,

β illetve technikai szempontból összetevékenységet alkotó (egyforma) tevékenységekkel

érjenek el valamilyen eredményt.

Az α esetre az egymással párhuzamosan dolgozó arató vagy kövezőmunkásokat lehet fölhozni példának, a β esetre pedig azokat, akik – mint leginkább az ókori Egyiptomban, ahol igen sokan (kényszermunkások ezrei) szállították a kőkolosszusokat – együttes erőfeszítéssel hajtják végre ugyanazt a tevékenységet (pl. húzzák a kötelet).

b) A másik lehetőség a tevékenységek *összekapcsolása*: minőségileg *különböző* – tehát specializált (A) 1. b) β , $\beta\beta$) – tevékenységek technikai összekapcsolása annak érdekében, hogy

α technikailag egymástól független

$\alpha\alpha$ szimultán, tehát párhuzamosan végzett,-

$\beta\beta$ illetve szukcesszíve elkülönült tevékenységekkel, vagy

β technikailag *egységet alkotó*, szimultán végzett specializált (technikai szempontból komplementer) tevékenységekkel érjenek el valamilyen eredményt.

1. Az α , $\alpha\alpha$ esetre különösen egyszerű példa a párhuzamosan folyó munka, mint mondjuk a láncfonal és a vetülékfonal orsózása, és még nagyon sok hasonló munkafolyamat. Végző soron minden olyan egymás mellett, de egymástól függetlenül lejátszódó munkafolyamat ide sorolható, amely valamilyen közös végtermék elérésére törekszik.

2. Az α , $\beta\beta$ esetre a fonás, a szövés, a ványolás, a kelmefestés és kikészítés közti kapcsolat nyújtja a szokásos és a legegyszerűbb példát, melyhez hasonlót minden iparágban lehet találni.

3. A β esetnek a vasdarabot tartó, illetve a kalapáccsal dolgozó kovácstól kezdve (ugyanaz a felállítás ismétlődik meg minden modern kazánkovácsműhelyben) tipikus példája minden olyan munka a modern gyárakban – a modern gyárakra nemcsak ez jellemző, de ez mégis fontos vonásuk –, amelynél „egymás kezére dolgoznak”. A gyáron kívül a zenekar vagy a szintársulat a legtipikusabb példa.

17. §. (még az I-hez, vö. 16. §.)

Technikai szempontból különböznek a tevékenység tagolódásának fajtái, továbbá

B) aszerint, hogy milyen mértékben és milyen módon kapcsolódnak a komplementer dologi termelőeszközökhöz. Először is

1. attól függően, hogy

a) csak szolgáltatásokat nyújtanak-e;

Erre példák: mosodások, borbélyok, művészien alakító színészek stb.

b) illetve dologi javakat állítanak elő vagy alakítanak át, tehát „nyersanyagot” dolgoznak föl vagy szállítanak. Közelebbről aszerint, hogy

α alakító, vagy

β javakat előállító, vagy

γ javakat szállító tevékenységről van-e szó. Az ellentét teljesen képlékeny.

Az alakító tevékenységre példák: mázoló, dekoratőr, stukkózó stb.

Továbbá:

2. különböznek attól függően, hogy az illető tevékenység által előteremtett javak milyen fokon alkalmasak a fogyasztásra.

Ez a még nem fogyasztható állapotban lévő mezőgazdasági, illetve a bányászati nyerstermék a fogyasztásra teljesen alkalmas és a fogyasztás helyére szállított termékig terjedhet.

3. Végül különböznek attól függően, hogy használnak-e

a) „berendezéseket”, mégpedig

$\alpha\alpha$ hajtóműveket, azaz olyan eszközöket, amelyekből felhasználható energiát nyernek, és ha igen

1. természetes (vízi, szél-, hő-) energiát, – vagy

2. mechanikus energiát (mindenelőtt gőz- vagy elektromos vagy mágneses erőt) hasznosító hajtóműveket használnak-e; illetve használnak-e

$\beta\beta$ műhelyeket, azaz elkülönült műhelyekben folyik-e a munka,

b) használnak-e *munkaeszközöket*, mégpedig

$\alpha\alpha$ szerszámokat,

$\beta\beta$ készülékeket,

$\gamma\gamma$ gépeket,

esetleg csak az egyiket vagy csak a másikat, illetve a termelőeszközök ezen kategóriái közül egyiket sem. „Szerszámoknak” azokat a munkaeszközöket nevezzük, amelyek a munkát végző emberi kéz pszichofizikai feltételeihez idomulnak, „készüléknek” azokat, amelyekhez az őket „kiszolgáló” emberi munka idomul; „gépeknek” pedig a mechanizált készülékeket. Az ellentét teljesen képlékeny, de az ipari technika meghatározott korszakainak jellemzésénél van bizonyos jelentősége.

A mai nagyiparra jellemző mechanikus hajtóművek és gépek felhasználását *technikailag* az indokolja, hogy a) speciális teljesítőképességük van, és emberi munkaráfördítést takarítanak meg, továbbá, hogy b) működésük – jellegét és mértékét tekintve – jellegzetesen egyöntetű és kiszámítható. Felhasználásuk ennél fogva csak ott racionális, ahol meghatározott termékfajták iránt elég széles körű a szükséglet. A cseregazdaság feltételei között tehát akkor racionális, ha a kérdéses javak iránt elég széles körű vásárlóerő mutatkozik, vagyis ha megfelelően alakulnak a jövedelmek. [...]

18. §. II. *Szociális* szempontból (15. §. 2. pont) különbözik a tevékenységek megosztásának módja

A) attól függően, hogy a minőségileg különböző, kiváltképpen a komplementer tevékenységek hogyan vannak elosztva az autokefális és (többé-kevésbé) autonóm *gazdaságok* között, és azután további *ökonómiai* különbséget jelent, hogy az illető gazdaságok a) háztartások, vagy b) nyereségre termelő üzemek. Az egyik lehetőség az, hogy adva van

1. egy gazdasági egység, és csupán ezen belül megy végbe – tehát az illető egységhez viszonyítva teljesen heterokefális és „heteronóm”- a tisztán technikai specializálódás az egyes tevékenységekre (illetve az egyes tevékenységek specifikációja) és a specializált tevékenységek összekapcsolása (gazdasági egységen belüli tevékenység-megosztás). A szóban forgó gazdasági egység lehet a) háztartás, b) nyereségszerző vállalkozás.

A *háztartás* esetében az elképzelhető legnagyobb ilyen gazdasági egység egy kommunista népgazdaság volna, a legkisebb pedig a primitív gazdaság volt, amely a javak előteremtésére szolgáló tevékenységek mindegyikét, vagy legtöbbjét magában foglalta (zárt háztartás). A tevékenységek belső specializációját és a specializált tevékenységek összekapcsolását megvalósító nyereségszerző vállalkozásnak természetesen az olyan kombinált mamutvállalat a típusa, amely kereskedelmi kapcsolataiban kivétel nélkül mindig egységesen lép föl a kívülállókkal szemben. Ez a két szélsőség jelenti (egyelőre) az autonóm „gazdasági egységek” fejlődésének kezeltét és végét.

A másik lehetőség az, hogy autokefális gazdaságok *között* van tevékenység-megosztás. Ez jelenthet

a) olyan heteronóm, de autokefális gazdasági egységek közötti specializációt – a gazdasági egységek specializálódását különféle tevékenységekre vagy a tevékenységek specifikálódását –, amelyek valamilyen szerződésben lefektetett vagy rájuk kényszerített rendhez igazodnak. Ez a rend a maga részéről materiális értelemben igazodhat.

1. a többi közül kiemelkedő és a többi fölött uralkodó gazdaság szükségleteihez, és pedig vagy

α egy úri *háztartás* szükségleteihez (oikoszjellegű tevékenység-megosztás), vagy

β egy uralmi alapon szervezett nyereségszerző gazdaság szükségleteihez;

2. egy társas alapon fölépülő szervezet tagjainak szükségleteihez (egy szervezet gazdaságán belüli tevékenység-megosztás), még pedig ökonómiai szempontból vagy

α háztartásként, vagy

β nyereségszerző gazdaságként.

Magáról a szervezetről mindezekben az esetekben elképzelhető, hogy

I. csak (materiális értelemben) gazdaságszabályozó szervezet, vagy

II. egyúttal gazdasági szervezet is. – Az autokefális gazdaságok közötti tevékenység-megosztás mindezek mellett jelenthet még

b) cseregazdasági tevékenység-specializációt olyan autokefális és autonóm gazdaságok között, amelyek ténylegesen csakis az érdekviszonyokat tartják szem előtt, formálisan tehát csupán egy formális rendelkező szervezet rendjéhez igazodnak.

1. Az I-es esetnek, a csak gazdaságszabályozó szervezetnek, amely jellegét tekintve a 2. ponthoz (társas alapon felépülő szervezet) és α –hoz (háztartás) tartozik, a tipikus példája az indiai falusi kézművesség (a falu „létesítménye”, „establishment”-je). A II. esetnek, a gazdasági szervezetnek, amely jellegét tekintve az 1. ponthoz (úri háztartás) tartozik, az a tipikus példája, amikor a fejedelmi vagy földesúri, vagy jobbágyúri háztartás szükségleteit (ha fejedelmekről van szó, esetleg a politikai szükségleteket is) az alattvalók, a birtokra telepített zsellérek, a jobbágyok vagy a rabszolgák vagy a falusi zsellérek külön gazdaságára, vagy a falusi kézművesek demiurgikus gazdaságára hárítják át, ami eredetileg az egész világon elterjedt jelenség volt. Gyakran csak gazdaságszabályozást (I.) jelentett például az, hogy – az 1-es esetben – a földesúrnak, vagy – a 2-es esetben – a városnak kizárólagos joga volt bizonyos ipari tevékenységekre (amennyiben

tudniillik ezek a tevékenységek – mint ez gyakori volt – *nem* materiális értelemben vett ellátási, hanem csupán kincstári célokat követtek). A nyereségszerző gazdaságot (az a) 1. β esetében) az jellemezte, hogy a háziipari tevékenységeket áthárította az alá tartozó különálló háztartásokra.

A II. esetben az a) 2. β -ra tipikus példa a néhány nagyon régi kisipari ágra jellemző, erőszakosan kikényszerített tevékenység-specializáció minden formája. A solingeni fémiparban eredetileg társas alapon, szerződésben rögzítették, hogy ki milyen tevékenységre specializálódik, s csak később szerveződött meg uralmi alapon (csak később lett bedolgozó rendszerű) a szakosítás.

Az I. (csak szabályozó szervezet) esetében az a) 2. β -ra tipikus példa minden rendelkezés, amellyel egy „falú” – vagy „városi közösség” szabályozza gazdasági forgalmát, amennyiben ezek a rendelkezések *materiális* értelemben befolyásolják a javak előteremtésének mikéntjét.

A 2. b) eset nem más, mint a modern cseregazdaság. [...]

19. §. (még a II. – vö. 18. §. folytatása). Szociális tekintetben különbözik a tevékenységek megosztásának módja továbbá

B) attól függően, hogy milyen módon vannak a bizonyos tevékenységek fejében nyújtott lehetőségek *elsajátítva*. Az elsajátítás tárgyát képezhetik:

1. a tevékenység hasznosításának lehetőségei, –
2. a dologi termelőeszközök, –
3. a rendelkező tevékenységek nyújtotta nyereséglehetőségek.

Az 1-hez: a munka felhasználási lehetőségeinek elsajátításánál előfordulhat, hogy

I. a tevékenységet egy valaki (egy úr) számára vagy egy szervezet számára végzik, illetve

II. a tevékenységet a piacon értékesítik.

Mindkét esetben fennáll a következő négy – egymással homlokegyenest ellentétes – lehetőség.

Első lehetőség:

a) a hasznosítási lehetőségeket monopoljelleggel az egyes munkások sajátítják el („*céhbeli szabad munka*”), mégpedig

α örökölhetően és elidegeníthetően, vagy

β személyre szólóan és nem elidegeníthetően, vagy

γ örökölhetően ugyan, de nem elidegeníthetően. – Az elsajátítás mindezekben az esetekben lehet feltétel nélküli, de az is lehet, hogy vannak bizonyos materiális előfeltételei.

α -ra I. esetben példák az indiai falu kézművesei, a II. esetben pedig a középkori „regálék” alapján adományozott jogok valamely ipar üzésére. Az 1. a), β -hoz tartozik – ha I. áll fenn – minden olyan eset, amikor valaki „jogosult egy hivatalra”, az 1. a), γ -hoz tartoznak viszont mind I., mind II. esetben bizonyos középkori – de mindenekelőtt Indiában honos – iparüzési jogok és a legkülönbébb középkori hivatalok.

Második lehetőség:

b) a munkaerőt az hasznosítja, akinek a birtokában a munkások vannak, vagyis a lehetőségeket a munkások *birtokosa* sajátítja el („*nem szabad munka*”),

α szabadon, azaz örökölhetően és elidegeníthetően (teljes rabszolgaság), vagy

β örökölhetően ugyan, de nem elidegeníthetően vagy nem *szabadon* elidegeníthetően, hanem például csak a dologi munkaeszközökkel – kiváltképpen a földbirtokkal – együtt (jobbágyi függőség, örökös jobbágyság).

Ha a munkát egy úr számára végzik, a felhasználási lehetőségek elsajátításának lehetnek materiális korlátai (b) β: jobbágyi függőség). Ekkor a munkahelyet sem a munkás nem hagyhatja el egyoldalúan, sem tőle nem vehetik el egyoldalúan.

A munkások birtokosa az elsajátított felhasználási lehetőségeket hasznosíthatja

a) háztartásjellegűen, éspedig

α természetbeni vagy pénzbeli járadékforrásként, vagy

β a háztartásban foglalkoztatott munkaerőként (házi rabszolgák vagy jobbágyok);

b) nyereségszerzés céljából,

α ha a birtokában lévő munkásokat αα áruszállítóként vagy ββ az értékesítés céljából szállított nyersanyag feldolgozójaként foglalkoztatja (*nem szabad bedolgozó rendszerű háziipar*), illetve

β munkaerőként alkalmazza az üzemben (rabszolgákat vagy jobbágyokat foglalkoztató üzemben). [...]

Harmadik lehetőség:

c) *egyáltalán* nincsenek eleve elsajátítva a lehetőségek (a szónak ebben az értelmében formálisan „*szabad munkáról*” beszélhetünk): a munka formálisan mindkét fél részéről önként vállalt szerződésen alapul. A szerződést azonban *ténylegesen* sokféleképpen szabályozhatják a munkafeltételeket rögzítő, konvencionálisan vagy jogilag érvényesített rendelkezések.

A szabad szerződéses munkát fel lehet használni, és tipikusan szokták is alkalmazni

a) háztartásjellegűen

α alkalmi munkaként (Bücher ezt „munkaértékesítő iparűzésnek” nevezte);

αα a bérlő saját háztartásában: bejáró munka;

ββ a munkás háztartásából kikerülő munkaként (Bücher ezt „saját lakóhelyen végzett munkaértékesítő iparűzésnek” nevezte);

β folyamatosan végzett munkaként

αα a bérlő saját háztartásában bérbe vett házicseléd;

ββ a munkás háztartásából kikerülő munkaként (tipikusan ilyen a kolónus esete);

b) nyereségszerzés céljából, éspedig

α alkalmi vagy

β folyamatosan végzett munkaként, – mindkét esetben vagy

1. a munkás háztartásából kikerülő munkaként (otthon dolgozó munkások), vagy

2. a birtokos zárt üzemében végzett munkaként (uradalomban vagy műhelyben dolgozó munkások, kiváltképpen a gyári munkások).

Az a) esetben a munkás munkaszerződése alapján egy *fogyasztó* szolgálatában áll, aki a munkát „irányítja”, a második esetben viszont a munkás egy *vállalkozó* szolgálatában áll. Ez –annak ellenére, hogy a jogi

forma gyakran azonos – ökonómiai szempontból döntő különbség. A kolónusok esetében mind a kettő *előfordulhat*, de a *tipikus* az, hogy a kolónusok oikosz-munkások.

Negyedik lehetőség:

d) A munka felhasználási lehetőségeit elsajátíthatja végül egy munkásszervezet, ami vagy egyáltalán nem jelenti azt, hogy az egyes munkás sajátítja el; vagy legalábbis nem jelenti azt, hogy az egyes munkás szabadon sajátítja el. Ez lehet annak folyománya, hogy

α a szervezet kifelé abszolúte vagy relatíve zárt; vagy hogy

β a vezető a munkások közreműködése nélkül egyáltalán nem – vagy csak bizonyos korlátok között – vonhatja meg bárkitől a munkával szerezhető kereseti lehetőségeket.

Minden olyan eset ide tartozik, amikor a lehetőségeket a munkások valamilyen kasztja, vagy egy „bányaközség” (mint a középkori bányászatban), vagy egy földesúri jogon alapuló miniszteriális szervezet, vagy egy uradalom szervezetéhez tartozó „cséplőbanda” sajátítja el. Ez az elsajátítási forma minden térségben megtalálható, végtelenül sok árnyalata végighúzódik az egész társadalomtörténeten. A második, ugyancsak nagyon elterjedt forma a szakszervezetek által kiharcolt „closed shops”, mindenekelőtt pedig az „üzemi tanácsok” révén egészen modern jelenség lett. [...]

20. §. (még mindig a II. B)-hez tartozik, vö. a 18. és 19. paragrafusokkal). A 2. ponthoz: *A munkához szükséges kiegészítő dologi termelőeszközök elsajátítása*. Ez lehet

a) munkások általi, mégpedig egyes munkások általi vagy munkásszervezetek általi, vagy

b) tulajdonosok általi, vagy pedig

c) rajtuk kívül álló szabályozó szervezetek általi elsajátítás.

Az a)-hoz: a munkások általi elsajátítás lehetséges úgy, hogy

α az egyes munkások az elsajátítók, akik ekkor „birtokában” vannak a dologi termelőeszközöknek,

β egy teljesen vagy viszonylag zárt szervezet, a dolgozók (a társak) szervezete az elsajátító, ha tehát nem is az egyes munkás, de a munkások szervezete birtokában van a dologi termelőeszközöknek.

A szervezet gazdálkodhat

$\alpha\alpha$ gazdasági egységként (kommunisztikusan),

$\beta\beta$ a részvételnek megfelelő elsajátítási arányokkal (társas alapon).

Az elsajátítást mindezekben az esetekben hasznosítani lehet

1. háztartásjellegűen, vagy

2. nyereségszerzés-jellegűen.

Az α eset két dolgot jelenthet: a dologi termelőeszközök birtokában lévők, a kisparasztok, a kézművesek (akik – Bücher terminológiája szerint – „áruértékesítő ipart űznek”), a hajótulajdonosok, illetve a járművekkel rendelkező fuvarosok vagy mindenféle kötöttség nélkül vesznek részt a cseregazdaságban, vagy pedig különféle gazdaságszabályozó szervezetek hangolják össze tevékenységüket. A β esethez nagyon heterogén jelenségek tartoznak, attól függően, hogy milyen jellegű – háztartásjellegű vagy nyereségszerzés-jellegű – a gazdálkodás. A *háztartáson belüli gazdálkodás* – amelynek elvben nem kell feltétlenül „eredetileg” vagy ténylegesen kommunisztikusnak lennie – irányulhat pusztán a saját

szükségletek fedezésére, de lehetséges az is, hogy – eleinte persze alkalmilag – a szükségletek fedezésére szolgáló csere során értékesíti az olyan termékekből rendelkezésre álló feleslegeket, amelyeket – a hely adta előnyök folytán (különleges nyersanyagok), illetve a különleges szakképzettséget igénylő mesterségbeli tudás miatt – csak az illető háztartás állít elő. Később azután rátérhet a *nyereségszerzés céljából folytatott* rendszeres cserére. Ezen a fokon – mivel az értékesítési lehetőségek valamilyen monopóliumon és többnyire valamilyen nemzedékről nemzedékre szálló mesterségbeli titkon alapulnak – ún. „törzsi iparágak” szoktak kialakulni, amelyeket az etnikumok *közi* specializálódás és az etnikumok közti csere jellemez. A törzsi iparból azután vagy vándoripar, illetve páriák üzti ipar, vagy (esetleg politikai szervezetben való egyesülés esetén) *kasztok* jönnek létre, mint Indiában (az etnikumok közti rituális idegenség alapján). – A $\beta\beta$ esetet szokták „termelőszövetkezetnek” nevezni. A háztartások gazdálkodása – amennyiben a háztartáson belül pénzszámlálás folyik – megközelítheti ezt a típust. Egyébként mint munkásszervezet szokott alkalmi jelenségeként előfordulni. Egy nagyon fontos esetben viszont lényegében ez a tipikus: ti. a koraközépkori *bányákban*.

A b)-hez: miután azt az esetet már tárgyaltuk, amikor a dologi termelőeszközöket egy munkásszervezet sajátítja el, a *tulajdonosok*, illetve a tulajdonosok szervezete általi elsajátítás itt csakis azt jelentheti, hogy a munkások ki vannak sajátítva, nemcsak mint egyének, hanem mint összesség meg vannak fosztva a termelőeszközöktől. Ekkor lehetséges, hogy

1. a következő tételek közül mindegyiket, vagy néhányat, vagy csak az egyiket sajátították el a tulajdonosok:

α a föld (beleértve az ott található vizeket is),

β a föld mélyében lévő természeti kincsek,

γ az energiaforrások,

δ a műhelyek,

ϵ a munkaeszközök (szerszámok, készülékek, gépek),

ζ a nyersanyagok.

A konkrét esetben előfordulhat, hogy mindezek egy és ugyanazon személy kezébe kerülnek, de előfordulhat az is, hogy az egyes tételeket különböző személyek sajátítják el.

A tulajdonosok az általuk elsajátított termelőeszközöket hasznosítják

α háztartásjellegűen,

$\alpha\alpha$ saját szükségleteik fedezésére szolgáló eszközként, illetve

$\beta\beta$ járadékforrásként, ha kölcsönadják, és pedig

I. háztartásjellegű fölhasználásra, illetve

II. nyereségszerzés céljából úgy, hogy az eszközöket

$\alpha\alpha\alpha$ egy nem tőkeelszámolású, de nyereségre termelő üzemben, vagy

$\beta\beta\beta$ tőkejavakként (idegen vállalatban) hasznosítják, végül pedig hasznosíthatja a tulajdonos az elsajátított eszközöket

β saját tőkejavakként (saját vállalatában) is.

Lehetséges továbbá, hogy

2. a termelőeszközöket egy gazdasági *szervezet* sajátítja el. Ekkor ugyanazok az alternatívák állnak fenn, mint az 1. pontban.

(A c)-hez) Végül a termelőeszközöket

3. elsajátíthatja egy gazdaságszabályozó szervezet, amely maga nem hasznosíthatja ezeket az eszközöket sem tőkejavakként, sem járadékforrásként, hanem följárja a tagjainak. [...]

21. §. (még mindig a II. B)-hez tartozik, vö. a 18. és 19. paragrafusokkal). A 3. ponthoz: *A rendelkező tevékenységek elsajátítása.*

1. Minden olyan esetben, amikor a tradicionális értelemben vett *háztartás* vezetéséről van szó, a rendelkező tevékenységeket tipikusan elsajátíthatja

a) maga a vezető (a családfő vagy a nemzetségfő), illetve

b) az általa a háztartás vezetésére kijelölt igazgató csoport (udvari hivatalnokok, akik szolgálataik fejében hűbért kaptak).

2. Ha *nyereségre* termelő üzembről van szó, a következő esetek fordulhatnak elő:

a) a vezetés és a munkavégzés teljesen (vagy megközelítőleg teljesen) egybeesik. Erre az esetre tipikusan jellemző, hogy a rendelkező tevékenységek ugyanúgy a munkások között vannak elosztva, mint ahogy a dologi termelőeszközök (B) 20. §. 2. a). Ez jelentheti azt, hogy

α az egyes munkások korlátlanul – vagyis örökletesen és elidegeníthetően – elsajátították a rendelkezést, ami

$\alpha\alpha$ együtt jár

$\beta\beta$ nem jár együtt a vevőkör biztosításával, de jelentheti azt is, hogy

β egy *szervezet* sajátította el a rendelkezést, s azon belül az egyének között csak személyre szólóan vagy materiális értelemben szabályozták, és így csak feltételesen vagy bizonyos előfeltételek mellett osztják el; a vevőkört illetően itt is ugyanazok a lehetőségek. A másik eset az, hogy

b) a vezetés és a munkavégzés különválik. Ilyenkor a rendelkező tevékenységek elsajátítása a vállalkozási lehetőség monopoljellegű elsajátításának különféle lehetséges formáiban

α mint társas alapú – céhjellegű – monopólium, vagy

β mint a politikai hatalom adományozta monopólium jelenik meg.

3. Ahol a vezetés formálisan egyáltalán nincs elsajátítva, ott a termelőeszközöknek – vagy a tőkejavak előteremtéséhez szükséges hiteleknek – az elsajátítása tőkeelszámolású üzemek esetében gyakorlatilag azonos azzal, hogy a vezető állások fölötti rendelkezés valakinek a tulajdonába kerül. A rendelkezés gyakorlása ilyenkor jelentheti azt, hogy ezek a tulajdonosok

a) maguk vezetik az üzemet,

b) kiválasztják az üzemvezetőt (esetleg, ha több tulajdonos van: közreműködnek a kiválasztásban).

Az ilyen magától értetődő dolgokhoz nem szükséges kommentár.

II. rész - A társadalmi munkamegosztás kialakulására és fejlődésére ható oksági tényezők

*(Miért szükségeszerű a társadalmi
munkamegosztás kialakulása és fejlődése?)*

Tartalom

II. a) Az oksági magyarázat	63
II. 1. Adam Smith: A munkamegosztás szülőoka	66
A munkamegosztásnak határt szab a piac terjedelme	67
II. 2. Karl Marx és Friedrich Engels: A német ideológia	70
II. 3 Karl Marx: A tőke I.	75
II. 4. Karl Marx: Értéktöbblet-elméletek III.	76
II. 5. Émile Durkheim: Az okok	77

II. a) Az oksági magyarázat

Mielőtt rátérnénk az oksági magyarázat mibenlétének kissé részletesebb bemutatására, ejtsünk néhány szót a *deduktív* tudományos magyarázatok általános jellemzőiről.

Egy esemény ill. empirikus szabályszerűség („törvény”) tudományos magyarázata minden esetben valamilyen „*Miért...?*” kezdetű kérdést válaszol meg – megfelelő módon megválasztott, különböző logikai státusú kijelentések segítségével. E kijelentések egyik típusába az esemény bekövetkezésének peremfeltételeire vonatkozó szinguláris kijelentések tartoznak. (Ezek természetesen csak események tudományos magyarázatában fordulnak elő). Nevezzük ezeket $E_1 \dots E_k$ *előzményfeltételeknek*! A másik típusú kijelentések tartalmát bizonyos $T_1 \dots T_r$, *általános szabályszerűségek* alkotják. A magyarázat pedig abban áll, hogy a kérdéses eseményt ill. empirikus szabályszerűséget leíró szinguláris kijelentést logikailag levezetjük az $E_1 \dots E_k$, $T_1 \dots T_r$

állításokból. Ha a magyarázandó eseményt ill. szabályszerűséget leíró állítást *explanandumnak*, míg a levezetéshez szükséges kijelentéseket együttesen *explanansnak* nevezzük, akkor a tudományos magyarázatok általános sémája a következőképpen fest:

explanans	$E_1 \dots E_k$	előzményfeltételek
	$T_1 \dots T_r$	általános szabályszerűségek
	<hr/>	
	E explanandum	

Ezek után rátérhetünk az oksági magyarázatok sajátosságainak vizsgálatára.

Valamely esemény ill. empirikus szabályszerűség („törvény”) oksági magyarázata – első megközelítésben – azt jelenti, hogy az esemény individuális előfordulása ill. a szabályszerűség fennállása (vagyis az explanandum) valamilyen *ok-okozati* (vagy oksági) *reláció* révén kapcsolatba hozható egy vagy több más eseménnyel ill. empirikus szabályszerűséggel (vagyis az explananssal).

Az ok-okozati (vagyis oksági) relációt az egyes tudományfilozófusok, metodológusok különféleképpen értelmezik. Ismeretesek pl. „az okság, mint függvénykapcsolat”, vagy „az okság, mint valamely jelenség invariáns társulása egy másikkal” stb. értelmezési javaslatok.

Mi a továbbiakban az okság terminus jelentését – egy szintén széles körben elfogadott és a társadalomtudományok szempontjából leginkább termékenynek tűnő módon – az ún. *feltételfogalmak* segítségével explikáljuk.

Szükséges és elégséges feltételeket különböztethetünk meg. Ennek alapján az oksági magyarázatok két fő típusát határozhatjuk el aszerint, hogy milyen a kérdéses magyarázatban szereplő feltételfogalom természete:

1. „Miért (volt) *szükségszerű*...?” kezdetű kérdéseket megválaszoló oksági magyarázatok. E típusban az elégséges feltételeknek (ill. a szükséges és *elégséges* feltételeknek együttesen) van szerepük.
2. „Hogyan (volt) *lehetséges*...?” kezdetű kérdéseket megválaszoló oksági magyarázatok. E típusban a *szükséges* feltételeknek van szerepük.

Ezek után vegyük szemügyre az egyes feltételfogalmak logikai szerkezetét!

Jelölések:

p: az ok jelenléte
q: az okozat jelenléte
 $\sim p$: az ok hiánya
 $\sim q$: az okozat hiánya
 $\cdot$: konjunkció jele („és”)

Lehetséges konjunkciók:

$p \cdot q$; $p \cdot \sim q$; $\sim p \cdot q$; $\sim p \cdot \sim q$;

A fenti konjunkciók különböző kombinációival a következőképpen jellemezhetjük az egyes feltételfogalmakat:

I. *p szükséges (de nem elégséges) feltétele q-nak*

(pl. Az oxigén szükséges, de nem elégséges feltétele az égésnek.)

a. $p \cdot q$

Ha q előfordul (vagy fennáll), akkor p is mindig előfordul (vagy fennáll), azaz q jelenléte megköveteli p jelenlétét.

(pl. Égés esetén mindig van oxigén, azaz az égés megköveteli az oxigén jelenlétét.)

b. $p \cdot \sim q$

p előfordulhat (vagy fennállhat) q előfordulása (vagy fennállása) nélkül is.

(pl. Oxigén előfordulhat égés nélkül is.)

c. $\sim p \cdot \sim q$

Ha p nem fordul elő (vagy áll fenn), akkor q sem fordul elő (vagy áll fenn).

(pl. Ha nincs oxigén, akkor nincs égés sem.)

d. *sohasem* $\sim p \cdot q$

q sohasem fordul elő (vagy áll fenn), ha nem fordul elő (vagy áll fenn) p.

(pl. Égés soha sincs oxigén nélkül.)

II. *p elégséges (de nem szükséges) feltétele q-nak*

(pl. A lenyakazás elégséges feltétele a halálnak.)

a. $p \cdot q$

Ha p előfordul (vagy fennáll), akkor q is mindig előfordul (vagy fennáll), azaz p jelenléte biztosítja q jelenlétét.

(pl. Lenyakazás esetén mindig bekövetkezik a halál.)

b. $\sim p \cdot q$

q előfordul (vagy fennállhat), p előfordulása (vagy fennállása) nélkül is.

(pl. A halál bekövetkezhet lenyakazás nélkül is.)

c. $\sim p \cdot \sim q$

ua. mint az I. c) pontban.

d. *sohasem* $p \cdot \sim q$

p sohasem fordul elő (vagy áll fenn) q előfordulása (vagy fennállása) nélkül.

(pl. A lenyakazás sohasem fordul elő a halál bekövetkezése nélkül.)

III. *p* szükséges és elégséges feltétele *q*-nak

(pl. Ha egy gáz térfogatát állandó értéken tartjuk, akkor a hőmérséklet növelésével mindig nő a nyomás, és a nyomás növelésével mindig nő a hőmérséklet.)

a. $p \cdot q$

b. *sohasem* $p \cdot \sim q$

c. $\sim p \cdot \sim q$

d. *sohasem* $\sim p \cdot q$

Azaz p sohasem fordul elő (vagy áll fenn) q előfordulása (vagy fennállása) nélkül, és q sohasem fordul elő (vagy áll fenn) p előfordulása (vagy fennállása) nélkül. Tehát p és q együtt és csakis együtt fordulnak elő, vagyis invariáns kapcsolatban vannak egymással.

Különbséget kell tennünk továbbá a *hipotetikus* és az *experimentális* oksági állítások között.

Ha a „p elégséges feltétele q-nak” vagy a „p szükséges feltétele a q-nak” állítás experimentális oksági állítás, akkor ez hozzávetőlegesen azt jelenti, hogy p-t manipulálni tudjuk (azaz bekövetkezését kísérletileg, „tetszés szerint” előidézhetjük, ill. megakadályozhatjuk), és p előidézése révén mindazt előidézhetjük, aminek p elégséges feltétele, míg p kiküszöbölése (ill. bekövetkeztének megakadályozása) révén biztosíthatjuk, hogy semmi olyasmi ne következzen be, aminek p szükséges feltétele.

Általában igaz, hogy a társadalomtudományok – különböző okok miatt –

ritkán képesek efféle experimentális oksági állítások megfogalmazására: –A társadalomtudományok ezen módszertani sajátosságát É. Durkheim „*A szociológia módszertani szabályai*” c. munkájában a következőképpen fogalmazta meg:

Amikor a jelenségeket a megfigyelő akarata szerint mesterségesen tudjuk létrehozni, akkor a szó szoros értelmében vett kísérleti módszerről van szó. Amikor viszont – épp ellenkezőleg – a tényeket nem mi hozzuk létre, és csak abban a formában tudjuk összevetni őket egymással, amelyben spontán módon kialakultak, akkor módszerünket közvetett kísérletnek vagy összehasonlító módszernek nevezzük. ...Minthogy... a szociológiai jelenségek kívül esnek a kutató hatáskörén, csupán az összehasonlító módszer felel meg a szociológiának.

—(É. Durkheim: *A társadalmi tények magyarázatához*. Bp., 1978. 141. o.)

II. 1. Adam Smith: A munkamegosztás szülőoka

Részlet Adam Smith: A nemzetek gazdagsága (Bp., 1959.) c. művéből, 63-71. o.

A munkamegosztás, amelyből olyan sok mindenféle előny származik, nem az előrelátó emberi bölcsesség szüleménye, nem úgy jött létre elsősorban, hogy az ember céltudatosan törekedett volna a munkamegosztás révén elérhető általános jólét felé, hanem egy az ember természetében rejlő hajlamnak a szükségszerű, de csak lassú fokozatossággal érvényesülő következménye, amelynek a kiterjedt jólétet fakasztó hatását nem láthatta előre: ez a hajlam a cserélgetésre, a cserekereskedelemre, vagyis arra való hajlam, hogy az ember, az egyik jószágot más jószágra váltsa át.

Az a kérdés, vajon ez a hajlam egyike-e az emberi természet ama eredeti alapvonásainak, amelyekről nem tudunk magunknak számot adni, vagy pedig, s ez látszik valószínűbbnek, az értelem és a beszédképesség kifejlődésének a természetes folyamánya, semmiképpen sem tartozik jelen vizsgálódásaink körébe. Közös vonása ez minden embernek, viszont egyetlen más állatfajban sincs meg. Az állatok nyilván sem ilyen, sem másfajta megegyezést nem ismernek. Amikor két agár ugyanazt a nyulat üzi, néha úgy tűnik, mintha valamiféle együttműködés alapján cselekednének. Mindegyik a másik felé hajtja a nyulat, vagy akkor igyekszik elcsípni, amikor társa éppen feléje kergeti. Ez azonban mégsem valami megállapodás eredménye, hanem az egyidejűleg ugyanarra a tárgyra irányuló szenvedélyek véletlen összetalálkozása. Soha senki sem látott még kutyát, amint megfontoltan és méltányosan csontot cserélt egy másik kutyával. Soha senki sem tapasztalta még, hogy az állat mozdulataival vagy természetadta hangjával jelezte volna a másiknak: ez az enyém, az a tiéd, hajlandó vagyok ezt odaadni azért. Ha az állat kapni akar valamit az embertől vagy a másik állattól, nincs más módja a rábírásnak, mint hogy igyekszik a kedvében járni annak, akitől azt meg akarja kapni. A kölyökkutya hízeleg az anyjának; a spániel ezernyi vonzó kedveskedéssel igyekszik ebédelő gazdája figyelmét magára vonni, ha azt akarja, hogy enni adjon neki. Nem egyszer ugyanilyen fogásokhoz folyamodik az ember is felebarátaival szemben; ha másképpen nem tudja őket rávenni arra, hogy a kedve szerint tegyenek, mindenféle alázatos és hízeltő figyelmeskedéssel igyekszik megnyerni jóindulatukat. Erre azonban nem mindig futja az idejéből, mert civilizált társadalomban állandóan nagy tömegű ember együttműködésére és segítségére van szüksége, holott egész élete alig elegendő néhány személy barátságának a megszerzésére. Csaknem minden más állatfajnál a kifejlett egyed teljesen önálló, és természetes állapotban nem szorul más élőlény segítségére. Az embernek viszont állandóan szüksége van felebarátai segítségére, de ezt hiába várja pusztán a jóindulatuktól. Sokkal valószínűbb, hogy célhoz ér, ha önzésüket nyergeli meg a maga javára és meggyőzi őket, hogy a saját előnyükre cselekszenek, ha megteszik azt, amit kíván tőlük. Ezt tesszük, valahányszor cserét ajánlunk valakinek. Add nekem, amire szükségem van és megkapod, ami neked kell; ez az értelme minden efféle ajánlatnak és túlnyomórészt ez a módja annak, hogy megkapjuk egymástól a számunkra éppen szükséges szolgáltatásokat. Ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakarától várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberiségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik. Csak a koldus nyugszik bele abba, hogy embertársai jóindulatától függjön, de még az sem függ csupán attól. Tényleg a jószándékú emberek jótékonykodása látja őt el mindennel, amire szüksége van, hogy éljen. De noha végső fokon a jótékonyági elv biztosítja számára az összes létfenntartási eszközt, ezeket nem kapja és nem is kaphatja mindenkori szükségleteinek megfelelően. Pillanatnyi szükségletei nagyobbik részét tehát ő is csak úgy fedezi, mint a többi ember: megegyezéssel, cserével vagy vásárlással. A pénzért, amit az egyik ember ad neki, élelmet vásárol; a viselt ruhát, amivel a másik megajándékozza, elcseréli neki jobban megfelelő ruhára, vagy szállásra, vagy élelemre, vagy pénzre, amin azután akkor vásárolhat magának akár élelmet, akár ruhát, akár szállást, amikor arra éppen szüksége van.

Ugyanaz a cserélőhajlam, amely arra készíti bennünket, hogy megállapodás, csere vagy vásárlás útján szerezzük meg egymástól a szükséges szolgáltatások nagyobb részét, képezi eredeti kiinduláspontját a munkamegosztásnak is. Valamely vadász- vagy pásztornép körében az egyik ember gyorsabban és ügyesebben készít, mondjuk íjakat és nyilakat, mint a többi. Ezeket azután gyakran elcseréli társaival marha vagy elejtett vad ellenében, s végül is rájön, hogy így több marhát és vadat szerezhet, mintha maga járna vadászni. Saját érdeke vezérli tehát, amikor lassan az íj- és nyílkészítés válik fő tevékenységévé és afféle fegyverkészítő lesz. A másik a törzs kicsiny kunyhói vagy hordozható házai vázának és fedelének a készítésében tűnik ki. Megszokja, hogy így legyen szomszédai hasznára, s ezek őt is ellátják marhával és vaddal, míg végül úgy találja, érdeke, hogy teljesen ennek a foglalkozásnak szentelje magát és afféle épületács lesz belőle. A harmadik kovács vagy rézműves lesz, a negyedik cserző vagy bőrkikészítő, aki a vadak ruházatának fő anyagát szolgáltatja. Így azután a bizonyosság, hogy munkája hozamának a saját fogyasztását meghaladó részét cserélni tudja majd mások olyan

munkahozamának a feleslege ellenében, amelyre neki van szüksége, minden embert arra készítt, hogy egy bizonyos foglalkozásra adja magát és ápolja, tökéletesítse az illető tevékenységi területen megnyilvánuló tehetségét.

A természetadta tehetség szempontjából az emberek valójában sokkal kevésbé különböznek, mint gondoljuk, s a szellemi képesség különböző volta, amely felnőtt korukban látszatra megkülönbözteti a különféle hivatású embereket, sokszor nem annyira oka, mint inkább következménye a munkamegosztásnak. A különbség a legelütőbb egyéniségek, mint például a filozófus és a közönséges városi teherhordó között, nem annyira a természettől való, mint amennyire az életmódból, a szokásból és a nevelésből ered. Amikor a világra jöttek, és életük első hat-nyolc évében, talán nagyon is hasonlóak voltak; sem szüleik, sem játszópajtásaik nem vehettek észre közöttük valamilyen figyelemre méltó különbséget. Az említett korban, vagy nem sokkal később, különböző pályákra adták őket. Tehetségük különböző volta csak ettől fogva válik észrevehetővé és növekszik fokozatosan, míg végül a filozófus hiúsága alig hajlandó valamit is elismerni a hasonlóságból. Pedig a cserélgetésre, cserekereskedelemre, a javak átváltására irányuló hajlam nélkül bizony minden ember maga kellett volna, hogy előállítsa a maga létszükségleti és kényelmi cikkeit, mindnek ugyanazokat a feladatokat kellett volna teljesíteni, ugyanazt a munkát elvégezni, s így nem állhatott volna elő a foglalkozásoknak az a különfélesége, amely az egyedüli előidézője a tehetségbeli nagy különbségeknek.

Ez a hajlam nemcsak létrehozza a különböző hivatású emberek között annyira feltűnő tehetségbeli különbségeket, hanem hasznosítja is. Az elismerten egyazon fajhoz tartozó számos állatfajta sokkal feltűnőbb természetadta értelmi különbségeket mutat fel, mint amilyenek, a megszokást és a nevelést megelőzően, az emberek között fellelhetők. Szellemi készségét és hajlamait tekintve a filozófus a természettől fogva feleannyira sem különbözik a városi teherhordótól, mint a szelindek az agártól, az agár a spanieltől, ez pedig a komondortól. A különböző állatfajták azonban, tartozzanak bár ugyanahhoz a fajhoz, alig vannak egymás hasznára. A szelindek erejét legkevésbé sem támogatja sem az agár gyorsasága, sem a spaniel okossága, sem pedig a komondor tanulékonyasága. Mivel pedig hiányzik a cserére és váltogatásra irányuló képesség vagy hajlam, ezeknek a különféle készségeknek és tehetségeknek a kihatásait nem lehet közös célra egyesíteni és így azok az egész faj számára a legkisebb mértékben sem jelentenek előnyöket, nem teremtenek jobb létfeltételeket. Minden egyes állatnak még mindig egyedül kell magát fenntartania és megvédenie, önállóan és függetlenül a többtől, és semmiféle előnye nem származik abból a sokféle tehetségből, amellyel a természet a társait felruházta. Az embereknél, éppen ellenkezőleg, a legeltérőbb tehetségek is kiegészítik egymást. A cserélgetésre, cserekereskedelemre, a javak átváltására irányuló, általános hajlamuk folytán különféle képességeik sokféle termékét mintegy összehordják egy közös alapba, amelyből azután mindegyikük megszerezheti magának mások tehetsége termékeiből azt, amire éppen szüksége van.

A munkamegosztásnak határt szab a piac terjedelme

Amiként a csere lehetősége, teremti meg a munkamegosztás lehetőségét, úgy a munkamegosztás mérvét is mindig a cserelehetőség mérve, vagyis más szóval, a piac terjedelme szabja meg. Kisterjedelmű piacon misem készítheti az embert arra, hogy csak egy foglalkozásnak szentelje magát, mert hiszen nincsen lehetősége arra, hogy munkája hozamának a saját fogyasztását meghaladó részét mások munkája hozamának olyan részei ellenében cserélje, amelyekre viszont neki van szüksége.

Vannak mesterségek még a legegyszerűbbek között is, amelyeket csak nagy városokban lehet folytatni. A teherhordó például másutt sehol sem találhat munkát és megélhetést. A falu túlságosan szűk terület a számára; még az átlagos mezőváros is aligha elég nagy ahhoz, hogy állandó keresethez juttassa. Gyéren lakott vidéken, mint a Skót Felföldön, a szétszórt magányos házakban és kicsiny falvakban a bérlő mindig mészáros, pék, serfőzője is a családjának. Az ilyen vidékeken ritkán találunk egymástól 20 mérföldnél kisebb távolságra egy-egy kovácsot, ácsot vagy kőművest. A tőlük 8-10 mérföldnyi távolságra szétszórta élő családok sok olyan apró munkát kénytelenek megtanulni, amit népesebb vidékeken mesteremberekkel végeztetnének. A vidéki mesterember majdnem mindig arra kényszerül, hogy olyan iparágakkal is foglalkozzék, amelyek az övével csak annyiban rokonszámak, hogy ugyanazt az anyagot dolgozzák fel. A vidéki ács mindennel foglalkozik, ami fából, a kovács mindennel, ami vasból van. Az előbbi nemcsak ács, hanem épület- és műasztalos, sőt fadaragó is, továbbá bognár, faekét készít és kocsi, még szekeret. A kovács még ennél is többféleképpen foglalkozik. A Skót Felföld távoli, elhagyatott részein még az olyan ipar is képtelen önállóságra szert tenni, mint például a szegkészítés. A szegkovács napi ezer, tehát háromszáz munkanapot számítva évi háromszázezer szeg tud készíteni, de az ilyen vidéken lehetetlen akár csak ezer szeg, vagyis egy napi munka termékét évente elhelyezni.

Mivel a vízi út kiterjedtebb piacokat nyit meg mindenfajta ipar számára, mint amekkorát a szárazföldi szállítás egymagában biztosítani tud, azért minden ipar szinte természetesen a tengerparton és a hajózható folyók mentén kezd részekre osztódni és fejlődni; ez a fejlődés gyakran csak jó sok idő múltán terjed át az ország belső részeire. Egy nyolc ló vontatta, két ember kísérte, széles nyomtávú társzekéren körülbelül hat hét alatt mintegy négy tonnányi árut lehet London és Edinburgh között oda-vissza szállítani. Ugyanennyi idő alatt egy London és Leith kikötői között közlekedő hajó hat- nyolc főnyi kezelő személyzettel gyakran kétszáz tonna súlyú árut hoz és visz. Eszerint a vízi úton hat vagy nyolc ember azonos idő alatt ugyanannyi árut hozhat és vihet London és Edinburgh között, mint ötven széles nyomtávú kocsi, amelyet négyszáz ló vontat és száz ember kísér. Kétszáz tonna olyan árut, amelyet a legolcsóbb szárazföldi úton szállítanak Londonból Edinburghbe, terhel tehát száz ember háromheti eltartása, valamint négyszáz lónak és ötven hatalmas társzekének mind az el-, illetve a fenntartása. Ezzel szemben ugyanennyi árut, ha azt vízi úton szállítják, csupán a hat- nyolc ember eltartása és a kétszáz tonna teherbírású hajó értékcsökkenése terheli, valamint a nagyobb kockázati díj, vagyis a vízi és szárazföldi szállítás biztosítási díja közötti különbség. Ha mármost a két hely között nem volna más, mint szárazföldi összeköttetés, akkor, mivel csak olyan árut lehet egyikről a másikra szállítani, amelynek az értéke a súlyához viszonyítva igen nagy, a két hely között jelenleg folyó kereskedelemnek csupán kis részét lehetne lebonyolítani, ez pedig már csak egy töredékét jelentené annak a serkentő hatásnak, amelyet a kölcsönös áruforgalom a két hely iparára jelenleg gyakorol. A világ egymástól távol eső részei között pedig csak csekély vagy éppenséggel semmi kereskedelem sem volna lehetséges. Ugyan miféle áru tudná elviselni a London és Calcutta közötti szárazföldi szállítás költségeit? És ha van áru, amely annyira értékes, hogy ezeket a költségeket elbírja, vajon miféle biztonsággal lehetne annyi barbár nép területén át szállítani? Viszont az említett két város ma igenis nagyon jelentős kereskedelmet folytat egymással, és mivel egymás számára piacot jelentenek, lényeges fejlesztő hatással vannak egymás iparára is.

Mivel a vízi útnak ilyen előnyei vannak, egészen természetes, hogy a kézművesség és az ipar először ott indul fejlődésnek, ahol ez az előnyös lehetőség az egész világot nyitja meg piacként mindenfajta munkatermék számára, és hogy ez a fejlődés mindig csak jóval később terjed át az ország belső részeire. A belső országrészek áruik nagyobbik része számára sokáig nem találhatnak más piacot, mint a körülöttük elterülő, s őket a tengerparttól és a hajózható nagy folyóktól elválasztó vidéket. Piacuk jelentősége így hosszú ideig csak az illető vidék gazdagsága és népsűrűsége szerint alakulhat, minek folytán fejlődésük is csupán követheti a szóban forgó vidék fejlődését. Észak-amerikai gyarmatainkon az ültetvények mindig a tenger vagy a hajózható folyók partjai mentén húzódnak és jóformán sehol sem terjednek ki azoktól lényeges távolságra.

A megbízható történetírás szerint elsőnek a Földközi-tenger partján élő népek civilizálódtak. Ez a legnagyobb ismert beltenger, nincs benne árapály, így csak szél okozta hullámok járkák és sima a felszíne, nagyon sok benne a sziget és partjai közel vannak egymáshoz. Nagyon kedvezett tehát a kezdetleges hajózásnak abban a korban, amelyben az emberek még nem ismerték az iránytűt, nem merték a partot látótávolságnál messzebbre elhagyni, és mivel a hajóépítés még fejletlen mesterség volt, óvakodtak attól, hogy az óceán vad hullámaira bízzák magukat. Átvitorlázni Herkules Oszlopain, vagyis a Gibraltári-szoroson, az ókori világban hosszú ideig a legbámulatraméltóbb és legveszélyesebb tengerész-vállalkozásnak számított. Még a föníciaiak és a karthagóiak, a régi világ legtapasztaltabb hajósai és hajóépítői is csak jó sok idő múltán merték ezt megkísérelni és jó ideig ők voltak az egyedüliek, akik ezzel megpróbálkoztak.

A Földközi-tenger partján nyilván Egyiptom volt az első, amely ipart és mezőgazdálkodást egyaránt folytatott, s az egyiket is, a másikat is még fejlesztette is valamelyest. Felső-Egyiptom sehol sem terjed a Nílustól néhány mérföldnél messzebbre, Alsó-Egyiptomban pedig ez a nagy folyó számos csatornára szakadozik. Ezeket némi mesterkedéssel valószínűleg már akkor alkalmassá tudták tenni a vízi közlekedésre nemcsak az összes nagyváros, hanem valamennyi jelentősebb falu, sőt sok vidéki gazdaság között is, majdnem úgy, mint manapság Hollandiában a Rajna és a Maas folyók csatornáit. Ez a szinte magától adódó kiterjedt belvízi hajózás valószínűleg egyik fő oka volt Egyiptom korai fejlődésének.

Nagyon régi keletű lehet a kelet-indiai Bengália különböző részeiben és Kína egyes keleti tartományaiban elért mezőgazdasági és ipari fejlődés is, bár korát illetően nem maradt ránk olyan történelmi feljegyzés, amelynek hitelességéről a mi világrészünkön meg lennénk győződve. Bengáliában a Gangesz és több más nagy folyó alkot számos hajózható csatornát, éppen úgy, mint a Nílus Egyiptomban. Kína keleti tartományaiban pedig egy sor nagy folyam számos oldalága révén hoz létre vízi utakat, s mivel ezek egymással összeköttetésben vannak, sokkal kiterjedtebb belvízi hajózást tesznek lehetővé, mint akár a Nílus, akár a Gangesz sőt talán a kettő együttvéve. Érdekes, hogy sem a régi egyiptomiak, sem az indiaiak, sem a kínaiak nem tartották fontosnak a külkereskedelmet; nagy jólétük forrása nyilván ez a belvízi hajózás volt.

Afrika egész belseje és Ázsiának a Fekete-tengertől és a Kaszpi-tótól távolabb északra eső része, tehát a régi Szkítia, a mai Tatárország és Szibéria, valószínűleg a Föld minden korszakában ugyanolyan barbár és civilizálatlan állapotban volt, mint ma. Tatárország tengere a befagyott óceán, hajózni nem lehet rajta. Az országot ugyan a Föld néhány legnagyobb folyója szeli át, de ezek oly távol esnek egymástól, hogy a közöttük elterülő vidék nagyobbik részébe nem vihetnek közlekedést és kereskedelmet. Afrikában nincsen olyan hatalmas tengeröböl, mint amilyen a Balti- és az Adriai-tenger Európában, a Földközi- és a Fekete-tenger Európában és Ázsiában, az Arábiai-, az Indiai-, a Bengál- és a Sziámi-öböl Ázsiában, amelyen át a tengeri kereskedelem ennek a nagy földrésznek a belsejét is elérhetné. Afrika nagyobb folyói pedig túl messze esnek ahhoz, hogy nyomukban jelentősebb belvízi hajózás alakulhatna ki. A helyzet egyébként is az, hogy sehol sem fejlődhet ki lényeges kereskedelem az olyan folyón, amely nem szakad sok ágra vagy csatornára, és azonkívül más nép területét is átszeli, mielőtt a tengerbe ömlik, mert hiszen ez a másik nép bármikor elzárhatja a közlekedést a beljebb fekvő ország és a tenger között. A dunai hajózás igen kevés előnyt jelent Bajorország, Ausztria vagy Magyarország számára ahhoz képest, amit valamelyikük számára jelentene, ha egyedül uralná az egész folyót fekete-tengeri torkolatáig.

II. 2. Karl Marx és Friedrich Engels: A német ideológia

Részlet. MEM 3. Bp., 1960. 60-59. o.

[...] Az anyagi és szellemi munka legnagyobb megosztása a város és a falu különválása. A város és falu közötti ellentét a barbárságból a civilizációba, a törzsi rendszerből az államba, a helyi keretekből a nemzetbe való átmenettel kezdődik és végigvonul a civilizáció egész történetén mind a mai napig. A várossal együtt adva van a közigazgatásnak, a rendőrségnek, az adóknak stb., egyszóval a községi rendszernek és ezzel egyáltalában a politikának a szükségessége. Itt mutatkozott meg először a népességnek két nagy osztályra való megosztása, amely közvetlenül a munka megosztásán és a termelési szerszámokon nyugszik. A város már a népesség, a termelési szerszámok, a tőke, az élvezetek, a szükségletek koncentrációjának ténye, a falu viszont éppen az ellentett tény, az elszigetelődést és egyedülállóságot szemlélteti. A város és a falu közötti ellentét csak a magántulajdonon belül létezhetik. Ez az ellentét a legkirívóbb kifejezése annak, hogy az egyén be van sorolva a munka megosztása, egy meghatározott, reá kényszerített tevékenység alá, s ez a besoroltság az egyik embert korlátolt városi állattá, a másikat korlátolt falusi állattá teszi és naponta újra szüli érdekeik ellentétét. Itt megint a munka a földolog, az egyének fölötti hatalom, és ameddig ez a hatalom létezik, addig léteznie kell a magántulajdonnak is. A város és falu ellentétének megszüntetése a közösség egyik első feltétele, amely megint egész sereg anyagi előfeltételtől függ, és amelyet a pusztá akarata nem tölthet be, mint azt mindenki első pillantásra látja. (Ezeket a feltételeket még ki kell fejteni.) A város és a falu különválását úgy is fel lehet fogni, mint a tőke és a földtulajdon különválását, mint a tőke földtulajdontól független létezésének és fejlődésének kezdetét, olyan tulajdonnak a kezdetét, amelynek csakis a munkában és a cserében van a bázisa.

Azokban a városokban, amelyek nem a korábbi történelemből kerültek át készen a középkorba, hanem újonnan alakultak szabaddá lett jobbágyokból, mindegyik embernek a maga különös munkája volt egyetlen tulajdona a csekély, szinte csak a legszükségesebb kézműves-szerszámban álló tőkén kívül, amelyet magával hozott. A folyvást a városba érkező szökött jobbágyok konkurenciája, a falu folytonos háborúja a városok ellen és ennél fogva egy szervezett városi haderő szükségessége, az a kötelék, amelyet egy meghatározott munka közös tulajdona jelentett, áruik eladására szolgáló közös épületek szükségessége olyan korban, amelyben a kézművesek egyúttal *commercant-ok*¹ is, a hivatlanoknak ezzel járó kirekesztése ezekből az épületekből, az egyes kézművességek egymás közti érdekellentéte, a fáradtsággal kitanult munka védelmének szükségessége és az egész ország feudális szervezete voltak az okai annak, hogy mindegyik kézművesség munkásai céhekben egyesültek. Nem feladatunk itt bővebben kitérni a céhrendszernek arra a sokrendbeli módosulására, amelyek későbbi történelmi fejlemények révén lépnek fel. A jobbágyok menekülése a városokba az egész középkoron át szakadatlanul folyt. Ezek a jobbágyok, akiket falun uraik üldöztek, egyenként jöttek a városokba, ahol készen találtak egy szervezett községet, amellyel szemben erőtlenebbek voltak, és így alá kellett vetniük magukat annak a helyzetüknek, amelyet a munkájuk iránti szükséglet és szervezett városi konkurrenciák érdeke számukra kijelölt. Ezek az egyenként érkező munkások sohasem tehettek szert hatalomra, mivel, ha munkájuk céhszerű volt, amelyet ki kellett tanulni, a céhmesterek a maguk hatalma alá hajtották és a maguk érdeke szerint szervezték meg őket, vagy pedig, ha munkájukat nem kellett kitanulni, tehát az nem céhszerű, hanem napszámosmunka volt, akkor sohasem jutottak el szervezkedésig, hanem szervezetlen plebs maradtak. A plebs az teremtetette meg, hogy a városokban szükség volt napszámosmunkára. – Ezek a városok igazi „egyesületek” voltak, amelyeket az a közvetlen szükséglet, az a gond hívott életre, hogy a tulajdont megvédjék és az egyes tagok termelési eszközeit gyarapítsák. E városok plebsé, azáltal, hogy egymástól idegen, egyenként érkező idegenekből állt, akik egy szervezett, katonailag felszerelt, őket féltékenyen szemmel tartó hatalommal szervezetlenül álltak szemben, minden hatalomtól meg volt fosztva. A mesterlegényeket és inasokat minden kézművességben úgy szervezték, ahogy az a mesterek érdekében legjobban megfelelt;² a patriarchális viszony, amelyben mesterükkel állottak, ezeknek kettős hatalmat adott; egyrészt mert közvetlenül befolyásuk volt a legények egész életére, másrészt pedig, mert ez a viszony az ugyanannál a mesternél dolgozó legények számára valóságos kötelék volt, amely őket a többi mesterek legényeivel szemben összetartotta és tőlük elválasztotta; és végül a legényeket a fennálló rendhez kötötte már az az érdekük is, hogy maguk is mesterekké

¹ kereskedők

²(Áthúzva:) ők egymás közt megint szét voltak forgácsolva, mivel egy és ugyanazon kézművességen belül a különböző mesterek legényei megint szembenálltak egymással;

legyenek. Míg tehát a plebs legalább az egész városi rend elleni zendülésekig vitte, amelyek azonban erőtlenségük folytán teljesen hatástalanok maradtak, a legények csak olyan, egyes céheken belüli kis ellenszegülésekig jutottak el, amilyenek magának a céhrendszernek létezéséhez hozzátartoznak. A középkor nagy felkelései mind a faluból indultak ki, de a parasztok szétforgácsoltsága és ebből következő kezdetlegessége miatt ugyancsak teljesen eredménytelenek maradtak.

A tőke ezekben a városokban még természetadta³ tőke volt, a lakásból, a kézműves-szerszámokból és a természetadta, örökletes vevőkörből állott, s a fejletlen érintkezés és hiányos forgalom miatt nem lévén realizálható, apáról fiúra kellett öröklődnie. Ez a tőke nem volt pénzben felbecsülhető, mint a modern tőke, amelynél közömbös, hogy ilyen vagy olyan dologban fekszik, hanem közvetlenül a birtokos meghatározott munkájával összefüggő, attól el sem választható és ennyiben *rendi tőke* volt.

A városokban a munka megosztása az egyes céhek között még (egész természetadta) volt és magukban a céhekben az egyes munkások között egyáltalán nem történt meg. Mindegyik munkásnak munkák egész körében kellett járatosnak lennie, mindent meg kellett tudnia csinálni, amit szerszámaival meg lehetett csinálni; a korlátozott érintkezés és az egyes városok csekély összeköttetése egymással, a népesség hiánya és a szükségletek korlátozottsága nem nyújtottak módot a munka további megosztására, és ezért mindenkinek, aki mester akart lenni, egész kézművességében jártasnak kellett lennie. Innen ered, hogy a középkori kézművest még érdekli a maga speciális munkája és az, hogy abban ügyességre tegyen szert, és ez az érdeklődés bizonyos korlátolt művészi érzékké fokozódhatott. De ugyancsak ezért minden középkori kézműves egészen fel is oldódott a maga munkájában, meghitt szolgasági viszonyba került vele és sokkal inkább be volt alá sorolva, mint a modern munkás, akinek számára közömbös a munkája.

A munka megosztásának következő kiterjesztése a termelés és a forgalom (Verkehr) különválása, a kereskedők különös osztályának kialakulása volt; s ez a különválás a történelmi múltú városokban (egyebek között a zsidókkal) átöröklődött, az újonnan képződtekben pedig nagyon hamar bekövetkezett. Ezzel adva volt a legközelebbi környéken túlmenő kereskedelmi összeköttetés lehetősége, olyan lehetőség, amelynek valóra váltása a fennálló közlekedési eszközöktől, a falusi közbiztonságnak a politikai viszonyok által megszabott állapotától (az egész középkorban a kereskedők, mint ismeretes, fegyveres karavánokban vándoroltak) és a forgalom számára hozzáférhető területnek a mindenkor kulturális fok által megszabott kezdetlegesebb vagy fejlettebb szükségleteitől függött. – Azáltal, hogy egy különös osztályban konstituálódott a forgalom, s a kereskedelmet a kereskedők a város legközelebbi környezetén túl kiterjesztették, azonnal kölcsönhatás állott be a termelés és a forgalom között. A városok kapcsolatba lépnek egymással, új szerszámokat hoznak egyik városból a másikba, és a termelés és forgalom közti megosztás csakhamar a termelés új megosztását idézi elő az egyes városok között, s csakhamar mindegyik valamely túlsúlyban levő iparágat aknáz ki. A kezdeti idők helyhez kötöttsége kezd lassanként feloldódni.

Csupán az érintkezés kiterjedésétől függ, hogy az egyik helyen nyert termelőerők, nevezetesen találmányok, elvesznek-e a későbbi fejlődés számára vagy sem. Ameddig még nem létezik olyan érintkezés, amely túlmenne a közvetlen szomszédságon, minden találmányt minden helyen külön kell felfedezni, és pusztán véletlennek, mint például a barbár népek betörései, s még a közönséges háborúk is, oda juttathatnak egy fejlett termelőerővel és szükségletekkel bíró országot, hogy megint előről kell kezdenie. A történelem kezdetén minden találmányt naponként újra és minden helyen függetlenül kellett felfedezni. Hogy kialakult termelőerők még viszonylag igen kiterjedt kereskedelem esetén is milyen kevéssé vannak biztosítva a teljes letűnéstől, bizonyítják a főnóciák,⁴ akiknek találmányai e nemzetnek a kereskedelemből való kiszorítása, Nagy Sándor hódítása és az abból eredő hanyatlás folytán legnagyobb részét hosszú időre veszendőbe mentek. Ugyanígy a középkorban pl. az üvegfestészet. Csak amikor az érintkezés világerintkezéssé vált és a nagyipar a bázisa, amikor valamennyi nemzet bekapcsolódik a konkurrenciaharcba, csak akkor van biztosítva a nyert termelőerők fennmaradása.

A munka különböző városok közötti megosztásának legközelebbi következménye a manufaktúráknak, a céhrendszerből kinőtt termelési ágaknak keletkezése volt. A manufaktúrák első felvirágzásának – Olaszországban és később Flandriában – történelmi előfeltétele a külföldi nemzetekkel való érintkezés volt. Más országokban – például Angliában és Franciaországban – a manufaktúrák eleinte a belföldi piacra korlátozódtak. Az említett előfeltételeken kívül a manufaktúrák további előfeltétele a népesség már előrehaladott koncentrációja, – jelesen a falun és a tőke koncentrációja, amely részben a céhtörvények ellenére a céhekben, részben a kereskedőknél egyesek kezében kezdett összegyűlni.

³(Áthúzza:) sajátosan *rendi*.

⁴(Széljegyzet:) és az üvegfestés a középkorban

Az a munka, amely már eleve egy gépet, akár még a legkezdetlegesebb alakban is, előfeltételezett, csakhamar a legfejldőképesebbnek mutatkozott. A szövés, amelyet addig falun a parasztok mellékesen űztek, hogy szükséges ruházatukat megszerezzék, volt az első munka, amely az érintkezés kiterjedése által ösztönzésre és további kiképződésre tett szert. A szövés volt az első és maradt a legfőbb manufaktúra. A népesség növekedésével növekvő kereslet a ruházati anyagok iránt, a természetadta tőkének a meggyorsult körforgás révén meginduló felhalmozódása és mobilizálódása, az ezáltal előidézett és az érintkezés fokozatos kiterjedése által egyáltalában előmozdított luxus- szükséglet a szövésnek mennyiségileg és minőségileg olyan ösztönzést adott, amely kiszakította az addigi termelési formából. A saját használatra szövő parasztok mellett, akik továbbra is megmaradtak és ma is megvannak, a takácsok új osztálya alakult ki a városokban, s ezeknek a szövetei az egész hazai piac és többnyire külső piacok számára is készültek. – A szövés, ez a legtöbb esetben kevés ügyességet kívánó és csakhamar végtelen sok ágra széteső munka egész mibenléténél fogva ellene szegült a céh béklyóinak. A szövést épp ezért többnyire faluhelyen és céhszervezet nélküli mezővárosokban folytatták, amelyek lassanként városokká, mégpedig csakhamar minden országban a legvirágzóbb városokká váltak. – A céhmentes manufaktúrával nyomban megváltoztak a tulajdonviszonyok is. A természetadta-rendi tőkén túlmenő első előrehaladás a kereskedők jelentkezésével volt adva, akinek tőkéje eleve mobil volt, tőke volt modern értelemben véve, amennyire ilyenről az akkori viszonyok között szó lehet. A második előrehaladás a manufaktúrával következett be, amely ismét mobilizált egy tömeg természetadta tőkét és egyáltalában szaporította a mobil tőke tömegét a természetadta tőkével szemben. – A manufaktúra egyúttal a parasztok menedékévé vált az őket kirekesztő vagy rosszul fizető céhekkel szemben, mint ahogy korábban a céh-városok voltak a parasztok menedékei (az elnyomó vidéki nemességgel) szemben.

A manufaktúrák kezdetével egybeesett a csavargás egy időszaka, amelyet az váltott ki, hogy megszűntek a feudális kísérek, szélnek eresztették azokat az összeverődött hadseregeket, amelyek a királyokat szolgálták a hűbéresek ellen, tőkéletesedett a földművelés és legelőkké változtattak nagy szántóföld-sávokat. Már ebből is kitűnik, hogy ez a csavargás milyen szorosan összefügg a hűbériség felbomlásával. Már a XIII. században akadnak egyes ilyenféle korszakok, de általánosan és tartósan ez a csavargás csak a XV. század végén és a XVI. század elején tűnik fel. Ezeket a csavargókat, akik oly nagy számban voltak, hogy többek között VIII. Henrik angol király 72 000-et akasztatott fel közülük, csak a legnagyobb nehézséggel, a legszörnyűbb ínség révén és csupán hosszas ellenszegülés után lehetett rávenni arra, hogy dolgozzanak. A manufaktúrák gyors felvirágzása, kivált Angliában, fokozatosan felszívta őket.

A manufaktúrával a különböző nemzetek konkurrenciaviszonyba, kereskedelmi harcba léptek, amelyet háborúkkal, védővámokkal és tilalmakkal vívtak meg, míg régebben a nemzetek, ha összeköttetésben álltak, békés cserét folytattak egymással. Mostantól kezdve a kereskedelem politikai jelentőségűvé lett.

A manufaktúrával egyszersmind adva volt a munkásnak a munkáltatóhoz való változott viszonya. A céhekben továbblétezett a legények és a mesterek közötti patriarchális viszony; a manufaktúrában ennek helyébe a munkás és a tőkés közötti pénzviszony lépett; ennek a viszonnak falun és kisvárosokban megmaradt a patriarchális máza, de a nagyobb, tulajdonképpen manufaktúra- városokban már korán elveszítette szinte minden patriarchális színezetét.

A manufaktúra és egyáltalában a termelés mozgása roppant lendületre tett szert az érintkezésnek azzal a kiterjedésével, amely Amerika és a kelet-indiai tengeri út felfedezésével következett be. Az⁵ új, onnan behozott termékek, nevezetesen az arany- és ezüsttömegek – amelyek belekerültek a forgalomba, teljesen megváltoztatták az osztályok egymáshoz való helyzetét, s erős csapást mértek a feudális földtulajdonra és a munkásokra –, továbbá a kalandor-expedíciók, a gyarmatosítás és mindenekelőtt a piacoknak most lehetségessé vált és napról napra mind jobban bekövetkező kiterjedése világszínpaddá a történelmi fejlődés új szakaszát idézték elő, amelyre itt általánosságban nem kell bővebben kitérnünk. Az újonnan felfedezett országok gyarmatosítása által a nemzetek egymás elleni kereskedelmi harca új tápot nyert és ennek megfelelően kiterjedtebbé és elkeseredettebbé vált.

A kereskedelem és a manufaktúra kiterjedése meggyorsította a mobil tőke felhalmozását, míg a céhekben, amelyeket semmi sem ösztönzött a bővített termelésre, a természetadta tőke stabil maradt vagy még apadt is. A kereskedelem és a manufaktúra megteremtette a nagyburzsoáziát, a céhekben a kispolgárság koncentrálódott, amely immár nem uralkodott a városokban, mint azelőtt, hanem meg kellett hajolnia a nagykereskedők és a manufaktúra-tulajdonosok uralma előtt.⁶ Innen ered a céhek hanyatlása, mihelyt kapcsolatba kerültek a manufaktúrával.

⁵(Áthúzza:) új piacok

⁶(Széljegyzet:) Kispolgárok- Középrend- Nagyburzsoázia

A nemzetek egymás közötti érintkezésbeli viszonya abban a korszakban, amelyről szoltunk, két különböző alakot öltött. Eleinte az arany és ezüst csekély forgalomban levő mennyisége megszabta e fémek kivitelének tilalmát; és a növekvő városi népesség foglalkoztatásának szükségessége folytán szükségessé vált, többnyire külföldről importált ipar nem nélkülözhetette a kiváltságokat, amelyeket természetesen nemcsak a belföldi, hanem főként a külső konkurencia ellen kaphatott. A helyi céhkiváltság ezekkel az eredeti tilalmakkal az egész nemzetre kiterjeszkedett. A vámok azokból az adókból keletkeztek, amelyeket a hűbérurak a területükön átvonuló kereskedőkre a kifosztás megváltásaként kiróttak; ezeket az adókat később a városok szintén kivetették, és a modern államok kialakulásával ezek lettek a kincstár legkézzesebb eszköze a pénzszerzésre. – Az amerikai arany és ezüst megjelenése az európai piacokon, az ipar fokozatos fejlődése, a kereskedelem gyors fellendülése és a nem-céhes burzsoáziának, valamint a pénznek ezáltal előidézett felvirágzása ezeknek a rendszabályoknak más jelentőséget adott. Az állam, amely napról napra kevésbé nélkülözhetette a pénzt, most az arany és ezüst kivitelének tilalmát kincstári szempontból tartotta fenn; a burzsoák, akiknek számára ezek az újonnan piacra dobott pénztömegek az összevásárlás fő tárgyai voltak, ezzel teljesen meg voltak elégedve; az addigi kiváltságok bevételi forrássá váltak a kormány számára, s az pénzért árusította őket. A vámtörvényhozásban kialakultak a kiviteli vámok, amelyek az ipar útjába csak akadályt gördítettek és tisztán kincstári célt szolgáltak.

A második időszak a XVII. század közepével kezdődött és csaknem a XVIII.-nak a végéig tartott. A kereskedelem és a hajózás gyorsabban terjeszkedett, mint a manufaktúra, amely másodlagos szerepet játszott;⁷ a gyarmatok kezdtek erős fogyasztókká válni, az egyes nemzetek hosszú harcokban megosztottak a megnyíló világpiacon. Ez az időszak a hajózási törvényekkel és gyarmati monopóliumokkal kezdődik. A nemzetek egymás közötti konkurenciáját vámilletékek, tilalmak, szerződések útján lehetőleg kizárták; és a konkurrenciaharcot végső soron háborúk (különösen tengeri háborúk) útján vívták meg és döntötték el. A tengeren leghatalmasabb nemzet, az angol, biztosította túlsúlyát a kereskedelemben és a manufaktúrában. Már itt megvan az egy országra való koncentráció. – A manufaktúrát állandóan védték, a hazai piacon védővámokkal, a gyarmati piacon monopóliumokkal és a külföldin a lehetőség szerint különbözeti vámokkal. A magában az országban előállított anyag feldolgozását előmozdították (gyapjú és len Angliában, selyem Franciaországban), a belföldön termelt nyersanyag kivitelét megtiltották (gyapjú Angliában), a behozott anyag feldolgozását pedig elhanyagolták vagy elnyomták (gyapot Angliában). A tengeri kereskedelemben és a gyarmati hatalomban túlnyomó erejű nemzet biztosította magának természetesen a manufaktúra legnagyobb mennyiségi és minőségi kiterjesztését is. A manufaktúra a védelmet egyáltalában nem nélkülözhetette, minthogy a legcsekélyebb változás által, amely más országokban végbemegy, elveszítheti piacát és tönkremehet; könnyű egy országban némiképpen kedvező feltételek mellett bevezetni, és éppen ezért könnyű el is pusztítani. Ugyanakkor annak a módnak következtében, ahogyan – kivált a XVIII. században falun – üzték, annyira összenőtt egyének nagy tömegének életviszonyaival, hogy egy ország sem merheti a manufaktúra létezését a szabad konkurrencia megengedésével kockáztatni. Ezért a manufaktúra, ha eljut a kivitelig, teljesen a kereskedelem kiterjedtségétől vagy korlátozottságától függ és arra viszonylag nagyon csekély a visszahatása. Innen származik másodlagos jelentősége és innen a kereskedők nagy befolyása a XVIII. században. A kereskedők és különösen a hajótulajdonosok követeltek mindenki másnál inkább állami védelmet és monopóliumokat; a manufaktúra-tulajdonosok ugyan szintén kértek és kaptak védelmet, de politikai jelentőség dolgában mindig a kereskedők mögött maradtak. A kereskedővárosok, sajátlag a tengeri kikötővárosok, némiképpen civilizálódtak és nagypolgáriak lettek, a gyárvárosokban viszont megmaradt a legnagyobb kispolgáriasság. [...]

A tőke mozgása, bár jelentősen meggyorsult, mégis viszonylag még mindig lassú maradt. A világpiac szétforgácsolódása egyes részekre, amelyek mindegyikét egy különös nemzet aknázza ki, a nemzetek egymás közötti konkurenciájának kizárása, magának a termelésnek gyámoltalanága, és az első fokaiból épphogy kifejlődő pénzgazdálkodás nagyon akadályozta a forgalmat. Ennek következménye egy piszkos, kicsinyes szatócsszellem lett, ez tapadt még minden kereskedőhöz és a kereskedeleműzés egész módjához. A manufaktúra-tulajdonosokhoz és kivált a kézművesekhez képest ezek mindenesetre nagypolgárok, burzsoák voltak, a következő időszak kereskedőihez és gyárosaihoz képest kispolgárok maradtak.

Jellemzi még ezt az időszakot az arany- és ezüstkiviteli tilalmak megszűnte, a pénzkereskedelemnek, a bankoknak, az államadóságoknak, a papírpénznek, a részvény- és értékpapír-spekulációnak, a minden cikkben folytatott tőzsdeüzérkedésnek létrejötte és egyáltalában a pénzgazdálkodás kialakulása. A tőke ismét egy nagy részét elveszítette a még hozzá tapadó természetadta jellegnek.

⁷(Áthúзва:) a megnyíló világpiacot összevásárolták az egyes nemzetek, amelyek viszálykodtak annak kiaknázásáért.

A kereskedelemnek és a manufaktúrának a XVII. században feltartóztathatatlanul fejlődő koncentrációja egy országra, Angliára, ennek az országnak lassanként egy viszonylagos világpiacot teremtett és ezzel olyan keresletet ez ország manufaktúrátermékei iránt, amelyet az addigi ipari termelők nem tudtak már kielégíteni. Ez a termelők feje fölé növekvő kereslet volt az a hajtóerő, amely előidézte a magántulajdonnak a középkor óta harmadik időszakát azáltal, hogy létrehozta a nagyipart – elemi erők ipari célokra való alkalmazását, a gépi berendezést és a munka legkiterjedtebb megosztását. Ennek az új szakasznak a többi feltétele – a konkurencia szabadsága a nemzetben belül, az elméleti mechanika kialakulása (Newton által beteljesített mechanika egyáltalában a XVIII. századi Franciaországban és Angliában a legnépszerűbb tudomány volt) stb. – Angliában már létezett. (A nemzetben belüli szabad konkurrenciát mindenütt forradalommal kellett kivívni – 1640 és 1688 Angliában, 1789 Franciaországban.) A konkurencia hamarosan minden országot, amely történelmi szerepét meg akarta tartani, arra kényszerítette, hogy a manufaktúráit újabb vámrendszabályokkal védje (a régi vámok a nagyipar ellen már nem használtak), és hogy hamarosan meghonosítsa, vámok védelme alatt a nagyipart. A nagyipar e védelmi eszközök ellenére egyetemessé tette a konkurrenciát (ez a gyakorlati kereskedelmi szabadság, a védővám csak akkor csillapítószert, védőgát a kereskedelmi szabadságon belül, kiépítette a közlekedési eszközöket és a modern világpiacot, alávetette magának a kereskedelmet, minden tőkét ipari tőkévé változtatott át és ezzel létrehozta a tőkék gyors forgását (a pénzgazdálkodás kialakulását) és centralizációjukat. Az egyetemes konkurencia által minden egyént energiája legvégső megfeszítésére kényszerített. Amennyire lehetett, megsemmisítette az ideológiát, vallást, erkölcsöt stb., és ahol ezt nem tudta, ott kézzelfogható hazugsággá tette. A nagyipar teremtette csak meg a világtörténelmet, annyiban, hogy minden civilizált nemzetet és benne minden egyént szükségleteinek kielégítésében az egész világtól függővé tett és megsemmisítette az egyes nemzetek addigi természetadta kirekesztőlegességét. A természettudományt besorolta a tőke alá és a munka megosztását megfosztotta természetadta jellegének utolsó látszatától. Egyáltalában megsemmisítette a természetadta jelleget, amennyire ez a munkán belül lehetséges, és minden természetadta viszonyt pénzviszonnyá oldott fel. A természetadta városok helyébe megteremtette a máról holnapra felépült modern, nagy iparvárosokat. Ahova behatolt, tönkretette a kézművességet és egyáltalában az ipar minden korábbi fokát. Betetőzte a kereskedőváros győzelmét a falu felett. Első előfeltétele az automatikus rendszer. Fejlődése egész sereg olyan termelőert hozott létre, amelyek számára a magántulajdon éppannyira béklyóvá vált, mint a manufaktúra számára a céh, és mint a kialakuló kézművesség számára a kis falusi üzem. Ezek a termelők, a magántulajdon alatt csak egyoldalúan fejlődnek, a többség számára romboló erőkké válnak, és egy sereg ilyen erőt magántulajdonban egyáltalán nem is lehet alkalmazni. A nagyipar által mindenütt ugyanazokat a viszonyokat hozta létre a társadalom osztályai között és ezáltal megsemmisítette az egyes nemzetiségek különösségét. És végül, míg minden nemzet burzsoáziájának még maradnak külön nemzeti érdekei, a nagyipar teremtett egy olyan osztályt, amelynek minden nemzetben ugyanaz az érdeke, és amelynél a nemzeti jelleg már megsemmisült, olyan osztályt, amely valóban lerázta az egész régi világot és ugyanakkor szemben áll vele. A nagyipar a munkás számára elviselhetetlenné teszi nemcsak a tőkéhez való viszonyát, hanem magát a munkát is.

II. 3 Karl Marx: A tőke I.

Részlet. MEM 23. Bp., 1967. 330-331. o.

[...] Ahogyan a munka manufaktúrán belüli megosztásának egyidejűleg alkalmazott munkások bizonyos száma az anyagi előfeltétele, úgy a munka társadalmon belüli megosztásának a népesség nagysága és sűrűsége, amely itt az egyazon műhelybe való összetömörítés helyébe lép.¹ Ez a sűrűség azonban viszonylagos valami. Egy viszonylag gyéren benépesült országnak, ha közlekedési eszközei fejlettek, sűrűbb a népessége, mint egy jobban benépesültnek, amelynek fejletlenebbek a közlekedési eszközei, és ilyen értelemben például az amerikai Unió északi államai sűrűbben lakottak, mint India.² [...]

---

¹„A népesség bizonyos sűrűségére van szükség mind a társadalmi érintkezéshez, mind az erőnek olyan kombinációjához, amely által a munka hozama megnövekedik.” (James Mill: „Elements etc.”, 50. old.) „Ha a munkások száma nő, a társadalom termelőerejének gyarapodása ennek a növekedésnek és a munkamegosztás hatásának szorzatával arányos.” (Th. Hodgskin: „Popular Political Economy”, 120. old.)

²Az 1861 utáni nagy gyapotkereslet következtében Kelet-India némely, különben sűrűn lakott kerületeiben a gyapottermelést a rizstermelés rovására megnövelték. Ezért részleges éhínség támadt, mert a közlekedési eszközök és ezért a fizikai kapcsolat hiánya miatt az egyik kerületben bekövetkező rizskiesést nem lehetett kiegyenlíteni más kerületekből való odahozattal. Egyáltalában megsemmisítette a természetadta jelleget, amennyire ez a munkán belül lehetséges, és minden természetadta viszonyt pénzviszonnyá oldott fel. A természetadta városok helyébe megteremtette a máról holnapra felépült modern, nagy iparvárosokat. Ahova behatolt, tönkretette a kézművességet és egyáltalában az ipar minden korábbi fokát. Betetőzte a kereskedőváros győzelmét a falu felett. Első előfeltétele az automatikus rendszer. Fejlődése egész sereg olyan termelőerőt hozott létre, amelyek számára a magántulajdon éppannyira béklyóvá vált, mint a manufaktúra számára a cég, és mint a kialakuló kézművesség számára a kis, falusi üzem. Ezek a termelőerő, a magántulajdon alatt csak egyoldalúan fejlődnek, a többség számára romboló erőkké válnak, és egy sereg ilyen erőt magántulajdonban egyáltalán nem is lehet alkalmazni. A nagyipar általában mindenütt ugyanazokat a viszonyokat hozta létre a társadalom osztályai között és ezáltal megsemmisítette az egyes nemzetiségek különösségét. És végül, míg minden nemzet burzsoáziájának még maradnak külön nemzeti érdekei, a nagyipar teremtetett egy olyan osztályt, amelynek minden nemzetben ugyanaz az érdeke, és amelynél a nemzeti jelleg már megsemmisült, olyan osztályt, amely valóban lerázta az egész régi világot és ugyanakkor szembenáll vele. A nagyipar a munkás számára elviselhetetlenné teszi nemcsak a tőkéshez való viszonyát, hanem magát a munkát is.

II. 4. Karl Marx: Értéktöbblet-elméletek III.

Részlet. MEM 26/III. Bp., 1976. 242-243. o.

[...] A *munka megosztása* az egyik értelemben semmi más, mint *együtt létező munka*, azaz *különböző* munkamódok együttlétezése, amely a termékek, vagy jobban mondva áruk *különböző fajtáiban* testesül meg. A *munka megosztása*, tőkés értelemben, mint az egy meghatározott árut termelő különös munkának különböző munkások közt elosztott és összeműködő egyszerű műveletek összegére való feloldása előfeltételezi a munka megosztását a társadalmon belül, a műhelyen kívül, mint a *foglalatosság elkülönülését*. Másrészt megnöveli ezt. A terméket annál kiemelkedőbb értelemben termelhetik áruként, csereértéke annál függetlenebbé válik használati értéként való közvetlen létezésétől, illetve termelése annál függetlenebbé a termelők általi fogyasztásától, a termelők számára használati értéként való létezésétől, minél egyoldalúbb a termék maga, és minél nagyobb azon használati értékek sora, amelyekben csereértéke kifejeződik, minél nagyobb a piaca. Minél inkább ez az eset, annál inkább termelhetik a terméket áruként. Tehát annál *tömegesebben* is. Használati értékének a termelő számára való közömbössége *ennyiségileg* kifejeződik a tömegben, amelyben termelik; ez semmilyen viszonyban nem áll a termelő fogyasztási szükségletéhez, még ha egyszersmind fogyasztója is termékének. E *tömegtermelésnek* és ezért a termék (áruként való) termelésének egyik módszere azonban a *munka műhelyen belüli megosztása*. Így a munka műhelyen belüli megosztása a foglalatosságok társadalmon belüli megosztásán nyugszik.

A piac nagyságának kétféle értelme van: Először a fogyasztók tömege, számuk. De másodszor az egymással szemben önállósult foglalatosságok száma is. Az utóbbi lehetséges az előbbi nélkül. Pl. amikor a fonás és szövés elválik a háziipartól és mezőgazdaságtól, akkor minden mezőgazdálkodó piac lesz a fonó és szövő számára, úgyszintén ezek egymás számára, foglalatossági módjaik elválása által. Amit a munka társadalmon belüli megosztása mindenekelőtt előfeltételez, az a munkák olyan önállósulása egymással szemben, hogy termékeiknek *árukként* kell egymással szembeállniuk és átmenniük a cserén, elvégezniük az áruk átalakulását, árukként kell viszonyulniuk egymáshoz. (Ezért tiltják meg a városok a falunak a középkorban a lehető legtöbb foglalkozást. Nemcsak hogy a konkurrenciát kizárják, ez az egyetlen, amit A. Smith lát, hanem hogy piacot szerezzenek maguknak.) Másrészt ez a népesség bizonyos sűrűségét előfeltételezi ahhoz, hogy rendszeren kifejlődjék. Még inkább feltételezi a népességnek ezt a sűrűségét a munka műhelyen belüli megosztása. Az utóbbi megosztás, amely az első fejlődésének bizonyos fokig előfeltétele, a maga részéről ezt kölcsönhatásban megint fokozza azáltal, hogy korábban összetartozó foglalatossági módokat egymástól függetlenekké hasít szét; úgyszintén azáltal, hogy a közvetve szükséges előmunkákat gyarapítja és differenciálja; úgyszintén azáltal, hogy a termelés, a népesség gyarapításával, tőke és munka szabaddá tételével új szükségleteket és kielégítésük módjait hozza létre. (...)

II. 5. Émile Durkheim: Az okok

Részlet Émile Durkheim: A társadalmi munkamegosztásról (Bp., 1986.) c. művéből, 131-137. o.

A munkamegosztás haladását magyarázó okot tehát a társadalmi közeg bizonyos változásaiban kell keresnünk. Az előző könyv eredményei lehetővé teszik, hogy azonnal megállapítsuk, miben is állnak ezek.

Láttuk, hogy a szervezett struktúra, s következésképpen a munkamegosztás szabályszerűen kifejlődik, abban a mértékben, ahogyan a szegmentált struktúra eltűnik. Tehát vagy annak eltűnése okozza ennek a kifejlődését, vagy a második az első oka. Az utóbbi feltevés elfogadhatatlan, mivel tudjuk, hogy a szegmentált berendezés áthághatatlan akadály a munkamegosztás számára, amelynek legalább részben el kell tűnnie ahhoz, hogy a munkamegosztás megjelenhessen. Az utóbbi csak abban a mértékben létezhet, amelyben a másik már megszűnt létezni. Kétségtelen, hogy munkamegosztás, mihelyt megjelenik, meggyorsítja a szegmentált struktúra visszahúzódását, de csak azután tűnik elő, amikor az már visszahúzódott. A következmény visszahat az okra, de ettől még nem veszíti el következmény jellegét: visszahatása tehát másodlagos. A munkamegosztás növekedése tehát annak köszönhető, hogy a társadalmi szegmensek elveszítik individuális arculatukat, válaszfalaik átjárhatóbbá válnak, egyszóval egybeolvadnak, és így a társadalmi anyag szabadon új kombinációkba léphet.

De a szegmentált típus eltűnése csak egyetlen okból járhat ezzel a következménnyel: azért, mert olyan egyének közeledését, vagy legalábbis a korábbinál szorosabb közeledését eredményezi, akik korábban el voltak választva egymástól. Ennek következtében a társadalmi tömegnek olyan részei hatnak egymásra, amelyek eddig nem érintkeztek egymással. Minél fejlettebb a társadalom sejtrendszere, annál jobban be vannak zárva kapcsolataink abba a sejtbe, amelybe magunk tartozunk. Mintha erkölcsi űr lenne az egyes szegmensek között. Ezzel szemben a rendszer kiegyenlítődésével ez az űr kitöltődik. A társadalmi élet már nem egymáshoz hasonló, elkülönült kis háztartások sokaságában összpontosul, hanem általánossá válik. A társadalmi – vagy pontosabban: társadalmon belüli (intra-social) – viszonyok száma következésképpen megnő, hiszen a viszonyok minden oldalon túlterjednek eredeti határaikon. A munkamegosztás tehát annál jobban előre halad, minél több egyén van elegendően szoros kapcsolatban ahhoz, hogy hasson és visszahasson egymásra. Ha ezt a közeledést és a belőle fakadó aktív érintkezést (commerce) dinamikus vagy erkölcsi sűrűségnek (densité) nevezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a munkamegosztás haladása egyenesen arányos a társadalom erkölcsi vagy dinamikus sűrűségével.

De ez az erkölcsi közeledés csak akkor tudja kifejteni hatását, ha valahogyan maga az egyének közötti tényleges távolság is csökkent. Az erkölcsi sűrűség tehát csak úgy növekedhet, ha ugyanakkor az anyagi sűrűség is növekszik, így az előbbi az utóbbival mérhető. Azt egyébként fölösleges kutatni, hogy melyik határozza meg a másikat a kettő közül, elég annyit megállapítani, hogy elválaszthatatlanok.

A társadalmak sűrűsödésének a történelmi fejlődése során három fő módja van.

1. Míg az alsóbbrendű társadalmak tagjaik számához képest hatalmas területre terjednek ki, addig a fejlettebb népeknél a lakosság egyre jobban koncentrálódik. „Állítsuk szembe vad törzsek által lakott területek népességét egy azonos nagyságú európai területével – mondja Spencer úr –, vagy állítsuk szembe Anglia népsűrűségét a heptarchia (a hetek uralma – a szerk.) idején és ma, és el fogjuk ismerni, hogy a csoportok egyesüléséből származó növekedést a köztes állomány növekedése kíséri.”¹ A nemzetek gazdasági életében egymást követő változások bizonyítják, hogy ez az átalakulás általános. A vadász vagy pásztor nomádok gazdaságával a koncentráció teljes hiánya, a lehető legnagyobb területen való szétszóródással jár együtt. A földművelés, mivel letelepült életet igényel, már feltételezi a társadalom szövetének némi tömörülését, de ez még nagyon kezdetleges, hiszen az egyes családok között kiterjedt földek helyezkednek el. A városállamokban ugyan nagyobb volt a sűrűség, de a házak nem érintkeztek egymással, mert a római jog nem ismerte a közös falat. Ezt a mi vidékünkön hozták létre, és arról tanúskodik, hogy a társadalom szövete itt kevésbé laza.² Másrészt, az európai társadalmak sűrűsége néhány múltó visszaesés ellenére kezdettől fogva szakadatlanul nő.

2. Ugyanennek a jelenségnek egy másik, még jellemzőbb területe a városok kialakulása és fejlődése. Az átlagos sűrűség növekedhet pusztán a natalitás emelkedése révén, következésképpen nagyon gyenge koncentráció mellett, a szegmentált

¹ *Sociologie*, II., 31. o.

² Ezzel az érveléssel nem azt akarjuk mondani, hogy a sűrűség növekedését gazdasági változások okozzák. A két tény kölcsönösen feltételezi egymást, és ez elegendő ahhoz, hogy az egyik megléte bizonyítsa a másikat.

típus határozott fenntartása mellett is. A városok azonban mindig az embereknek abból az igényéből származnak, hogy állandóan a lehető legszorosabb kapcsolatban legyenek egymással: a városok olyan pontok, ahol a társadalmi tömeg erőbben összetömörül, mint másutt. Tehát csak akkor sokasodhatnak és terjeszkedhetnek, ha az erkölcsi sűrűség nő. A továbbiakban látni fogjuk, hogy a városok népessége bevándorlás útján toborzódik, ami csak abban a mértékben lehetséges, ahogyan a társadalmi szegmensek egyesülése előrehalad.

Amíg a társadalmi szervezet lényegileg szegmentált, addig a város nem létezik. Az alsóbbrendű társadalmakban nincs város: sem az irokézéknél, sem a régi germánoknál nem található.³ Így volt ez Itália őslakóinál is. „Itália népei – mondja Marquardt – eredetileg nem városokban, hanem családi közösségekben vagy falvakban (pagi) laktak, amelyekben a farmok (vici, σιχσι) szétszórtan helyezkedtek el.”⁴ De elég rövid időn belül megjelent náluk a város. Athén és Róma várossá vált, és az átalakulás egész Itáliában végbement. A mi keresztény társadalmainkban a város kezdettől fogva jelen van, mert a római birodalomból fennmaradt városok nem tűntek el a birodalommal együtt. Azóta ezek csak növekedtek és sokasodtak. A falvakból a városokba irányuló áramlás, amely a civilizált világban teljesen általános, csupán ennek a mozgásnak a folytatása, pedig nem mai keletű: már a XVII. századtól foglalkoztatta az államférfiakat.

Mivel a társadalmak kezdetben általában földművelők, városi központok kifejlődését néha megpróbálták az öregedés és a hanyatlás jelének tekinteni.⁵ Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ez a földművelő szakasz annál rövidebb, minél magasabb típusú a társadalom. Míg a germánoknál, az amerikai indiánoknál és minden primitív népnél addig tart, ameddig maga a nép él, addig Rómában és Athénban elég korán véget ért, nálunk pedig – azt mondhatjuk – sohasem létezett tisztán. És fordítva is igaz, a magasabbrendű társadalmakban a városi élet korábban kezdődik és jobban kiterjed. Itt a fejlődés rendszerint hamarabb felgyorsul, ami azt bizonyítja, hogy távolról sem patológikus jelenség, hanem a társadalmak magasabbrendű fajtáinak természetéből következik. Ha tehát ez a mozgás ma olyan méreteket öltene, amely veszélyeztetné társadalmainkat, mert ezek talán már nem elég rugalmasak, hogy alkalmazkodni tudjanak hozzá, akkor nem folytatódhat sem a mi társadalmainkban, sem utánuk, ám a miénk után olyan társadalomtípusok jönnének létre, amelyek valószínűleg a földművelő civilizáció még gyorsabb és még teljesebb visszafejlődésével tűnnének ki.

3. Végül, itt van a közlekedés és a szállítás útjainak száma és sebessége. Ezek a társadalmi szegmenseket elválasztó ürök megszüntetésével vagy csökkentésével növelik a társadalom sűrűségét. Másrészt, nem szorul bizonyításra, hogy annál nagyobb a számuk és annál tökéletesebbek, minél fejlettebb típusú a társadalom.

Mivel ez a látható és mérhető szimbólum az erkölcsi sűrűség variációit tükrözi,⁶ behelyettesíthetjük abba a formulába, amelyet ez utóbbiról adtunk. Ezen a ponton egyébként meg kell ismételni, amit korábban már mondtunk. A társadalom a sűrűsödése révén meghatározza a munkamegosztás fejlődését, az utóbbi viszont növeli a társadalom sűrűségét. De ez nem számít, mert a munkamegosztás marad a származtatott tény, s haladása következképpen a társadalmi sűrűség vele párhuzamos haladásának köszönhető, bármilyen legyen is ez utóbbi oka. Mindössze ezt akartuk megállapítani.

De nem ez az egyetlen tényező.

A sűrűsödés ezért jár ezzel az eredménnyel, mert megsokszorozza a társadalmon belüli kapcsolatokat. De még több kapcsolat lesz, ha emellett a társadalom tagjainak összlétszáma is nő. A hatás szükségképpen felerősödik, ha a társadalom több egyénből áll, és ezek ugyanakkor szorosabban kapcsolódnak egymáshoz. A társadalom tömege (volume social) tehát ugyanolyan hatással van a munkamegosztásra, mint a sűrűsége.

Valóban, a társadalmak általában annál nagyobb tömegűek, minél fejlettebbek, s következésképpen minél jobban megosztják a munkát. „A társadalmak – mondja Spencer úr –, akárcsak az élő testek, csíra formájában kezdik életüket, születésükkor rendkívül kicsiny a tömegük ahhoz képest, hogy végül mivé válnak. Az alsóbbrendű fajokéhoz hasonló kis vándorló hordákból nagy társadalmak jöttek létre: ezt a következtetést nem lehet tagadni.”⁷ Amit a szegmentált alakulatról mondtunk, az vitathatatlaná teszi ezt az igazságot. Tudjuk ugyanis, hogy a társadalmakat bizonyos számú, különböző kiterjedésű szegmens alkotja, amely kölcsönösen egymásba foglalódik. Ezek pedig – legalábbis elvben – nem mesterséges

³Lásd Tacitus: *Germania*, XVI. – Sohm: *Ueber die Entstehung der Städte*.

⁴*Römische Altertümer*, IV., 3. o.

⁵Úgy látszik, ez a véleménye Tarde úrnak a *Lois de l'imitation*-ban.

⁶Vannak azonban olyan rendkívüli esetek, amelyekben az anyagi és az erkölcsi sűrűség talán nincs teljesen arányban egymással.

⁷*Sociologie*, II., 23. o.

keretek, sőt még amikor konvencionálissá válnak, akkor is a korábbi természetes elrendeződés formáit utánozzák és reprodukálják, amennyire csak lehet. Megannyi ősi társadalom ez, amely fennmaradt ebben a formában. A többi magukban foglaló legnagyobb szegmensek felelnek meg a hozzánk legközelebbi alsóbbrendű társadalmi típusnak, ugyanígy az őket alkotó szegmensek közül a legnagyobbak a közvetlenül előttük álló típus maradványai, és így tovább. A legfejlettebb népeknél is föllelhetjük a legősibb társadalmi szervezet nyomait.⁸ Így a törzs hordák vagy klánok együttese, a nemzet (például a zsidó nemzet) és a polisz törzsek együttese, a polisz viszont a neki alárendelt falvakkal együtt bonyolultabb társadalmi eleme lesz stb. A társadalom tömege tehát csakis növekedhet, hiszen minden fajtája a közvetlenül megelőző fajtájú társadalom megismétlődéséből áll.

Vannak azonban kivételek. A zsidó nemzet tömege a hódítás előtt valószínűleg nagyobb volt, mint a római városállamoké a IV. században, mégis alsóbbrendű. Kína és Oroszország sokkal népesebb, mint Európa legcivilizáltabb nemzetei. Következésképpen, ezeknél a népeknél a munkamegosztás nem a társadalom tömegével arányosan fejlődött. A tömeg növekedése tehát nem feltétlenül jele a magasabbrendűségnek, ha a sűrűség nem növekszik ugyanakkor és ugyanolyan arányban. Egy társadalom ugyanis nagyon nagy méretűvé válik, ha nagyon sok szegmenst tartalmaz, bármilyen természetűek is ezek. Ha tehát a legnagyobb szegmensek csak nagyon kezdetleges típusú társadalmakat képviselnek, akkor a szegmentált struktúra nagyon erős marad, a társadalmi szervezet pedig kevésbé fejlett. Még egy hatalmas klánegyüttes is alsóbbrendű a legkisebb szervezett társadalomnál, mivel az utóbbi már bejárta a fejlődés olyan fokait, amelyeknek a klánegyüttes alatta maradt. Ugyanígy önmagában a társadalmi egységek száma sem befolyásolja szükségképpen a munkamegosztást, hanem csak azáltal, hogy a társadalmi kapcsolatok száma általában együtt nő az egyének számával. Ehhez azonban nem elég, hogy a társadalomnak egyszerűen több tagja legyen, az is kell, hogy ezek elég szoros kapcsolatban legyenek egymással, hogy tudjanak hatni és visszahatni egymásra. Ha viszont átláthatatlan közegek választják el őket egymástól, akkor csak ritkán és nehézkesen tudnak kapcsolatba lépni, és minden úgy történik, mintha kevesen lennének. A társadalmi tömeg (volume) növekedése tehát csak akkor gyorsítja a munkamegosztás haladását, ha a tömeg (masse) a növekedésével egyidőben és egyazon mértékben össze is tömörül. A növekedés tehát – ha úgy tetszik – csupán kiegészítő tényező, amikor azonban csatlakozik az elsőhöz, akkor saját hatásával fölerősíti annak hatását, következésképpen meg kell tőle különböztetnünk.

A következő állítást fogalmazhatjuk tehát meg: *A munkamegosztás közvetlenül a társadalmak tömege (volume) és sűrűsége arányában változik, és azért halad előre folyamatosan a társadalmi fejlődés során, mert a társadalmak rendszerint egyre sűrűbbek és nagyobb tömegűek lesznek.*

Igaz, azt mindig tudták, hogy a tények e két sora összefügg egymással, hiszen funkciók specializálódásához az kell, hogy többen működjenek együtt és elég közel legyenek egymáshoz ahhoz, hogy együtt tudjanak működni. De ebben a társadalmi helyzetben rendszerint csak a munkamegosztás fejlődésének eszközét látják, nem pedig az okát. Úgy vélik, hogy ez a fejlődés az egyéneknek a jólét és a boldogság utáni vágyától függ, amely annál inkább kielégülhet, minél nagyobbak és sűrűbbek a társadalmak. Az általunk felállított törvény egészen más. Mi nem azt mondjuk, a társadalmak növekedése és sűrűsödése *lehetővé teszi* a munkamegosztás növekedését, hanem azt, hogy *szükségessé teszi*: nem a megvalósulásának eszköze, hanem meghatározó oka.

⁸ A falu eredetileg csak helyhez kötött klán.

III. rész - A munkamegosztás funkciói és diszfunkciói

*(Milyen kedvező, ill. kedvezőtlen következményei
vannak a munkamegosztásnak?)*

Tartalom

III. a) A funkcionális elemzés	82
III. b) A munkamegosztás következményeinek egy lehetséges tipológiája	83
III. 1. Adam Smith: A munkamegosztás	84
III. 2. Adam Smith: A nemzetek jóléte II.	88
III. 3. Karl Marx: A részmunkás és szerszáma	89
III. 4. Émile Durkheim: A munkamegosztás funkciója	91
A munkamegosztás funkciója	94
E funkció meghatározásának módszere	94
III. 5. Karl Marx: A manufaktúra tőkés jellege	105
III. 6. Karl Marx és Friedrich Engels: A német ideológia	109
III. 7. Émile Durkheim: A természetellenes formák	110
Az anomikus munkamegosztás	110
I.	110
II.	111
A kényszerű munkamegosztás	115
I.	115
Egy másik természetellenes forma	117

III. a) A funkcionális elemzés

„A funkció kifejezést szívesebben alkalmazzuk a cél szónál, és éppen azért, mert a társadalmi jelenségek általában nem az általuk kiváltott hasznos hatás kedvéért léteznek. Azt kell megállapítanunk, van-e valamiféle megfelelés a vizsgált tény és a társadalmi szervezet általános szükségletei között, és hogy miben áll ez a megfelelés...”

—(Émile Durkheim: *A társadalmi tények magyarázatához*, Bp., 1978. 114 o.)

Amint a fenti idézetből is kiderül a *funkció* kifejezést – Durkheim explikációs javaslatai óta – a metodológiai szakirodalomban a hasznos (vagy kedvező) hatás (vagy következmény) szinonímájaként értelmezik. Emellett a *diszfunkció* terminussal valamilyen kedvezőtlen következmény meglétére utalnak.

Ernest Nagel a „funkcionális elemzés” kifejezés több, egymástól eltérő jelentését vizsgáló értekezésében említést tesz a szóban forgó terminus következő értelmezési lehetőségeiről:

A funkcionális elemzés „...kifejezést széles körben alkalmazzák egy dolog általánosan ismert használatának vagy hasznosságának, ill. egy cselekvés normálisan elvárt hatásának jelölésére, ...A kifejezésnek ebben az értelmében azonban egy funkcionális „magyarázat” kimerül vagy annak a haszonhatásnak a megállapításában, amit valamilyen entitás (vagy entitás-típus) képvisel az élőlények egy bizonyos osztálya számára, vagy az ilyen haszonhatás várásából fakadó következmények meghatározásában, amelyek rendszerint valamilyen cselekvés-típusból származnak. De ez a fajta „magyarázat” csak egyetlen (bizonyos esetekben általános, máskor nem) kijelentésből áll, amely egyszerűen tényszerű összefüggést állapít meg néhány dolog között, de ezt a faktumot nem kapcsolja explicit módon, valamilyen másikkal, hogy megmutassa: miért éppen ez a sajátos összefüggés fordul elő.”

—(Ernest Nagel: Funkcionalizmus a társadalomtudományban. Részlet a szerző *„The Structure of Science”* c. könyvéből. London, 1961. Megjelent: Bertalan László (szerk.): *A funkcionális elemzésről*. Szociológia, 1978. (1. sz.))

Ennek alapján a funkcionális elemzést a továbbiakban – durván – egy olyan deskriptív (leíró) tudományos eljárásnak tekintjük, melynek során valamilyen társadalmi intézmény, viselkedési mód stb. hasznos hatásait, kedvező következményeit tárjuk fel ill. mutatjuk be.¹ Az effajta elemzések esetén többnyire „*Minek az esete áll fenn?*” típusú kérdések megválaszolására kerül sor oly módon, hogy rámutatunk arra, hogy ezek a következmények hasznosak, nélkülözhetetlenek valamilyen gazdasági, politikai stb. struktúra működése számára.

¹ A funkcionális elemzés ettől eltérő értelmezési lehetőségére mutat rá Csontos László Émile Durkheim: *A társadalmi munkamegosztásról* (Részletek) (Bp., 1986.) c. művéhez írt előszavában.

III. b) A munkamegosztás következményeinek egy lehetséges tipológiája

Az elsődlegesen a munkamegosztás következményeit (hatásait) taglaló szemelvények áttekintése során a munkamegosztás funkcióinak, ill. diszfunkcióinak több, egymástól világos kritériumok alapján elhatárolható típusát fedezheti fel a figyelmes olvasó. Ezen következmények szisztematikus elemzésében megítélésünk szerint – hasznos segédeszköznek bizonyulhat az alábbi osztályozási szempontokon nyugvó tipológia:

- A. Tegyük különbséget a *társadalmon belüli* (társadalmi) és a *szervezeten* (üzemen, műhelyen) *belüli* munkamegosztás fogalmai között! E megkülönböztetés alapvető fontosságára már korábban – pl. a fogalmi kérdések tárgyalása során – fény derült.
- B. Tartsuk továbbra is szem előtt a *funkció* és *diszfunkció* terminusok közötti, imént értelmezett különbséget!
- C. Végül határoljuk el egymástól a *gazdasági* és *nem-gazdasági* (pl. társadalmi, pszichológiai stb.) természetű hatásokat! A gazdasági funkciókat – hozzávetőlegesen – a munka termelékenységében beállott változásokhoz kötjük, míg az ettől eltérő hatásokat nem-gazdasági funkcióknak tekintjük.

Amennyiben ezen háromszor két fogalompár összes lehetséges logikai szorzatát képezzük, a következő nyolc osztályból álló tipológiához jutunk:

1. a társadalmi munkamegosztás gazdasági funkciói
2. a társadalmi munkamegosztás gazdasági diszfunkciói
3. a társadalmi munkamegosztás nem-gazdasági funkciói
4. a társadalmi munkamegosztás nem-gazdasági diszfunkciói
5. a szervezeten belüli munkamegosztás gazdasági funkciói
6. a szervezeten belüli munkamegosztás gazdasági diszfunkciói
7. a szervezeten belüli munkamegosztás nem-gazdasági funkciói
8. a szervezeten belüli munkamegosztás nem-gazdasági diszfunkciói.

A választott szemelvényekben kifejtett gondolatok – megítélésünk szerint – többé-kevésbé egyértelműen beilleszthetők a fenti tipológia valamelyik osztályába, és ez megkönnyítheti helyzetünket a vizsgált problémakörben történő eligazodás során.

III. 1. Adam Smith: A munkamegosztás

Részlet Adam Smith: A nemzetek gazdagsága (Bp., 1959.) c. művéből, 55-62. o.

A munka termelőereje terén mutatkozó fejlődés a legnagyobb mértékben, a munka irányításában és elvégzésében megnyilvánuló gyakorlottság, szakszerűség és értelmesség pedig jórészt, nyilván a munkamegosztás hatására jött létre.

A munkamegosztásnak a társadalom egészére gyakorolt hatását könnyebben értjük meg, ha működését bizonyos manufaktúrákon belül vizsgáljuk. Általában azt hiszik, hogy a munkamegosztás néhány nagyon kis jelentőségű manufaktúrában a legmesszebbmenő; nem azért, mintha ezekben tényleg fokozottabb lenne, mint a jelentősebbekben, hanem azért, mert a csak csekély számú ember kismérvű szükségletét kielégítő kevésbé fontos manufaktúrákban a munkások összlétszáma szükségszerűen alacsony, a különféle fajta munkát végző emberek gyakran egyetlen műhelyépületben dolgoznak, ahol aztán minden egyszerre tárul a néző szeme elé. A tömeg-szükségletek kielégítésére hivatott jelentős manufaktúrákban az egyes munkafajtákat végző emberek száma ezzel szemben olyan nagy, hogy lehetetlen valamennyit ugyanabban a műhelyépületben dolgoztatni. Egyszerre leginkább csak azokat láthatjuk, akik ugyanazt a munkamenetet végzik. Míg tehát az ilyenfajta manufaktúrákban a munka valójában sokkal több részre lehet felosztva, mint a jelentéktlenebbekben, a munkamegosztás ténye itt korántsem annyira nyilvánvaló, s ezért nem is veszik annyira észre.

Vegyünk tehát példának egy nagyon kis jelentőségű manufaktúrát, amelyet azonban igen gyakran méltatnak figyelemre a munkamegosztás tárgyalásánál: a gombostűkészítő ipart. A munkás, aki ezt a mesterséget (amelyet a munkamegosztás önálló iparrá fejlesztett) nem tanulta és nem ért az abban használatos gépekhez (amelyeknek a feltalálása valószínűleg szintén a munkamegosztás következménye), a legnagyobb igyekezettel is aligha tud akár csak egy tűt is elkészíteni naponta, húszat pedig semmi esetre sem. Az a mód viszont, ahogyan ezt a mesterséget ma üzik, a gombostűkészítést nemcsak egészében teszi önálló iparrá, hanem számos olyan ágra is osztja, amelyből a legtöbb szintén különálló iparág. Az egyik ember drótot húz, a másik egyenget, a harmadik szabdal, a negyedik hegyez, az ötödik csúcsot köszörül, hogy ráilleszthessék a fejet. A fejkészítés megint két vagy három különálló művelet. Külön mesterség a fej felillesztése, úgyszintén a kész gombostűk fényesre csiszolása, sőt, még azok papírba csomagolása is. Így azután a gombostűkészítés fontos mestersége mintegy tizenhét külön műveletre oszlik. Egyes helyeken mindegyiket külön kéz végzi, másutt egy ember elvégez esetleg kettőt-hármat is. Láttam egy ilyenfajta kisebb manufaktúrát, ahol csak tíz ember dolgozott, s ahol ezért egyesek két vagy három különálló műveletet végeztek el. Noha nagyon szegények voltak és így a szükséges gépekkel is éppen csak, hogy el voltak látva, ha igyekeztek, együttesen mégis körülbelül tizenkét font gombostűt tudtak naponta készíteni. Egy fontban négyezernél több közepes nagyságú gombostű van. A tíz ember együttesen több, mint negyvennyolcezer tűt tudott tehát naponta előállítani. Következésképpen minden egyes személyt, aki a negyvennyolcezer tű tizedrészét állította elő, úgy lehet tekinteni, mint aki négyezernyolcszáz tűt készített naponta. De ha valamennyien külön-külön, egymástól függetlenül dolgoztak volna anélkül, hogy bármelyikük is külön kiképzést kapott volna, úgy bizonyos, hogy egyenként nem húsz, de talán még egy gombostűt sem tudtak volna megcsinálni, vagyis nemhogy a kétszáznegyvened, de talán még a négyezernyolcszázad részét sem annak, aminek elvégzésére a különböző műveletek megosztásával és egybekapcsolásával jelenleg képesek.

A munkamegosztás hatása minden más mesterségben és manufaktúrában is olyan, mint ebben a nagyon kis jelentőségű manufaktúrában, noha sokban közülük a munkát nem lehet ennyi és ilyen nagyon egyszerű műveletre felbontani. De amilyen mértékben alkalmazni lehet, abban a mértékben okvetlenül fokozza a munka termelőerejét minden mesterségben. Valószínűleg ennek a körülménynek tudható be, hogy a különböző iparok és foglalkozások egymástól különváltak. Ez az elkülönülés nagyjában azokban az országokban a legélesebb, melyek az ipari és az általános fejlődés legmagasabb fokát érték el, s ami fejletlen fokon egy ember munkája, az a fejlett társadalomban rendszerint többek között oszlik meg. Minden fejlett társadalomban a földműves csak földműves, az iparos csak iparos és semmi más. Az ipari késztermék előállításához szükséges munka is majdnem mindig számos kéz között oszlik meg. Milyen nagy a száma a különböző foglalkozásoknak a vászon- és gyapjúipar minden egyes ágában, a len- és gyapjútermelőktől a vászonfehérítőkig és simítóig, vagy a kelmefestőkig és kikészítőikig! A mezőgazdaságban, természeténél fogva, a munka ilyen nagymérvű megosztása persze nem lehetséges, s a feladatok sem különíthetők el egymástól olyan élesen, mint az iparban. Lehetetlen az állattenyésztést a gabonatermesztéstől olyan élesen elhatárolni, mint amennyire az ácsmesterség általában elkülönül a kovácmesterségtől. A fonó és a takács csaknem mindig két különböző személy, míg a szántó, boronáló, vető és a gabonát learató ember

gyakran ugyanaz. Mivel a különféle földműves munkákra csak a különböző évszakok visszatérével van szükség, nem is lehetséges, hogy egy ember állandóan csak az egyikkel foglalkozzék. Annak, hogy a földművesmunka termelőerejének fejlődése nem mindig tart lépést az iparban elért fejlődéssel, valószínűleg éppen az az oka, hogy a mezőgazdaságban lehetetlen a sok különféle munkát egymástól teljes tökéletességgel különválasztani. A leggazdagabb nemzetek általában persze mind a mezőgazdaságban, mind pedig az iparban felülmúlják szomszédaikat, de rendszerint inkább a földművelés terén elért fölényükkel tűnnek ki. Földjeiket általában jobban művelik és mivel több munkát és költséget fordítanak rájuk, ezek kiterjedésükhöz és a talajok természetes termékenységehez képest többet is hoznak. Ez a hozamtöbblet azonban csak ritkán lényegesen nagyobb a munka- és költség-többletnél. A mezőgazdaságban a gazdag ország munkája nem mindig sokkal termékenyebb, mint a szegényeké, vagy legalábbis sohasem annyival, amennyivel rendszerint termékenyebb az iparban. A gazdag ország azonos minőségű gabonája ennél fogva nem mindig kerül olcsóbban a piacra, mint a szegény országé. Lengyelország azonos minőségű gabonája van olyan olcsó, mint Franciaországé, noha Franciaország sokkal gazdagabb és fejlettebb. Franciaország gabonatermelő vidékein a gabona éppen olyan jó, mint az angol gabona és a legtöbb évben ugyanolyan olcsó is, holott a gazdaság és fejlettség tekintetében Franciaország talán lemarad Anglia mögött. A gabonaföldeket pedig jobban művelik meg Angliában, mint Franciaországban és Franciaországban állítólag sokkal jobban, mint Lengyelországban. Míg tehát a szegény ország tökéletlenebb földművelése ellenére bizonyos fokig még versenyezhet a gazdagabbal gabonájának olcsósága és jósága tekintetében, addig az iparban ilyen versenyre semmiképpen sincs lehetőség; legalábbis az olyan iparok terén nincs, amelyeknek kedvez a gazdag ország földje, éghajlata és fekvése. A francia selyem olcsóbb, legalábbis amíg az angol nyersanyagbeviteli vám magas, s jobb is, mert a selyemiparnak Anglia éghajlata nem felel meg annyira, mint Franciaországé. Ezzel szemben az angol vasáru és durva gyapjúáru összehasonlíthatatlanul jobb minőségű, mint a francia, az azonos minőségek pedig még sokkal olcsóbbak is. Lengyelországnak állítólag alig van ipara, eltekintve néhány olyan közönségesebb házieszközöket előállító iparágtól, amelyet egy ország sem nélkülözhet.

Három különböző körülménynek tudható be, hogy a munkamegosztás révén ilyen nagymértékben megnövekedett az a munkamennyiség, amelyet egy bizonyos számú ember el tud végezni. Először annak, hogy minden egyes munkás egyre nagyobb gyakorlatra tesz szert; másodsor annak, hogy az egyik munkafajtáról a másikra való áttérésnél rendszerint kárbavesző idő megtakarítható; végül pedig számos olyan gép feltalálásának, amely megkönnyíti és megrövidíti a munkát és egy embert képessé tesz arra, hogy sok ember munkáját elvégezze.

Ami az elsőt illeti, a munkás nagyobb gyakorlata szükségszerűen növeli azt a munkamennyiséget, amelyet el tud végezni, viszont a munkamegosztás, mivel minden egyes ember munkáját valamilyen egyszerű műveletre csökkenti és ezt a műveletet élete egyedüli foglalkozásává teszi, szükségképpen igen nagy mértékben fokozza a munkás gyakorlottságát. Úgy tudom, hogy ha a közönséges kovács, aki megszokta ugyan a kalapács kezelését, de még sohasem készített szeget, valamilyen különleges okból kénytelen megkísérelni a szegkovácsolást, két-háromszáz szegnél többet aligha képes készíteni naponta, és az is nagyon rossz lesz. Olyan kovács, ki bár megszokta a szegkészítést, de egyedüli vagy legfőbb tevékenysége nem ez volt, a legnagyobb szorgalommal is csak ritkán tud naponta nyolcszáz vagy ezer szegnél többet előállítani. Viszont számos húsz évnél fiatalabb fiút láttam, aki sohasem üzött más mesterséget, mint a szegkészítést és akiknek mindegyike, ha megerőltette magát, naponta legkevesebb kétezerháromszáz szeget tudott készíteni. A szegkovácsolás pedig korántsem a legegyszerűbb műveletek egyike. Ugyanaz a személy kezeli a fűjtatót, szítja és élesíti a tüzet, amikor az szükséges, hevíti a vasat és kovácsolja a szeg minden részét; a szeg kovácsolásánál még szerszámot is kell cserélnie. A különböző műveletek, amelyekre a gombostűnek vagy valamilyen fémgombnak az előállítását felosztják, mind sokkal egyszerűbbek; rendszerint sokkal nagyobb is az ügyessége azoknak, akik egész életükben állandóan csak ezeket a munkameneteket végzik. A gyorsaság, amellyel ezekben az iparágakban némely műveletet elvégeznek, felülmúl mindent, amire az emberi kezlet valaki, aki ilyesmiket még nem látott, képesnek tartja.

Ami a második körülményt illeti, az az előny, amelyet az egyik munkafajtáról a másikra való áttérésnél általában kárbavesző idő megtakarítása jelent, sokkal nagyobb, mint azt első pillantásra képzelnénk. Lehetetlen nagyon gyorsan áttérni az egyik fajta munkáról a másikra, ha mindegyiket más helyen és teljesen más szerszámokkal kell elvégezni. A falusi takács, aki kis gazdaságát is műveli, jó sok időt kénytelen elvesztegetni azzal, hogy szövő-székétől kimegy a mezőre, majd visszatér a mezőről a szövőszékhez. Ha két mesterség ugyanabban a műhelyben folytatható, az idővesztés kétségtelenül sokkal kisebb, de még ebben az esetben is igen jelentékeny. Az ember rendesen lézeng egy keveset, amikor az egyik fajta munkáról áttér a másikra. Amikor új munkába fog, csak ritkán lát hozzá derekasan és serényen; mint mondják, nem arra jár az esze; egy ideig inkább csak tesz-vesz semmint céltudatosan dolgozik. A lézengés és a közönyös, gondatlan munkavégzés, amihez minden falusi munkás természetesen vagy inkább szükségszerűen hozzászokik, mert hiszen félóránként kell munkáját és

szerszámaikat változtatnia és majd minden nap húsfélét is elvégezni, rendszerint hanyaggá és lustává teszi őt és képtelenné a serény munkára még a legsürgősebb esetben is. Eltekintve tehát a gyakorlottság terén mutatkozó hiányosságoktól, ez az ok önmagában is mindig jelentékenyen csökkenti a munkamennyiséget, amelyet egyébként el tudna végezni.

Végül harmadszor, mindenkinek látnia kell, hogy a megfelelő gépek alkalmazása mennyire megkönnyíti és megrövidíti a munkát. Szükségtelen erre példát felhozni, s ezért csak ennyit jegyzek meg, hogy a munkát annyira megkönnyítő és megrövidítő gépek feltalálása elsősorban a munkamegosztás következménye. Az emberek a céljukat szolgáló könnyebb és gyorsabb módszereket inkább olyankor fedezik fel, amikor minden figyelmük bizonyos feladatra irányul, s nem akkor, amikor az sokfelé oszlik meg. Márpedig a munkamegosztás következtében minden egyes ember teljes figyelme természetesen csak egy valamilyen igen egyszerű dologra összpontosul. Így azután szinte magától értetődő, hogy a különböző fajta munkák valamelyikével foglalkozó emberek egyike vagy másika csakhamar rátalál a munkáját megkönnyítő és gyorsító módszerekre, feltéve, hogy munkája természete a tökéletesítést egyáltalában megengedi. A legmesszebbmenő munkamegosztást megvalósító iparágakban használt gépeket eredetileg jórészt egyszerű munkásemberek találták fel. Mivel mindegyikük csak egy-egy igen egyszerű művelettel foglalkozott, természetesen azon volt, hogy elvégzésére könnyebb és gyorsabb módszert találjon. Mindenki, aki sűrűn látogat manufaktúrákat, gyakran láthat igen ügyes gépeket, amelyeket munkás talált fel, hogy velük a maga munkáját meggyorsítsa és megkönnyítse. Az első gőzgépeknél állandóan fiúkat alkalmaztak, akiknek az volt a feladatuk, hogy váltakozva nyissák és zárják a kazán és a henger közötti összeköttetést aszerint, amint a dugattyú emelkedett vagy süllyedt. Az egyik fiú, aki inkább szeretett volna a pajtásaival játszani, rájött arra, hogy ha az összeköttetést megnyitó szelep fogantyúját zsineggel összekapcsolja a gépnek egy másik részével, akkor a szelep az ő közreműködése nélkül is nyit, illetve zár, s így lehetővé teszi számára, hogy játszótársaival szórakozzék. Az egyik legjelentősebb tökéletesítés, ami ezen a gépen feltalálása óta történt, ily módon egy fiúnak a találmánya volt, aki meg akarta takarítani a munkáját.

A gépeket azonban távolról sem kizárólag azok tökéletesítették, akik dolgoztak velük. Számos tökéletesítést a gépgyártók leleményességének köszönhetünk azóta, amióta a gépgyártás önálló iparággá vált, másokat viszont azoknak, akiket filozófusoknak vagy az elmélet embereinek nevezünk, s akiknek nem az a feladatuk, hogy bármit is elvégezzenek, hanem az, hogy mindent megfigyeljenek; ezek gyakran összefüggésbe tudják hozni egymással a legtávolabb eső és a legkülönbözőbb tényezőkben rejlő erőket. A társadalom fejlődésével a filozófia és az elmélkedés, mint minden más foglalkozás, a polgárok egy külön csoportjának avagy osztályának fő- vagy egyedüli tevékenységévé és foglalkozásává válik. Miként minden más foglalkozás, úgy ez is számos ágra oszlik, s ezek mindegyike a filozófusok egy meghatározott csoportját vagy osztályát foglalkoztatja. A foglalkozásoknak ez a megoszlása a filozófiában csakúgy, mint minden más tevékenységben, fokozza a jártasságot és időt takarít meg. Az egyén jobb szakértőjévé lesz a maga szakmájának, az emberek egészében véve több munkát végeznek, és tudásuk lényegesen gyarapszik.

A különböző iparok termékeinek a munkamegosztás révén bekövetkezett megsokszorozódása idézi elő a jól irányított társadalomban azt az egyetemes jólétet, amely még a legsóbb néprétegekhez is eljut. A munkás a saját munkája termékéből többel rendelkezik, mint amennyi a saját szükséglete, s mivel minden munkás pontosan ebben a helyzetben van, mindegyik nagy mennyiséget tud a maga javaiából a többi javainak nagy mennyisége vagy, ami ugyanazt jelenti, azoknak ára ellenében cserélni. Az egyik bőven ellátja a többi valamivel, amire szükségük van, azok viszont őt azzal, ami neki kell, s az általános jólét szétáramlik a társadalom valamennyi rétegében.

Vegyük csak szemügyre egy civilizált és virágzó ország legegyszerűbb mesteremberének vagy napszámosának a holmiját. Azt fogjuk tapasztalni, hogy minden elképzelésünket felülmúlja azoknak az embereknek a száma, akik tevékenységük egy részével, ha még olyan kis részével is, hozzájárultak ezeknek a holmoknak az előállításához. Az a gyapjúkabát például, amelyet a napszámos hord, akármilyen durva és nyers is, igen számos kéz együttes munkájának a terméke. A juhász, a gyapjúosztályozó, fésülő, gyaratoló, festő, kártoló, fonó, takács, ványoló, kikészítő és még sokak közreműködésére van szükség még az ilyen egyszerű termék előállításához is. Emellett hány kereskedőnek és szállítónak kell még foglalkoznia azzal, hogy az anyagokat a munkások egyik csoportjától a másikhoz juttassa, gyakran az ország távoli részébe! Hány kereskedelmi ügyletre, különösen pedig mennyi hajózásra van szükség, hány hajóépítőt, tengerészt, vitorlakészítőt, kötélverőt kell foglalkoztatni, hogy összehordják a különböző vegyi anyagokat, amiket a kelmefestő használ, s amelyek gyakran a világ legtávolabbi zugaiból származnak. És mennyi mindenféle munka szükséges még a legegyszerűbb ilyen munkás szerszámainak az elkészítéséhez is. Ne is beszéljünk olyan bonyolult gépekről, mint a tengerjáró hajó, a kallómalom vagy akár csak a takács szövőszéke, s gondoljuk csak azt meg, hogy milyen sokféle munkát igényel annak az igen egyszerű eszköznek, az ollónak az elkészítése, amellyel a juhász a gyapjút nyírja. A bányász, az ércolvasztó kemence

építője, a fakitermelő, az olvasztókemencéhez használt faszén égetője, a téglavető, a kőműves, a kohófüttő, a gépépítő, a szerszámkovács, a lakatos együttműködése szükséges ahhoz, hogy az olló elkészüljön. Ha hasonló módon megvizsgáljuk a munkás ruházatának s háztartása berendezésének minden egyes részét: a testét fedő durva vászoninget, a lábát borító cipőt, az ágyat, amelyen fekszik, és annak minden alkatrészét, a konyhatűzhelyet, amelyen ételét készíti, a föld mélyéből kibányászott szenet, amit a főzéshez használ, s amely talán csak hosszú tengeri és szárazföldi szállítással jutott el hozzá, összes többi konyhaeszközét, egész asztali felszerelését, a késeket és villákat, cserép- vagy cintányérokat, a kenyerét és sörét előállító munkát, a meleget és fényt bebocsátó, de szelet és esőt kívül tartó üveglakot, mindazzal a tudással és művészettel egyetemben, amelyre szükség volt, hogy ez a szép és szerencsés találmány létrejöhesse, amely nélkül pedig a világnak ezen az északi részén aligha lehettünk volna kényelmes otthonra, s ha végül még figyelembe vesszük az ilyen kényelmi eszközök előállítása közben a számtalan különféle munkás használt szerszámokat is; ha tehát, mondom, megvizsgáljuk mindezeket a dolgokat és elgondolkozunk azon, hogy milyen sokféle munka hozza létre mindegyiküket, akkor értjük csak meg igazán, hogy ezrek és ezrek kölcsönös segítsége és együttműködése nélkül a civilizált országban élő legjelentéktelenebb embert sem lehetne még azzal sem ellátni, amit nagyon is tévesen könnyen és egyszerűen előállítható berendezésnek vélünk. Ha a nagyok túlhajtott fényűzésével hasonlítjuk össze, akkor az ő háztartása persze végtelenül egyszerűnek és könnyen előállíthatónak látszik; holott az igazság talán mégis az, hogy nem minden európai fejedelem háztartása múlja felül annyival a szorgalmas és takarékos parasztét, amennyivel az utóbbié felülmúlja nem egy afrikai király háztartását, aki pedig tízezernyi meztelen vadember életének és szabadságának korlátlan ura.

III. 2. Adam Smith: A nemzetek jóléte II.

Részlet. Bp. 1940. 294-295. o.

[...] A munkamegosztás fejlődésével a munkájukból élők legnagyobb részének, azaz a nép nagy tömegének foglalkozása gyakran csak néhány, egy vagy két igen egyszerű műveletre korlátozódik. A legtöbb ember képességeit azonban rendes foglalkozása alakítja ki. Annak az embernek, akinek egész életét néhány egyszerű művelet végzése tölti be, amely műveletnek eredménye is talán mindig vagy csaknem mindig ugyanaz, nincs alkalma, hogy képességeit kifejtse és hogy találékonyságát oly nehézségek eltávolítására használható eszközök kieszelésében gyakorolja, amely nehézségek munkájában sohasem következnek be. Természetes tehát, hogy elveszti az ilyen szokások gyakorlatát és általában olyan tudatlan és ostoba lesz, amilyen emberi lény csak lehet. Szellemének megmerevedése nemcsak arra teszi őt képtelenné, hogy kedvvel vagy egyáltalán részt vegyen valamely okos beszélgetésben, hanem arra is, hogy bármiféle nagylelkű, nemes, vagy gyengéd érzelmek keljen benne és ennek folytán megfelelő ítélőképessége legyen a mindennapi élet rendes kötelességeinek felismerésére. Hazája nagy és széleskörű érdekeinek megítélésére teljesen képtelen és hacsak nem fordítanak egész különös gondot, hogy megváltoztassák, éppen olyan képtelen arra is, hogy hazáját háború esetén megvédelmezze. Változatlan életének egyformasága gyengíti lelki bátorságát és irtózással tölti el a rendetlen, bizonytalan és kalandos katonai élettel szemben. Még testének fürgeségét is megrontja ez és képtelenné teszi őt arra, hogy erejét kitartóan és nyomatékosan fejtse ki más foglalkozásban, mint abban, melyben nevelődött. Úgy látszik, hogy sajátlagos munkájában megszerzett ügyessége így szellemi, társadalmi és katonai erényeinek rovására történt. Minden fejlett és polgárisult társadalomban a dolgozók, azaz a nép nagy tömege szükségképpen ebbe az állapotba süllyed, hacsak a kormány nem akadályozza ezt meg. [...]

III. 3. Karl Marx: A részmunkás és szerszáma

Részlet Karl Marx: A tőke I. (MEM. 23. Bp., 1967.) c. művéből, 317-320. o.

Ha mármost jobban közeledünk az egyes jelenség felé, akkor mindenekelőtt világos, hogy az a munkás, aki élethossziglan egy és ugyanazt az egyszerű műveletet végzi, egész testét e művelet önműködő, egyoldalú szervévé változtatja és ezért kevesebb időt használ fel elvégzésére, mint a kézműves, aki egész sor műveletet hajt végre váltakozva. A kombinált összmunkás azonban, aki a manufaktúra élő mechanizmusát alkotja, csupa ilyen egyoldalú részmunkásból áll. Az önálló kézművességhez képest ezért kevesebb idő alatt többet termelnek, vagyis a munka termelőerejét fokozzák.¹ Tökéletesebbik a részmunka módszere is, miután egy személy kizárólagos funkciójává önállósult. Ugyanannak a korlátozott cselekvésnek folytonos megismétlése és a figyelemnek erre a korlátozott cselekvésre való koncentrációja tapasztalatszerűen megtanít arra, hogyan lehet a kívánt hasznos hatást a legkisebb erőfeszítéssel elérni. Minthogy azonban mindig különböző munkásnemzedékek élnek együtt egyidejűleg és működnek össze ugyanazokban a manufaktúrákban, az így nyert technikai műfogások csakhamar megszilárdulnak, felhalmozódnak és átszállnak nemzedékről nemzedékre.²

A manufaktúra valóban kitermeli a részmunkás virtuozitását azáltal, hogy a szakmák természetadta elkülönülését, amelyet a társadalomban készen talált, a műhely belsejében újratermeli és rendszeresen a végletekig hajtja. Másrészt az, hogy a részmunkát egy ember élethivatásává változtatja, megfelel a korábbi társadalmak ama törekvésének, hogy a szakmákat örökletessé tegyék, kasztokba kövesítsék vagy – ha meghatározott történelmi feltételek az egyénnek oly változékonyságát hozzák létre, amely a kasztrendszernek ellentmond – céhekbe csontosítsák. A kasztok és céhek ugyanabból a természeti törvényből erednek, amely a növényeknek és állatoknak fajokra és alfajokra való elkülönülését szabályozza, csak hogy bizonyos fejlődési fokon a kasztok örökletességét vagy a céhek kizárólagosságát társadalmi törvénynek nyilvánítják.³ „A dakkai muszlinok finomságát, a koromandeli kartonok és más kelmék színeinek pompáját és tartósságát sohasem múlták felül. Pedig ezeket tőke, gépi berendezés, munkamegosztás vagy azon más eszközök bármelyike nélkül termelik, amelyek az európai gyártásnak olyan sok előnyt nyújtanak. A takács elszigetelt egyén, aki a szövetet egy fogyasztó rendelésére készíti, mégpedig a legegyszerűbb szerkezetű szövőszéken, amely néha csak durván összetákoltt fálécekből áll. Még a lánc felhúzására sincs készüléke, ezért a szövőszéknek egész hosszában elnyúltan kell maradnia, s olyan ormótlan és széles lesz, hogy nem fér el a termelő kunyhójában, aki munkáját ezért a szabad ég alatt kénytelen végezni, ahol azt minden időváltozás megszakítja.”⁴ Csak a nemzedékről nemzedékre felhalmozott és apáról fiúra átöröklött külön ügyesség az, amely a hindunak – akár a póknak – ezt a virtuozitását adja. ÉEs mégis, a manufaktúra-munkások többségéhez képest az ilyen indiai takács nagyon bonyolult munkát végez.

Egy kézművesnek, aki egy készítmény termelése során a különböző részfolyamatokat egymás után végzi el, hol helyét, hol szerszámaikat kell változtatnia. Az egyik műveletről a másikra való átmenet megszakítja munkájának folyamatát és úgyszólván pórusokat alkot munkanapjában. Ezek a pórusok betömődnek, mihelyt a kézműves egész nap folyamatosan egy és ugyanazt a műveletet végzi, illetve eltűnnek olyan mértékben, ahogyan műveletének váltakozása csökken. A fokozott termelékenység itt vagy az egy adott időközben kifejtett munkaerő nagyobbodásának, tehát a munka növekvő intenzitásának köszönhető, vagy pedig annak, hogy a munkaerő improduktív elfogyasztása csökken. Az az erőfeszítés-többlet ugyanis, amelyet a nyugalomból a mozgásba való minden átmenet megkövetel, az egyszer elért normalsebesség hosszabb tartama esetén kiegyenlítődik. Másrészt a folyamatos egyforma munka szétrombolja az életerő rugalmasságát és lendületét, azét az életerőét, amely éppen a tevékenység váltakozásában leli felüdülését és ingerét.

¹ „Minél inkább fel lehet osztani és különböző művesekre lehet bízni valamely nagy változatosságú gyártást, szükségképpen annál jobban és gyorsabban, annál kevesebb idő- és munkavesztéssel lehet azt elvégezni.” („The Advantages of the East-India Trade”, London, 1720., 71. old.)

² „A könnyed munka... hagyományozott ügyesség.” (*Th. Hodgskin: „Popular Political Economy”*. London, 1827., 48. o.)

³ „Egyiptomban... a mesterségek is a tökéletesség illő fokára fejlődtek. Mert csupán ebben az országban nem szabad a kézműveseknek egyáltalán beleavatkozniuk a polgárok más osztályának ügyleteibe, hanem pusztán a törvény szerint törzsükhöz örökletesen hozzátartozó hivatást üzhetik... Más népeknél azt látjuk, hogy a mesteremberek túl sok tárgyra osztják el figyelmüket... Hol a földműveléssel kísérleteznek, hol kereskedelmi ügyletekbe bocsátkoznak, hol egyszerre két vagy három mesterséggel foglalkoznak. Szabad államokban legtöbbször a népgyűlésekre szaladgálnak... Egyiptomban viszont minden kézművest súlyos büntetéssel sújtanak, ha államügyekbe avatkozik vagy egyszerre több mesterséget üz. Hivatásbeli sérénységüket így semmi sem zavarhatja... Ezenkívül, ahogy elődeiktől sok szabályt átvettek, úgy buzgón törekszenek arra, hogy még újabb előnyöket fedezzenek fel.” (*Diodorus Siculus: „Historische Bibliothek”, I. könyv LXXIV. fejelet (117-118. old.)*)

⁴ „Historical and Descriptive Account of British India etc.”, írták Hugh Murray, James Wilson stb., Edinburgh, 1832., II. köt., 449-450. old. Az indiai szövőszék magasnyüstű, azaz a lánc függőlegesen van rajta kifeszítve.

A munka termelékenysége nemcsak a munkás virtuozitásától, hanem szerszámainak tökéletességétől is függ. Egyazon fajta, például a vágó, fűrő, véső, ütő stb. szerszámokat különböző munkafolyamatokban használnak, ugyanabban a munkafolyamatban pedig ugyanaz a szerszám különböző műveletekre szolgál. Mihelyt azonban egy munkafolyamat különböző műveletei elválnak egymástól, és minden részművelet a részmunkás kezében a lehető legmegfelelőbb és ezért kizárólagos formára tesz szert, az azelőtt különböző célokra szolgáló szerszámokon változtatásokra van szükség. Formaváltoztatásuk iránya azoknak a különös nehézségeknek a tapasztalataiból adódik, amelyeket a változatlan forma okoz. A munkaszerszámok differenciálódása, ami által egyazon fajtájú szerszámok minden különös hasznos alkalmazásra különös szilárd formát kapnak, és specializálódásuk, ami által minden ilyen külön szerszám csak sajátos részmunkások kezében hat egész terjedelmében – ez jellemzi a manufaktúrát. Csupán Birminghamben mintegy 500 kalapácsváltozatot termelnek; mindegyikük egy különös termelési folyamatra, sőt jó néhány változat gyakran csak egyazon folyamat különböző műveleteire szolgál. A manufaktúra-időszak egyszerűsíti, tökéletesíti és megsokszorozza a munkaszerszámokat azáltal, hogy a részmunkások kizárólagos külön funkcióihoz idomítja őket.⁵ Ezzel egyszersmind megteremti egyik anyagi feltételét a gépi berendezésnek, amely egyszerű szerszámok kombinációja.

A részmunkás és szerszáma alkotja a manufaktúra egyszerű elemeit.

---

⁵Darwin „A fajok keletkezéséről” című korszakalkotó művében a növények és az állatok természetes szerveire vonatkozólag megjegyzi: „Ameddig egy és ugyanazon szervnek különféle munkákat kell elvégeznie, változékonyságának egyik oka talán abban található meg, hogy a természetes kiválogatódás a formának minden kis eltérését kevésbé gondosan tartja fenn vagy nyomja el, mint ha ugyanaz a szerv csak egyetlen különös célra volna hivatva. Így olyan kések, amelyek mindenféle dolog vágására hivatottak, egészében egyféle formájúak lehetnek, míg a csak egyféle használatra hivatott szerszámnak minden más használatához más formájúnak is kell lennie.”

III. 4. Émile Durkheim: A munkamegosztás funkciója

Részlet Émile Durkheim: A társadalmi munkamegosztásról. (Bp., 1986.) c. művéből, 27-50. o., 64-68. o. és 73-80. o.

A probléma

Bár a munka megosztása nem újkeletű, a társadalmak csak a múlt század végén kezdték felismerni ezt a törvényt, amelyet addig mintegy akaratuk ellenére követtek. Vitathatatlan, hogy az ókortól kezdve sok gondolkodó észrevette jelentőségét, de Adam Smith volt az első, aki megpróbálta megteremteni az elméletét. Ő alkotta egyébként a terminust is, amelyet a társadalomtudomány később kölcsönadott a biológiának.

Mára a jelenség annyira általánossá vált, hogy mindenkinek a szemébe tűnik. Nem lehetnek többé illúzióink modern iparunk tendenciáiról: egyre inkább hatalmas mechanizmusok, a nagy erő- és tőkecsoporthoz tartozások, s következésképpen a munka szélsőséges megosztása felé halad. Nemcsak a gyárakon belül vannak a foglalkozások elkülönítve és végtelenül specializálva, hanem minden gyár maga is specializált és más gyárakat feltételez. Adam Smith és Stuart Mill még azt remélte, hogy legalább a mezőgazdaság kivétel lesz a szabály alól, és benne látta a kistulajdon utolsó menedékét. Bár egy ilyen témában tartózkodni kell a túlzott általánosítástól, ma mégis nehéz vitatni, hogy a mezőgazdasági ipar fő ágait egyre jobban magával ragadja az általános mozgás. Végül még a kereskedelem is igyekszik követni és tükrözni az ipari vállalatok végtelen sokféleségét – annak minden árnyalatában –, és miközben ez a fejlődés reflektálatlan spontaneitással végbemegy, a közgazdák, akik okait kutatják és eredményeit értékelik, távolról sem ítélik el vagy harcolnak ellene, hanem szükségesnek nyilvánítják. Az emberi társadalmak legfőbb törvényét és a haladás feltételét látják benne. A munkamegosztás azonban nem a gazdaság világának sajátja, növekvő hatását a társadalom legkülönbözőbb területein megfigyelhetjük. A politikai, közigazgatási, bírói funkciók szintén egyre jobban specializálódnak. Ugyanez a helyzet a művészi és a tudományos funkciókkal. Messze vagyunk már azoktól az időktől, amikor a filozófia volt az egyetlen tudomány: azóta speciális diszciplínák sokaságára töredezett szét, amelyek mindegyikének megvan a maga tárgya, módszere, szelleme. [...]

A biológiai filozófia legújabb megfontolásai végre világossá tették a számunkra, hogy a munkamegosztás sokkal általánosabb tény, mint azt a közgazdák, akik elsőként beszéltek róla, gyaníhatták. Wolff, von Baer, Milne-Edwards munkái nyomán már tudjuk, hogy a munkamegosztás törvénye az organizmusokra éppúgy érvényes, mint a társadalmakra; akár azt is mondhatnánk, hogy egy organizmus annál magasabban áll az állati lét hierarchiájában, minél specializáltabbak a funkciói. Ez a felfedezés mérhetetlenül kiterjesztette a munkamegosztás érvényességének körét, egyszersmind a végtelenül távoli múltba tolta az eredetét, mivel csaknem az élet megjelenésével tette egyidőssé. A munkamegosztás nem csupán társadalmi intézmény, amelynek forrása az emberek értelme és akaratja, hanem általános biológiai jelenség, amelynek feltételei, úgy látszik, a szerves anyag lényegi tulajdonságaiban keresendők. A társadalmi munkamegosztás így nem más, mint eme általános folyamat különös formája, és ha a társadalmak a szóban forgó törvény szerint viselkednek, akkor olyan áramlatnak engedelmessé válnak, amely jóval ő előttük jött létre, s amely az egész élővilágot ugyanabba az irányba viszi.

Egy ilyen ténynek természetesen mélyen kell érintenie erkölcsi alkatunkat, mivel az ember fejlődése két teljesen eltérő irányban folytatódhat attól függően, hogy engedünk-e ennek a mozgásnak vagy ellenállunk neki. A következő sürgető kérdés vetődik fel tehát: melyiket kell akarnunk e két irány közül? Vajon az a feladatunk, hogy teljes és tökéletes lénné váljunk, olyan egésszé, amely önmagában elég, vagy pedig – éppen ellenkezőleg – az, hogy egy egész részei, egy organizmus szervei legyünk? Egyszóval, a munkamegosztás, miközben természeti törvény egyszersmind az emberi viselkedés erkölcsi szabálya-e, és ha igen, akkor miért és milyen mértékben az? E gyakorlati probléma súlyosságát nem kell bizonyítani, hiszen bárhogyan is ítéljük meg a munkamegosztást, azt mindenki érzi, hogy a társadalmi rend egyik alapja és egyre inkább az.

A nemzetek erkölcsi tudatában gyakran fölvetődött ez a probléma, de zavarosan és megoldatlanul. Két ellentétes tendencia áll szemben egymással anélkül, hogy bármelyikük egyértelműen túlsúlyra tudna jutni a másikkal szemben.

Kétségtelenül úgy látszik, hogy a közvélemény egyre inkább hajlamos kötelező magatartási szabállyá tenni, kötelességgé tételni a munkamegosztást. Igaz, nem büntetik pontos, törvényben meghatározott büntetéssel azokat, akik eltérnek tőle, de megszólítják őket. Elmúltak azok az idők, amikor olyannak képzeltük a tökéletes embert, aki minden iránt érdeklődik, anélkül,

hogy bármihez is kizárólagosan kötődne, aki mindent megízlel, mindent megért és képes magába sűríteni a civilizáció legjavát. Ez az általános műveltség, amelyet egykor annyira dicsőítettek, ma képlékenynek és lazának tűnik. A természet elleni harchoz erőteljesebb képességekre, hatékonyabb energiákra van szükségünk. Ma azt akarjuk, hogy a tevékenység, ahelyett, hogy nagy területen szóródna szét, koncentrálódjék, és nyerve meg intenzitásában azt, amit kiterjedésben elveszít. Óvakodunk a túlzottan csapongó tehetségektől, akik minden foglalkozásnak egyaránt átadják magukat, és nem hajlandók egyetlen szerepet választani maguknak és ahhoz ragaszkodni. Csak messziről helyeslünk az ilyeneknek, akiknek egyetlen gondjuk az, hogy minden egyes képességüket megszervezzék és kiműveljék, de anélkül, hogy meghatározott célra használnák vagy bármelyiket is feláldoznák, mintha minden egyes embernek önmagában teljes és független világnak kellene lennie. Úgy érezzük, hogy az ilyen elkülönültségben és meghatározhatatlanságban van valami antiszociális. Aki valaha tiszteletreméltó volt, a mi szemünkben már csak dilettáns, a dilettantizmustól pedig minden erkölcsi értéket megtagadunk; inkább a szakértőt tartjuk tökéletesnek, aki nem teljes akar lenni, hanem alkotó, akinek a feladata korlátozott s ennek szenteli magát, aki végzi a maga dolgát és tudja, mit akar. „Tökéletesedni – mondja Secrétant úr – annyi, mint megtanulni a szerepünket, képessé válni funkcióink betöltésére... Tökéletességünk mércéje többé nem a saját tetszésünk, nem a tömeg tapsa vagy a kifinomult dilettantizmus helyeslő mosolya, hanem az, hogy mekkora szolgálatot tettünk és mekkorára vagyunk még képesek.”¹ Az erkölcsi eszmény, amely valaha egynemű, egyszerű és személytelen volt, szintén egyre többfélévé válik. Már nem tartjuk az ember kizárólagos kötelességének, hogy megvalósítsa magában az emberi minőségeket általában, hanem úgy véljük, hogy foglalkozásának jegyeivel is rendelkeznie kell. Jól érzékelteti ezt a közvélekedést többek között az, hogy az oktatás egyre specializáltabb. Egyre kevésbé tartjuk szükségesnek, hogy az összes gyereket egyformán műveljék, mintha mindegyiküknek ugyanúgy kellene élnie, inkább különbözőképpen akarjuk képezni őket, a különböző funkciók szerint, amelyeket majd be kell tölteniük. Egyszóval, az erkölcsi tudat kategorikus imperatívuszának egyik oldala lassan a következő formát ölti: *Tedd magad alkalmassá egy meghatározott funkció hasznos ellátására!*

Ám olyan tényeket is idézhetünk, amelyek ellentmondanak az előbbieknak. A közvélemény, noha szentesíti a munkamegosztás szabályát, nem teljesen nyugodtan és nem minden habozás nélkül teszi ezt. Úgy látszik, miközben azt parancsolja az embereknek, hogy specializálódjanak, fél, nehogy túlspecializálódjanak. Az intenzív munkát dicsőítő maximák mellett olyanok is vannak – és nem kevésbé elterjedtek –, amelyek ennek veszélyeit jelzik. „Szomorú tudomásul venni – mondja Jean-Baptiste Say –, hogy valaki örökké csak a gombostű tizennyolcadik részét csinálja, és ne gondoljuk, hogy egyedül a munkás, aki egész életében reszelővel meg kalapáccsal dolgozik, alacsonyítja le természetes méltóságát: ezt teszi az is, aki helyzeténél fogva szellemének legfinomabb képességeit használja.”² A vadember szabad és kötetlen életét a modern munkásával összehasonlítva Lemontey már a század elején az előbbi találta sokkal kedvezőbbnek.³ Nem kevésbé szigorú Tocqueville sem: „Ahogy egyre tökéletesebben alkalmazzák a munkamegosztás elvét – mondja –, a mű előrehalad, a mester visszaféjlődik.”⁴ Azzal a maximával, amely azt parancsolja, hogy specializáljuk magunkat, általában mindenütt szemben áll az ellentétes maxima, amely azt követeli, hogy valamennyien ugyanazt az eszményt valósítsuk meg, s amely távolról sem veszítette el minden tekintélyét. Ebben a konfliktusban elvben semmi meglepő nincs. Az erkölcsi élet, akárcsak a testi és a szellemi, különböző, sőt ellentmondó szükségleteket elégít ki, természetes tehát, hogy részben antagonisztikus elemekből álljon, amelyek kölcsönösen korlátozzák és ellensúlyozzák egymást. Nem kevésbé igaz viszont, hogy egy ennyire hangsúlyos antagonizmus joggal zavarja a nemzetek erkölcsi tudatát. Mert az erkölcsi tudatnak meg kell tudnia magyarázni, honnan eredhet egy ilyen ellentmondás.

E bizonytalanság megszüntetése érdekében mi nem a moralisták szokásos módszerét követjük, akik, ha el akarják dönteni egy előírás erkölcsi értékét, először az erkölcsiség általános formuláját állítják fel, azután ezzel vetik össze a vitatott maximát. Ma már mindenki tudja, mennyit érnek ezek a sommás általánosítások. Ezeket a vizsgálódás legelején, a tények bármiféle megfigyelése előtt fogalmazzák meg, s nem azért, hogy a tényeket megmagyarázzák, hanem azért, hogy kimondják egy szedett-vedett elemekből megalkotandó ideális törvényhozás absztrakt elvét. Nem egy meghatározott társadalom vagy társadalomtípus tényleges erkölcsi szabályainak lényegi vonásait foglalják tehát össze ezek a formulák, hanem csak azt fejezik ki, hogyan képzei el a moralista az erkölcsőt. Ebben a minőségben kétségtelenül tanulságosak, mert a vizsgált pillanatban létrejövő erkölcsi tendenciákról adnak felvilágosítást. De csak tényként érdekesek, nem tudományos nézetként. Semmi sem jogosít fel arra, hogy egy gondolkodó személyes törekvéseiben – bármennyire valóságosak legyenek egyébként – az erkölcsi valóság adekvát kifejezését lássuk. Ezek a törekvések mindig részleges szükségleteket fejtenek

¹ *Le principe de la morale*, 189. o.

² *Traité d'économie politique*, I. könyv, VIII. fejezet.

³ *Raison ou folie*, a munkamegosztás hatásáról szóló fejezet.

⁴ *La démocratie en Amérique*.

ki, s néhány különös, meghatározott desideratumnak tesznek eleget, amelyet a tudat, megszokott illúziójával, végső vagy egyetlen céllá emel. És hányszor előfordul, hogy kóros természetűek! Nem hivatkozhatunk tehát rájuk olyan objektív kritériumokként, amelyek lehetővé tennék a gyakorlat erkölcsösségének értékelését.

Kerülnünk kell az ilyen levezetések, amelyeket csak arra használnak, hogy érvelés benyomását keltsék, és utólag igazolják az előérzeteket és a személyes benyomásokat. A munkamegosztás objektív értékeléséhez egyetlen úton juthatunk el: ha először teljesen spekulatív módon önmagában vizsgáljuk, megkeressük, hogy mire szolgál és mitől függ, egyszóval olyan adekvát fogalmat alkotunk róla, amelyet csak lehet. Ezután módunk lesz összehasonlítani már erkölcsi jelenségekkel és láthatjuk, hogy milyen viszonyban van velük. Ha azt találjuk, hogy hasonló szerepet játszik, mint a gyakorlat más részei, amelyeknek egészséges (normál) és erkölcsös jellege nem vitatott, továbbá: ha bizonyos esetekben azért tölti be ezt a szerepet, mert különféle rendellenességek akadályozzák ebben, végül: ha az őt meghatározó okok más erkölcsi szabályoknak is meghatározó feltételei –, akkor levonhatjuk azt a következtetést, hogy a normális jelenségek közé kell sorolnunk. És így anélkül, hogy magunk akarnánk a társadalmak erkölcsi tudata helyére állni vagy törvénykezni akarnánk helyette, némileg felvilágosíthatjuk ezt az erkölcsi tudatot és csökkenthetjük zavarát.

Munkánk tehát három fő részre oszlik:

Először is azt keressük, hogy mi a munkamegosztás funkciója, azaz milyen társadalmi szükségletet elégít ki.

Azután meghatározzuk, hogy milyen okoktól és feltételektől függ.

Végül – mivel nem lehetett volna olyan súlyos vádak tárgya, ha nem tért volna el valóban többé-kevésbé gyakran a normális állapottól – igyekszünk osztályozni főbb természetellenes (anormal) formáit, hogy ne lehessen összetéveszteni őket a többivel. Ez a vizsgálódás ezért is érdekes lesz, mert itt akárcsak a biológiában, a patológikus segít majd megérteni az egészséges szervezetet.

A kutatók egyébként nem annyira azért vitatták olyan sokat a munkamegosztás erkölcsi értékét, mert nem értettek egyet az erkölcsiség általános formulájában, hanem azért, mert figyelmen kívül hagyták azokat a kérdéseket, amelyeket most fogunk megvizsgálni. Mindig úgy érveltek, mintha ezek evidensek lennének, mintha a munkamegosztás természetének, szerepének, okainak a megismeréséhez elég lenne a róla alkotott fogalmunkat elemezni. Ez a módszer nem vezethet tudományos következtetésekhez; nem is nagyon haladt előre a munkamegosztás elmélete Adam Smith óta. „Figyelemreméltóan gondolatszegény követői – mondja Schmoller úr⁵ – makacsul ragaszkodtak az ő példáihoz és megjegyzéseihez, egészen addig, amíg a szocialisták ki nem tágították a megfigyelések körét, és szembe nem állították a mai gyárak munkamegosztását a XVIII. századi műhelykéivel. De az elméletet még ők sem fejlesztették módszeresen és mélyen; s nem különösebben kedveztek a szóban forgó gondolatok fejlődésének a technológiai szempontok és egyes közgazdák triviális megfigyelései sem.” A munkamegosztás mibenlétének megértéséhez nem a róla alkotott elképzelésünk továbbfejlesztésére van szükség, hanem arra, hogy a munkamegosztást objektív tényként kezeljük, azaz: megfigyeljük és összehasonlítsuk más tényekkel. Ha így járunk el, akkor végül látni fogjuk, hogy megfigyeléseink gyakran eltérnek attól, amit belső érzékünk sugall.⁶

⁵La Division du travail étudiée au point de vue historique *Revue d'économie poldique*, 1889., 567. o.

⁶1893 óta két olyan mű jelent meg vagy jutott a tudomásunkra, amely érinti könyvünk témáját: először is, Simmel úr *Sociale Differenzierung-ja* (Leipzig, VII + 147. o.), amelyben nem sajátlag a munkamegosztásról van szó, hanem az individualizálódás folyamatáról általában; azután meg Bücher úr *Die Entstehung der Volkswirtschaft-ja*, amelyet nemrég *Études d'histoire et d'économie politique* címen fordítottak le franciára (Paris, Alcan, 1901.), s amelynek több fejezete foglalkozik a gazdasági munkamegosztással.

A munkamegosztás funkciója

E funkció meghatározásának módszere

A *funkció* szót eléggé eltérő értelemben használják. Hol az életműködések rendszerét jelölik vele, elvonatkoztatva következményeiktől, hol pedig azt az összefüggést, amely az életműködések és a szervezet megfelelő szükségletei között áll fenn. Így például beszélnek emésztési vagy légzési funkcióról stb., de azt is mondják, hogy az emésztés funkciója az, hogy biztosítsa folyékony és szilárd anyagok beépítését a szervezetbe a veszteségek pótlására; hogy a légzésnek az a funkciója, hogy bevigye az állat szöveteibe az élet fenntartásához szükséges gázokat stb. Azt kérdezni, hogy mi a munkamegosztás funkciója, annyi, mint azt keresni, hogy milyen szükségleteket elégít ki. Ha erre a kérdésre már válaszoltunk, megláthatjuk majd, hogy ez a szükséglet ugyanolyan természetű-e, mint azok, melyeket olyan viselkedési szabályok elégítenek ki, amelyeknek erkölcsi jellege nem vitatott.

Azért választottuk a funkció kifejezést, mert minden más pontatlan vagy kétértelmű lenne: Nem használhatjuk a cél szót, és nem beszélhetünk a munkamegosztás céljáról, mert ezzel feltételeznénk, hogy a munkamegosztás azoknak az *eredményeknek az érdekében létezik*, amelyeket meg akarunk határozni. Nem lenne jobb az eredmény vagy a hatás kifejezés sem, mert nem kelti a megfelelés képzetét. A *szerep* vagy a *funkció* szónak ezzel szemben nagy előnye, hogy magában foglalja azt, de nem tartalmaz semmilyen előzetes ítéletet arra vonatkozóan, hogy miképpen jött létre ez a megfelelés: szándékos és előre eltervezett alkalmazkodásból vagy utólagos igazodásból származik-e. Számunkra pedig éppen a létezés és a mibenlét fontos, nem pedig az, hogy előérzet vagy utólagos tapasztalás hozta-e létre.

I.

Első pillantásra mi sem látszik egyszerűbbnek, mint a munkamegosztás szerepét meghatározni. Nem ismeri talán mindenki a hatásait? Hiszen növeli a munkás termelőerejét és ügyességét, elengedhetetlen feltétele a társadalmak anyagi és szellemi fejlődésének, forrása a civilizációnak. Másrészt, mivel elég szívesen tulajdonítunk a civilizációnak abszolút értéket, nem is gondolunk rá, hogy a munkamegosztásnak más funkciója is lehet.

Senki sem vitatná, hogy ez a hatása valóban megvan. De ha más nem volna, ha nem szolgálna másra, akkor semmi okunk nem lenne rá, hogy erkölcsi jelleget tulajdonítsunk neki.

Ezek a hatások ugyanis csaknem teljesen idegenek az erkölcsi élettől vagy legalábbis csak nagyon közvetett és nagyon távoli kapcsolatban állnak vele. Bár manapság eléggé közkeletű szokás ellentétes tartalmú dicshimnuszokkal felelni Rousseau dicshimnuszaira, egyáltalán nincs bebizonyítva, hogy a civilizáció morális jelenség. A kérdés eldöntése végett nem fordulhatunk a fogalmak elemzéséhez – ezek szükségképpen szubjektívek – egy olyan tényt kellene találnunk, amely az erkölcsiség átlagos szintjének mértékéül szolgálhatna, azután meg kellene figyelni, hogyan változik ez a civilizáció haladásával. Ez a mértékegység sajnos hiányzik; rendelkezésünkre áll viszont a kollektív erkölcstelenség szintjének jelzésére. Ez azonban – tapasztalatunk szerint – nem válik a civilizáció dicsőségére, mivel e kóros tünetek száma növekedni látszik, ahogy a művészetek, a tudományok és az ipar előrehalad. Kétségtelenül könnyelműség lenne ebből arra következtetni, hogy a civilizáció erkölcstelen, de legalább abban biztosak lehetünk, hogy ha az erkölcsi életre gyakorolt hatása pozitív és kedvező, akkor elég gyenge.

Egyébként, ha elemezzük azt a rosszul meghatározott komplexust, amit civilizációnak neveznek, azt találjuk, hogy alkotóelemei minden erkölcsi jellegtől mentesek.

Különösen igaz ez a gazdasági tevékenységre, amely mindig együttjár a civilizációval. Ez távolról sem szolgálja az erkölcs haladását: a bűntények és az öngyilkosságok száma a nagy ipari központokban a legnagyobb; mindenesetre nyilvánvaló, hogy a gazdasági tevékenység nem rendelkezik azokkal a külső jegyekkel, amelyekről az erkölcsi tényeket szoktuk felismerni. A postakocsit a vasúttal helyettesítettük, a vitorláhajót az óceánjáróval, a kis műhelyeket a gyárakkal – a tevékenységnek ezt a kibontakozását általában hasznosnak tekintik, de erkölcsileg egyáltalán nem kötelező érvényű. A kézműves és a kisiparos, aki ellenáll ennek az általános tendenciának és makacsul folytatja kisvállalkozását, éppúgy

megteszi a kötelességét, mint a nagyiparos, aki egy országot behálóz a gyáraival és egy egész munkáshadsereget egyesít a parancsnoksága alatt. A nemzetek erkölcsi tudata nem téved: az igazságnak egyetlen csöppjét többre becsüli a világ minden ipari tökéletesedésénél. Kétségtelen, hogy az ipari tevékenységnek is megvan az értelme, szükségleteket elégít ki, de ezek nem erkölcsi szükségletek.

Még inkább igaz ez a művészetre, amely tökéletesen ellenáll mindennek, ami kötelességszerű, mivel a művészet a szabadság birodalma. A művészet luxus, ékszer: szép, ha van, de nem muszáj megszerezni; ami fölös, az nem kötelező. Az erkölcs – éppen ellenkezőleg – a nélkülözhetetlen minimum, a feltétlenül szükséges, a mindennapi kenyér, ami nélkül a társadalmak nem tudnak élni. A művészet azt a szükségletünket elégíti ki, hogy cél nélkül fejtsük ki tevékenységünket, a kifejezés örömeért, míg az erkölcs arra készlet, hogy meghatározott utat kövessünk egy meghatározott cél felé: aki kötelességet mond, ezzel egyszersmind kényszerűséget is mond. Így tehát a művészet önmagában nem erkölcsi természetű, bár ösztönözhetik erkölcsi eszmék, vagy összefonódhat sajátlag erkölcsi jelenségek fejlődésével. Gondos megfigyelés talán még azt is kiderítené, hogy az esztétikai képességek mértéktelen kifejlődése mind az egyéneknél, mind a társadalmaknál súlyos tünet az erkölcsiség szempontjából.

A civilizáció összes elemei közül egyedül a tudomány mutat erkölcsi jelleget bizonyos körülmények között. A társadalmak egyre inkább kötelességnek tartják, hogy az egyén fejlessze értelmét a megállapított tudományos igazságok elsajátításával. Már ma is van egy sor olyan ismeret, amellyel mindannyiunknak rendelkezünk kell. Az ember nem köteles belevetni magát az ipar nagy kavargásába, nem kell művésznak lennie, de senki sem maradhat tudatlan. Egyes társadalmakban olyan erősen átérzik ezt a kötelességet, hogy nemcsak a közvéleménnyel, hanem törvénnyel is szankcionálják. Egyébként átlátható, honnan ered a tudománynak ez a sajátos előjoga. Onnan, hogy a tudomány nem más, mint a legtisztább fokra fejlesztett tudat. Márpedig ahhoz, hogy a társadalmak meg tudjanak élni a mostani életfeltételek között, ahhoz mind az egyéni, mind a társadalmi tudatot ki kell terjeszteni és meg kell tisztítani. Mivel a környezet, amelyben élnek, egyre bonyolultabb lesz és következésképpen egyre változékonyabb, a társadalmaknak is egyre gyakrabban kell változniuk ahhoz, hogy fenn tudjanak maradni. Másrészt, minél sötétebb egy tudat, annál inkább ellenáll a változásnak, mert nem látja át elég gyorsan sem azt, hogy változnia kell, sem pedig azt, hogy milyen irányban kell változnia; egy felvilágosult tudat ezzel szemben előre ki tudja dolgozni az alkalmazkodás módját. Ezért kell a tudomány által vezetett értelemnek egyre nagyobb szerepet játszania a közösség életében.

Csak hogy az a tudomány, amelynek a birtoklását ily módon mindenkitől megkövetelik, alig érdemli meg ezt a nevet. Ez nem tudomány, legfőljebb annak közkeletű és legáltalánosabb része. Igen kevés, nélkülözhetetlen ismeretre korlátozódik, s ezeket csak azért követelik meg mindenkitől, mert mindenkinek rendelkezésére állnak. A tudomány mint olyan végtelenül messze van ettől a vulgáris szinttől. Nemcsak azt tartalmazza, amit szégyen nem tudni, hanem mindazt, amit tudni lehet. Nemcsak azokat az átlagos képességeket tételezi föl művelőiben, amelyekkel minden ember rendelkezik, hanem speciális képességeket is. Következésképpen csak egy elit számára hozzáférhető, és így nem kötelező; hasznos és szép dolgok, de nem szükséges olyan mértékben, hogy a társadalom feltétlenül megkövetelje. Előnyös, ha rendelkezik vele az ember, de abban sincs semmi erkölcstelen, ha nem rendelkezik vele. Olyan tere ez a tevékenységnek, amely mindenki előtt nyitvaáll ahová azonban senki sem kényszerül belépni. Az embernek semmivel sem kell inkább tudósnak lennie, mint művésznak. A tudomány tehát – akárcsak a művészet és az ipar – kívül van az erkölcsön.

A civilizáció erkölcsi természetéről azért folyt már annyi vita, mert a moralistáknak sokszor nincs objektív kritériumuk arra, hogy megkülönböztethessék az erkölcsi tényeket a nem erkölcsiaktól. Szokás mindazt erkölcsinek minősíteni, amiben némi nemesség és érték van, mindazt, mi kissé emelkedett törekvések tárgya, s a civilizációt a szónak e mértéktelen kiterjesztése árán sorolják az erkölcs területére. De így az etika területe éppily meghatározatlan lenne; márpedig ez magában foglal minden kötelező magatartási szabályt, amely szankcióval jár, mást viszont nem tartalmaz. Következésképpen a civilizáció, mivel semmi sem felel meg benne az erkölcsiség e kritériumának, erkölcsileg közömbös. Ha tehát a munkamegosztásnak nem lenne más szerepe, mint hogy a civilizációt lehetővé tegye, osztozna ebben az erkölcsi semlegességben.

A munkamegosztásról ajánlott elméletek éppen azért következtelnek ezen a ponton, mert az emberek általában nem látják más funkcióját a munkamegosztásnak. Még ha föltesszük is, hogy létezik erkölcsileg semleges terület, lehetetlen, hogy a munkamegosztás ide tartozzék.⁷ Ha nem jó, akkor rossz, ha nem erkölcsös, akkor erkölcstelen. Ha tehát nem szolgálna semmi másra, akkor feloldhatatlan ellentmondásokba keverednénk, mert a munkamegosztás gazdasági előnyeit

⁷Mivel ellenkezik egy erkölcsi szabállyal.

erkölcsi hátrányok egyensúlyozzák, mivel pedig e két heterogén és összehasonlíthatatlan minőséget nem lehet egymásból levezetni, nem tudnánk megmondani, hogy melyik győz a másikon, s következésképpen állást sem tudnánk foglalni. A munkamegosztás radikális elítélésére az erkölcs elsődlegességét hoznánk fel. Ám túl azon – hogy ez az *ultima ratio* a tudományban mindig puccsot jelent, a specializáció nyilvánvaló szükségessége lehetetlenné teszi egy ilyen álláspont fenntartását.

Mi több, ha a munkamegosztásnak nem lenne más szerepe, akkor nemcsak erkölcsi jellege nem lenne, de azt sem láthatnánk, hogy mi lehet létének értelme. Be fogjuk látni, hogy a civilizációnak önmagában nincs benső és abszolút értéke; értékét az adja, hogy bizonyos szükségleteket elégít ki. Ezek a szükségletek pedig – és ezt az állítást be is fogjuk bizonyítani⁸ – maguk is a munkamegosztás következményei. Az ember csak azért kénytelen egyre inkább a civilizáció olyan javaival kárpótolni önmagát, amelyek egyébként nem érdekelnék, mert a civilizáció többlet-fáradtsággal jár. Ha tehát a munkamegosztás csupán ezeknek a szükségleteknek felelne meg, akkor nem lenne más funkciója, mint hogy saját hatásait enyhítse, hogy gyógyítsa a sebeket, amelyeket maga okoz. Ilyen körülmények között el kellene viselnünk, de semmi értelme sem lenne akarnunk, hiszen szolgálatait az általa okozott veszteségek pótlására korlátozódnának.

Minden arra indít tehát, hogy más funkciót keressünk a munkamegosztásnak. Néhány közkeletű megfigyelés a megoldás útjára fog vezetni.

II.

Mindenki tudja, hogy szeretjük azt, aki hasonlít hozzánk, aki úgy gondolkodik és érez, mint mi. De az ellenkezője sem kevésbé gyakori. Gyakran előfordul, hogy olyanokhoz vonzódunk, akik nem hasonlítanak hozzánk, és éppen azért, mert nem hasonlítanak hozzánk. Ezek a tények látszólag annyira ellentmondanak egymásnak, hogy a moralisták mindig tétováznak a barátság igazi természetét illetően, s hol az egyik hol a másik okból vezetik le. Már a görögök is föltették ezt a kérdést. „De a barátság kérdésében – mondja Arisztotelész – nem egy vitás pont is akad. Pl. vannak, akik a barátság lényegét a hasonlóságban látják, s azt tartják, hogy akik hasonlítanak egymáshoz, azok barátok is; innen van az a közmondás, hogy „a hasonzorúek összetartanak” vagy „csóka a csókához húz” stb. Mások viszont, éppen fordítva, azt szokták mondani, hogy az egymáshoz hasonló emberek mind olyanok egymással szemben, mint „fazekas a fazekassal szemben”. Mások meg e dolgok lényegét még mélyebben, a természeti okoknak megfelelőbben keresik, pl. Euripidész, aki úgy fejezi ki magát, hogy „vagyódik záporra az eltikkadt föld, s vagyódik a fenséges égboltozat is, ha megteljesedik esővel, – hogy aláhulljon a földre”, vagy pl. Herakleitosz, ki azt mondja, hogy „az ellentétes dolgok mindig javára vannak egymásnak”, s „az egymástól elütő hangokból lesz a leggyönyörűbb harmónia”, s hogy „minden dolog a viszályból keletkezik”.⁹

A tanításoknak ez a szembenállása azt bizonyítja, hogy a természetben mind a két fajta barátság létezik. A különbözőség csakúgy, mint a hasonlóság, kölcsönös vonzódás oka lehet. De akármilyen különbözőség nem képes kiváltani ezt a hatást. Semmiféle örömet nem találunk a másik természetében, ha az egyszerűen csak eltér a miénktől. A pazarlók nem keresik a fősvények társaságát, sem az egyenes és őszinte jellemek a képmutatókét és az alattomosakét, a kedves és szeretetreméltó lelkeknek egyáltalán nem tetszik a durva és rosszindulatú temperamentum. Tehát csak bizonyos fajta különbségek vonzódnak egymáshoz, azok, akik ahelyett, hogy szemben állnának és kizárnák, kölcsönösen kiegészítik egymást. „A különbözőségnek – mondja Bain úr – van egy olyan fajtája, amely taszít, és egy másik, amely vonz, egy olyan, amely rivalizáláshoz vezet, és egy olyan, amely barátsághoz... Ha az egyik (a két személy közül) valami olyannal rendelkezik, amivel a másik nem, de amit az is kíván, ez a tény egy pozitív vonzerő kiindulópontja.”¹⁰ Így a logikus és elemző teoretikus gyakran egészen sajátos szimpátiát érez a gyors intuíciónak, a dolgoknak egyenest nekivágó gyakorlati emberek iránt, a gyenge az erős iránt és megfordítva. Bármilyen gazdagok legyenek is képességeink, mindig hiányzik belőlük valami, s a legjobbak átérzik tökéletlenségüket. Ezért keressük barátainkban azokat a tulajdonságokat, amelyek belőlünk hiányoznak, mivel hozzájuk kötődve valamiképpen osztozunk természetükben, s így kevésbé érezzük hiányosnak magunkat. Így alakulnak kis baráti társaságok, amelyekben mindenkinek megvan a jellemének megfelelő szerepe, amelyekben a szolgálatok igazi cseréje megy végbe. Az egyik védelmez, a másik vigasztal, ez tanácsot ad, az megvalósít, és e baráti kapcsolatokat a funkcióknak ez a megosztása vagy – hogy a bevetett kifejezést használjuk – ez a munkamegosztás határozza meg.

⁸Lásd a II. könyv I. és V. fejezetét.

⁹*Nikomakhoszi etika*, VIII., I. 1155 a, 32.

¹⁰*Émotions et volonté*, Paris, F. Alcan, 135. o.

Oda jutottunk tehát, hogy új szempontból kell a munkamegosztásra néznünk. Ebben az esetben gazdasági szolgálatait eltörpülnek erkölcsi hatásai mellett, és igazi funkciója az, hogy a szolidaritás érzését teremti meg két vagy több személy között. Bármilyen módon jön is létre ez az eredmény, e baráti társaságokat a munkamegosztás hívja életre és nyomja rájuk bélyegét. [...]

Így azt a kérdést vagyunk kénytelenek föltenni, vajon nem ugyanezt a szerepet játssza-e a munkamegosztás nagyobb csoportokban is, vajon a mai társadalmakban, amelyekben az ismert módon kifejlődött, nem az-e funkciója, hogy integrálja a társadalomtestet, hogy biztosítsa egységét. Nagyon jogos feltevés, hogy az imént megfigyelt tények itt megismétlődnek, de nagyobb léptékben, hogy a társadalmi szolidaritásnak ha nem is egyetlen, de legfőbb forrása a munkamegosztás. Már Comte is erre az álláspontra helyezkedett. Amennyire tudjuk, ő jelezte elsőként a szociológusok közül, hogy a munkamegosztás nem tisztán gazdasági jelenség. Ő a „társadalmi élet leglényegesebb feltételét” látta benne, feltéve, hogy „teljesen ésszerű kiterjedésében” fogjuk fel, „azaz a legkülönbözőbb tevékenységeink összességére alkalmazzuk ahelyett, hogy túlzottan is megszokott módon a pusztán anyagi értelmezésre korlátoznánk”. Ha így tekintjük, mondja, akkor „azonnal elvezet oda, hogy nemcsak az egyéneket és az osztályokat, de sok szempontból a különböző népeket is úgy tekintjük, mint akik – pontosan meghatározott sajátos módon és mértékben – egy alkalmas közös mű részesei, amelynek elkerülhetetlen fokozatos fejlődése összeköti a jelenleg tevékenykedőket mind elődeik, mind pedig követőik sorával. A társadalmi szolidaritást tehát elsősorban a különböző emberi munkák folytonos elosztása hozza létre, s ez az elemi oka a társadalmi szervezet növekvő kiterjedésének és bonyolultságának.”¹¹

Ha ez a hipotézis be lenne bizonyítva, a munkamegosztás sokkal fontosabb szerepet kapna, mint amelyet tulajdonítani szoktak neki. Nemcsak arra tartanánk jónak, hogy luxussal lássa el társadalmainkat, ami talán kíváncsú, de fölösleges; hanem létezésük feltételét látnánk benne. Bár még nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a kellő szigorral megoldjuk a kérdést, már ennyiből is azonnal belátható, hogy ha valóban ez a munkamegosztás funkciója, akkor erkölcsi jellegűnek kell lennie mert a rend, a harmónia és a társadalmi szolidaritás szükségletét mindenki erkölcsinek tekinti.

Mielőtt azonban megvizsgálánánk, hogy ez az általános vélemény megalapozott-e, igazolnunk kell azt a hipotézist, amelyet a munkamegosztás szerepéről állítottunk fel. Látnunk kell, hogy a társadalmakban, amelyekben élünk, lényegében a munkamegosztásból származik-e a társadalmi szolidaritás.

III.

De hogyan igazolhatjuk ezt?

Nem egyszerűen azt kell kutatnunk, hogy létezik-e ezekben a társadalmakban olyan társadalmi szolidaritás, amely a munkamegosztásból ered. Ez nyilvánvaló, hiszen itt a munkamegosztás fejlett és szolidaritást hoz létre. Főleg azt kell megállapítanunk, hogy milyen mértékben járul hozzá az általa létrehozott szolidaritás a társadalom általános integrálásához: csak így fogjuk tudni, hogy milyen mértékben szükséges ez a szolidaritás, hogy lényegi tényezője-e a társadalmi kohézióknak vagy éppen ellenkezőleg, csupán járulékos és másodlagos feltétele. Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, össze kell hasonlítanunk ezt a társadalmi köteléket a többivel, hogy lemérhessük, mekkora része van az összehatásban; ezt pedig nem kezdhetjük mással, mint a társadalmi szolidaritás különböző fajtáinak osztályozásával.

A társadalmi szolidaritás azonban teljes egészében erkölcsi jelenség, amely önmagában nem figyelhető meg pontosan, főleg pedig nem mérhető. A kezünk közül kicsúszó belső tény az osztályozás és az összehasonlítás érdekében egy külsővel kell helyettesítenünk, amely szimbolizálja, és az előbbit az utóbbit át kell tanulmányoznunk.

Ez a látható szimbólum a jog. Ahol a társadalmi szolidaritás létezik ott anyagtalan jellege ellenére nem marad tisztán erő, hanem érzékelhető hatásokban nyilvánul meg. Ahol erős, ott erősen hajtja egymás felé az embereket; gyakran kapcsolatba hozza őket egymással, megsokszorozza összefüggéseiket. Pontosabban szólva, mindezek után nehéz lenne megmondani, hogy a társadalmi szolidaritás hozzá-e létre ezeket a jelenségeket, vagy épp ellenkezőleg, ő származik belőlük, hogy az ő energiája miatt közelednek-e egymáshoz az emberek, vagy pedig abból fakad az energiája, hogy az emberek közelednek egymáshoz. De ezt a kérdést nem kell most megvilágítanunk, elég azt megállapítanunk, hogy a tényeknek ez a két rendje összefügg, s egyszerre és ugyanabban az irányban változik. Minél szolidárisabbak egymással egy

¹¹ *Cours de philosophie positive*, IV., 425. o. Hasonló gondolatokat találunk Schaeffle: *Bau und Leben des socialen Körpers* című művében (II. helyenként) és Clément: *Science sociale*, I. 235. és következő oldalain.

társadalom tagjai, annál többféleképpen kapcsolódnak mind egymáshoz, mind a csoporthoz mint közösséghez: hiszen ha ritkán találkoznak egymással, akkor csak esetlegesen és gyengén függenének egymástól. Másrészt, e kapcsolatok száma arányos az őket meghatározó jogi szabályok számával. A társadalmi élet, ha tartós, elkerülhetetlenül határozott formát vesz fel és megszerveződik; a jog pedig nem más, mint maga ez a szervezettség, legszilárdabb és legpontosabb formájában.¹² A társadalom általános élete nem bővíthet anélkül, hogy a jogi élet ugyanakkor és ugyanolyan mértékben ki ne terjedjen. Biztosak lehetünk tehát benne, hogy a jogban a társadalmi szolidaritás minden lényeges változása tükröződik.

Igaz felhozható ezzel szemben, hogy a társadalmi viszonyok anélkül is rögzülhetnek, hogy ehhez jogi formát öltenének. Vannak olyan viszonyok, amelyeknek a szabályozása nem jut el a megszilárdulásnak és pontosságnak erre a fokára; ettől még nem maradnak meghatározatlanok, de a jog helyett csak az erkölcs szabályozza őket. A jog tehát csak egy részét tükrözi a társadalmi életnek, s következésképpen csak részleges adatokat nyújt a probléma megoldásához. Mi több: gyakran megesik, hogy az erkölcs nincs összhangban a joggal; azt szokták mondani, hogy mérsékli a jog szigorát, hogy korrigálja formalista túlzásait, sőt hogy egészen más a szelleme. Nem lehetséges hát, hogy a társadalmi szolidaritás más fajtáit fejezi ki, mint a pozitív jog?

Ez az ellenvetés azonban csak egészen kivételes körülmények között merül fel. Az kell hozzá, hogy a jog már ne feleljen meg a társadalom aktuális állapotának, de alapja vesztetten is fönntartsa a szokás ereje. Ebben az esetben a jog ellenére létrejövő új viszonyok nem tudnak megszerveződni, mert nem lehetnek tartósak anélkül, hogy ne igyekeznének megszilárdulni. Csakhogy, mivel ellentétben állnak a továbbélő joggal, nem tudnak túllépni az erkölcs stádiumán, s nem sikerül belépniük a sajátlag jogi életbe. Így ki robban az ellentét. Ez azonban csak ritkán és patológikus esetben fordulhat elő, amely nem tarthat soká anélkül, hogy veszélyessé ne válna. Normális esetben az erkölcs nem áll szemben a joggal, éppen ellenkezőleg, az alapját képezi. Igaz, előfordul, hogy erre az alapra semmi sem épül. Lehetnek társadalmi viszonyok, amelyek csak olyan diffúz szabályozással rendelkeznek, amelyet az erkölcs biztosít, de ez azért van, mert nem jelentősek és nem folytonosak, kivéve természetesen az abnormális eseteket, amelyekről az imént beszéltünk. Ha tehát lehetnek is a társadalmi szolidaritásnak olyan típusai, amelyek csak az erkölcsben nyilvánulnak meg, ezek bizonyára igencsak másodlagosak, ezzel szemben a jogban minden lényeges típus kifejeződik, s nekünk csak ezeket kell megismernünk.

Van, aki még messzebb menne és azt állítaná, hogy a társadalmi szolidaritás nem teljesen jelenik meg érzékelhető megnyilvánulásaiban, hogy ezek csak részlegesen és tökéletlenül fejezik ki, hogy a jogon és az erkölcsön túl ott van a belső állapot, amelyből a társadalmi szolidaritás ered, és ha igazából meg akarjuk ismerni, akkor ezt kell elérnünk, közvetítés nélkül, önmagában? – Ám az okokat csak az általuk keltett hatásokból tudjuk tudományosan megismerni, a tudomány pedig nem tesz mást az okok természetének jobb meghatározása érdekében, csak kiválasztja a következmények közül a legobjektívabbakat és a legmérhetőbbeket. A hőt azokon a térfogatváltozásokon keresztül tanulmányozza, amelyeket a hőmérsékletváltozás hoz létre a testekben; az elektromosságot fizikai-kémiai hatásain keresztül; az erőt a mozgáson át. Miért lenne kivétel a társadalmi szolidaritás?

Egyébként is, mi marad belőle, ha megfosztjuk társadalmi formáitól? Sajátos jellegét annak a csoportnak a természete adja, amelynek egységét biztosítja, ezért a társas lét típusaival (types sociaux) együtt változik. Nem ugyanaz a családban és a politikai társadalomban; mi nem ugyanolyan módon kötődünk a hazánkhoz, ahogy a rómaiak kötődtek a városukhoz vagy a germánok a törzsükhöz. Mivel azonban a különbségek okai társadalmiak, csak a szolidaritás társadalmi hatásainak különbségein keresztül tudjuk megragadni őket. Ha tehát ez utóbbiakat figyelmen kívül hagyjuk, ez a sokféleség megkülönböztethetatlenné válik, és már csak azt észleljük, ami mindegyikben közös, nevezetesen a szociabilitás általános hajlamát, amely mindig és mindenütt ugyanaz és nem kötődik a társas lét egyetlen különös típusához sem. De ami így megmarad, az csak absztrakció; a szociabilitás önmagában sehol sem létezik. Valóságosan a szolidaritás, a szakmai szolidaritás, a nemzeti szolidaritás tegnapi vagy mai formái stb. élnek. Mindegyiknek megvan a maga saját természete, ennek következtében az ilyen általánosságok csak nagyon töredékes magyarázatot adhatnak a jelenségről, hiszen szükségképpen kimaradna mindaz, ami konkrét és élő.

A szolidaritás tanulmányozása tehát a szociológiára tartozik. A szolidaritás társadalmi tény, amelyet csak társadalmi hatásainak közvetítésével ismerhetünk meg. Sok moralista és pszichológus, aki nem ilyen módszerrel vizsgálta a kérdést, csak megkerülte a nehézségeket. Kihagyták a jelenségből mindazt, ami sajátosan társadalmi, és csak a pszichológiai csírákat tartották meg, amelyből kifejlődött. Az biztos, hogy a szolidaritás, bár elsősorban társadalmi tény, függ egyéni

¹²Lásd később a III. könyv I. fejezetét.

szervezetünkől. Fizikai és lelki alkatunknak kell hordoznia ahhoz, hogy létezzék, Szigorúan véve azzal is megelégedhet tehát valaki, hogy ebből a szempontból vizsgálja. De ebben az esetben csak a legdifferenciáltabb és legkevésbé sajátos részét látni, még csak nem is a szolidaritást magát, inkább csak azt, ami lehetővé teszi.

Egy ilyen elvont vizsgálódás eredményekben sem bővelkedhetne. Amíg ugyanis a szolidaritás fizikai természetünk egyszerű predispozíciója, addig túl határozatlan ahhoz, hogy jól megközelíthető legyen. Megfoghatatlan virtualitás, amit nem lehet megfigyelni. Ahhoz, hogy megfogható formát öltjön, az kell, hogy társadalmi következményekben nyilvánuljon meg. De még ebben a meghatározatlan állapotában is társadalmi feltételektől függ, ezek magyarázzák, s így nem lehet elválasztani tőlük. Ezért nagyon ritka, hogy ezekbe a tisztán pszichológiai elemzésekbe ne keverjenek egy-két szociológiai szempontot. Például ejtenek néhány általános szót a *nyájállapotnak* a társas érzés alakulására gyakorolt hatásáról, vagy röviden megemlítik a legfőbb társadalmi viszonyokat, amelyektől a legnyilvánvalóbban függ a szociabilitás. Ezek a rendszertelenül, példaként, ötletszerűen bevezetett kiegészítő szempontok nyilvánvalóan nem elegendőek a szolidaritás társadalmi természetének megvilágítására. De mindenesetre azt bizonyítják, hogy a szociológiai nézőpont még a pszichológusokra is rákényszeríti magát.

Módszerünk tehát kész. Mivel a jogban megjelennek a társadalmi szolidaritás fő formái, csak a jog különböző fajait kell osztályoznunk, hogy azután megkeressük a társadalmi szolidaritás nekik megfelelő fajait. Máris valószínű, hogy egyikük azt a sajátos szolidaritást szimbolizálja, amelynek oka a munkamegosztás. Ha így van, akkor részarányának mérésére elég lesz a jog teljes terjedelméhez hasonlítani azoknak a jogi szabályoknak a számát, amelyek ezt fejezik ki.

E munkához nem használhatjuk azokat a megkülönböztetéseket, amelyekkel a jogászok élnek. Mivel ezeket a gyakorlat számára találták ki, abból a szempontból nagyon kényelmesek lehetnek, a tudomány azonban nem elégedhet meg ezekkel az empirikus és megközelítő osztályozásokkal. A legelterjedtebb közülük a jognak közjogra és magánjogra való felosztása; az elsőnek az egyén és az állam viszonyait, a másodiknak az egyének egymás közötti viszonyait kell szabályoznia. De ha megpróbáljuk szigorúbban venni a terminusokat, elhalványul az első pillantásra oly tiszta határvonal. Abban az értelemben minden jog magánjog, hogy mindig és mindenütt csak egyének vannak jelen és csak egyének cselekednek; leginkább azonban minden jog közjog, abban az értelemben, hogy társadalmi funkció, és hogy minden egyén – bár különböző címeken – funkcióval rendelkezik a társadalomban. A háztartási, a szülői stb. funkciók ugyanúgy határolódnak el és szerveződnek meg, mint a miniszteriális és a törvényhozó funkciók, és nem ok nélkül minősítette a római jog a gyámságot *munus publicum*-nak (közkötelességnek – a szerk.). Egyébként, mi az állam? Hol kezdődik és hol végződik? Tudjuk, mennyire vitatott ez a kérdés; nem lenne tudományos eljárás ennyire homályos és rosszul elemzett fogalomra építeni egy alapvető osztályozást.

A módszeres eljárás érdekében néhány olyan sajátosságot kell találnunk, amely – miközben lényegi jegye a jogi jelenségeknek – maga is változik, amikor azok változnak. Márpedig minden jogi előírás így határozható meg: szankcionált viselkedési szabály. Másrészt, nyilvánvaló, hogy a szankciók a szabályok súlyossága, a köztudatban elfoglalt helye és a társadalomban játszott szerepe szerint változnak. Célszerű tehát a hozzájuk kapcsolt szankciók szerint osztályozni a jogi szabályokat.

A szankcióknak két fajtája van. Az első csoportba tartozó szankciók fájdalmat okoznak, vagy legalábbis megbüntetik a személyt; céljuk megfosztani a személyt valamitől, amit élvez: vagyonától, becsületétől, életétől vagy szabadságától. Ezek represszív szankciók és a büntetőjogra tartoznak. Igaz, azok is ugyanilyen jellegűek, amelyek a tisztán erkölcsi szabályokhoz kapcsolódnak: csak azok diffúz módon szétoszlanak az összes ember között, míg a büntetőjog szankcióit egy meghatározott szerv közvetítésével alkalmazzák, s így ezek szervezettek. A szankciók másik fajtája nem jár szükségképpen az alany szenvedésével, hanem csak az *eredeti állapot helyreállítását* a természetes alakjukban megzavart viszonyok helyreállítását jelenti, akár úgy, hogy az inkriminált cselekedetet erővel visszatérítik arra az útra, amelytől eltér, akár úgy, hogy semmissé teszik, azaz megfosztják minden társadalmi érvényességétől. Két nagy csoportra kell tehát osztanunk a jogi szabályokat, aszerint, hogy szervezett büntető szankciók vannak-e vagy csupán restitutív szankciók. Az elsőbe tartozik az egész büntetőjog, a másodikba a polgári jog, a kereskedelmi jog, az eljárásjog, az igazgatási és alkotmányjog, kivéve a bennük található büntető szabályokat. Keressük hát meg, milyen társadalmi szolidaritás felel meg a jog egyes fajtáinak. [...]

Így a büntetés elemzése megerősítette a bűnről adott meghatározásunkat. Először induktív úton megállapítottuk, hogy a bűn lényegében a közös tudat erős és határozott állapotaival ellenkező cselekedet; most láttuk, hogy a büntetés összes jellemzője a bűn e természetéből következik. Ez tehát azt jelenti, hogy az általa szankcionált szabályok a leglényegibb társadalmi hasonlóságokat fejezik ki.

Látjuk tehát, hogy miféle szolidaritást fejez ki a büntetőjog. Köztudott, hogy létezik egy olyan társadalmi kohézió, amelynek az az oka, hogy minden egyedi tudat valamiképpen egy közös típusnak, a társadalom pszichikai típusának felel meg. Ilyen feltételek mellett nemcsak egyedileg vonzódik egymáshoz a csoport minden egyes tagja, mivelhogy hasonlóan egymáshoz, de mind kötődnek e kollektív típus létfeltételéhez, azaz a társadalomhoz is, amelyet egyesülésükkel alkotnak. Egy állam polgárai nem csupán egymást szeretik és keresik jobban, mint a külföldieket, hanem a hazájukat is szeretik. Éppúgy ragaszkodnak hozzá, mint saját magukhoz, azt akarják, hogy fennmaradjon és virágozzék, mivel nélküle lelki életük egy része nem működhetne. És megfordítva: a társadalom ragaszkodik hozzá, hogy polgáraiban meglegyenek ezek az alapvető hasonlóságok, mert ez kohéziójának egyik feltétele. Két tudat lakik bennünk: az egyiknek az állapotai mindegyikünkben egyéniek és csak ránk jellemzők, míg a másik állapotai az egész közösségre (société) nézve közösek.¹³ Az első csak egyedi személyiségünket képviseli és alkotja; a második viszont a kollektív típust, s következésképpen a társadalmat képviseli, amely nélkül nem is létezne. Amikor a közös tudat egyik eleme határozza meg viselkedésünket, akkor nem személyes érdekünkben cselekszünk, hanem kollektív célokat követünk. E két tudat pedig, bár különböző (distinctes), összekapcsolódik egymással, hiszen végül is egy, mivel mindkettőt egy és ugyanazon szerv hordozza. Tehát kölcsönösen függenek egymástól (solidaires). Innen származik egy *sui generis* szolidaritás, amely a hasonlóságból születően közvetlenül összekapcsolja az egyént a társadalommal. A következő fejezetben majd jobban meg tudjuk mutatni, hogy miért nevezzük ezt a szolidaritást mechanikusnak. Nem csupán az egyénnek a csoporthoz való általános és határozatlan kötődése alkotja, de ez teszi harmónikusá a mozgások részleteit is. Mivel pedig e kollektív mozgatóerők mindenütt ugyanazok, mindenütt ugyanazokat a hatásokat váltják ki. Következésképpen valahányszor működésbe lépnek, az egyes akaratok spontán módon és a többivel együtt egyazon irányba mozdulnak.

Ezt a szolidaritást fejezi ki a büntetőjog, legalábbis lényegében. Kétféle cselekedetet tilt és minősít bűnnek: azt, amelyik közvetlenül túl heves eltérést mutat elkövetője és a kollektív típus között, és azt, amelyik a közös tudat szervét támadja. A büntettől felháborodó és azt megtorló erő mindkét esetben ugyanaz: a leglényegesebb társadalmi hasonlóságok terméke, hatása pedig a hasonlóságokból eredő társadalmi kohézió fenntartása. Ezt az erőt védelmezi a büntetőjog minden gyengítéssel szemben, miközben egyidejűleg követeli meg tőlünk a hasonlóság minimumát, amely nélkül az egyén veszélyt jelentene a társadalomtest egységére, és ama szimbólum tiszteletét, amely e hasonlóságokat kifejezi, összefoglalja és szavatolja.

Így magyarázhatjuk azt, hogy olyan gyakran tekintettek bűnösnek és büntettnak olyan cselekedeteket, amelyek önmagukban nem voltak károsak a társadalomra. A kollektív típus éppúgy nagyon különböző okok, akár véletlenszerű kapcsolatok hatása alatt alakult, mint az egyéni típus. Mint a történelmi fejlődés terméke mindazon körülmények jegyeit magán viseli, amelyeken a társadalom átment történelme során. Csoda lenne, ha minden, ami történt, valamely hasznos célhoz igazodott volna; elkerülhetetlenül bele kellett kerülnie jó pár olyan elemnek, amelynek semmi köze a társadalmi hasznossághoz. Az egyénnek őseitől kapott vagy élete során kialakult hajlamai közül sok bizonyára semmire sem jó vagy többet árt, mint használ. Annyi biztos, hogy a többségük nem lehet ártalmas, mert ilyen feltételek között nem lehetne élni; de vannak köztük haszontalanok, sőt: gyakran éppen azoknak az intenzitása nincs arányban a hasznosságukkal – mert részben más okból ered –, amelyek hasznos volta a legvitathatatlanabb. Éppígy van a kollektív szenvedélyekkel is. Az őket sértő cselekedetek nem mind veszélyesek önmagukban, vagy legalábbis nem annyira veszélyesek, amennyire megtorolják őket. Elítélésüknek azonban megvan az oka, mivel – bármi legyen is ezen érzelmek eredete – mihelyt a kollektív típus részét képezik, és kiváltképp ha lényegi elemei, mindaz, ami megingatja őket, ezzel egyszerre a társadalmi kohéziót is megingatja és veszélyezteti a társadalmat. Egyáltalán nem volt hasznos, hogy megszülettek, de ha már létrejöttek, irracionálisuk ellenére fenn kell maradniuk. Ezért jó általában, ha nem tűrik el, hogy támadják őket. Elvontan természetesen bebizonyítható, hogy egy társadalomnak nincs oka megtiltani, hogy tagjai ilyen vagy olyan húst egyenek, ha az ártalmatlan. De ha a tőle való irtózás a közös tudat integráns része lett, nem tűnhet el a társadalmi kötelék lazulása nélkül, és ez az, amit az egészséges tudatú emberek homályosan megéreznek.

Ugyanez a helyzet a büntetéssel. Bár teljesen mechanikus, szenvedélyes és nagyrészt gondolkodás nélküli reagálás, hasznos szerepet játszik. Csak éppen nem az a szerepe, amit gondolni szoktak. Nem vagy csak másodlagosan akarja megjavítani a bűnöst vagy elriasztani esetleges utánczóit; e szempontokból a hatékonysága éppenséggel kétséges és mindenestre mérsékelt. Igazi funkciója az, hogy a közös tudat teljes vitalitásának megőrzése révén sértetlenül megőrizze a társadalmi kohéziót. Kategórikus tagadás szükségképpen csökkentené a közös tudat energiáját, ha a közösség érzelmi reakciója nem

¹³A kifejtés egyszerűsége kedvéért feltételezzük, hogy az egyén csak egyetlen társadalomhoz tartozik. Valójában több csoporthoz tartozunk és többféle kollektív tudat él bennünk, de ez nem befolyásolja az összefüggést, amelyet megállapítottunk.

kompenzálná ezt a veszteséget, ez pedig a társadalmi szolidaritás lazulásához vezethetne. A közös tudatnak tehát határozott formában kell megnyilvánulnia, mielőtt ellentmondanak neki, s ennek egyetlen módja, ha egy eredeti aktussal kifejezi az egyhangú visszatetszést, amelyet a bűn kivált. Ez az aktus viszont csakis az elkövetőre mért fájdalom lehet. Így, bár szükséges következménye az őt létrehozó okoknak, e fájdalom nem önkényes kegyetlenkedés. Jel, amely tanúsítja, hogy a kollektív érzelmek nem mindig kollektívak, hogy a lelkeknek egyazon hitben való egyesülése töretlen, s ez kijavítja a rosszat, amit a bűn okozott a társadalomnak. Ezért helyes azt mondani, hogy a bűnösnek bűne arányában kell szenvednie, ezért tartják sokan felforgatónak azokat az elméleteket, amelyek teljesen tagadják a büntetés engesztelő jellegét. Ezeket a tanokat valójában csak olyan társadalomban lehetne gyakorolni, amelyben szinte egyáltalán nem lenne közös tudat. Az erkölcsi tudatot nem lehetne fenntartani e szükséges kielégülés nélkül. Nem paradoxon tehát azt mondani, hogy a büntetés rendeltetése az, hogy főleg a becsületes emberekre hasson; mivel – lévén, hogy a kollektív érzelmeken okozott sebek gyógyítására szolgál – csak ott és annyira töltheti be szerepét, ahol és amennyire ezek az érzelmek élnek. Kétségtelen, hogy ha a már megingott lelkekben megelőzi a kollektív lélek újabb gyengülését, ezzel megakadályozhatja a bűncselekmények szaporodását; de ez az egyébként hasznos eredmény csak különös mellékhatás. Egyszóval, ahhoz, hogy pontos képet alkossunk magunknak a büntetésről, össze kell egyeztetnünk a róla alkotott két ellentétes elméletet: azt, amely engesztelést lát benne, és azt, amely a társadalom védekező fegyverének tartja. Az biztos, hogy, funkciója a társadalom védelme, de azért, mert engesztelő; másrészt pedig nem azért kell engesztelőnek lennie, hogy nem tudni miféle misztikus hatás révén a fájdalom megváltsa a bűnt, hanem azért, mert csakis így tudja kifejtetni társadalmilag hasznos hatását.

Ebből a fejezetből kitűnik, hogy létezik egy olyan társadalmi szolidaritás, amely abból ered, hogy bizonyos számú tudatállapot egyazon társadalom valamennyi tagja számára közös. Ezt a szolidaritást fejezi ki anyagilag a büntetőjog, legalábbis lényegét tekintve. Az, hogy mekkora része van a társadalom általános integrálásában, nyilvánvalóan attól függ, hogy mekkora a társadalmi életnek ez a része, amelyet a közös tudat átfog és szabályoz. Minél változatosabbak a viszonyok, amelyekben a hatása érezhető, annál több olyan köteleket hoz létre, amely az egyént a csoporthoz kapcsolja; s következésképpen a társadalmi kohézió annál inkább egyedül ebből az okból ered és ennek a jegyét viseli magán. Másrésztől azonban az ilyen viszonyok száma maga is arányos a büntető szabályokéval; ha meghatározzuk, hogy mekkora részét képezi a jogi apparátusnak a büntetőjog, ezzel egyszersmind e szolidaritás viszonylagos súlyát is megmérjük. Igaz, hogy ha így járunk el, figyelmen kívül hagyjuk a kollektív tudat bizonyos elemeit, amelyek kisebb energiájuk vagy határozatlanságuk miatt kívül maradnak a büntetőjogon, bár hozzájárulnak a társadalmi harmónia biztosításához; ezek azok, amelyeket pusztán diffúz büntetések védenek. De ugyanez a helyzet a jog más részeivel is. Nincs közöttük olyan, amelyet ne egészítenének ki az erkölcsök, mivel pedig nincs ok feltételezni, hogy a jog és az erkölcs viszonya nem ugyanaz ezekben a különböző szférákban, ez a kizárás nem veszélyezteti összehasonlításunk eredményeit. [...]

[...] Ha a restitutív jogból kihagyjuk azokat a szabályokat, amelyekről most beszéltünk (a negatív dologi jog, pl. tulajdonjog szabályait – a szerk.), a megmaradók nem kevésbé határozott rendszert alkotnak; ennek része a családjog, a szerződésjog, a kereskedelmi jog, az eljárásjog, az igazgatási és alkotmányjog. Az ezekben szabályozott viszonyok természete egészen más, mint az előbbieké; pozitív együttműködést fejeznek ki, amely lényegében a munkamegosztásból következik.

A családjog kérdései a következő két típusba sorolhatók:

1. Ki viseli a különböző családi funkciókat? Ki házastárs, ki apa, ki törvényes gyermek, ki gyám stb.?
2. Mi e funkciók és kapcsolataik szabályos típusa?

Az első kérdésre azok a rendelkezések válaszolnak, amelyek meghatározzák a házassági szerződéshez megkövetelt tulajdonságokat és feltételeket, a házasság érvényességéhez szükséges formalitásokat, a törvényes, természetes és adoptált leszármazás feltételeit, a gyám kiválasztásának módját stb.

A második kérdést ezzel szemben azok a fejezetek oldják meg, amelyek a házastársak jogairól és kötelességeiről, válás, a házasság érvénytelenítése, a személyek és javak elkülönítése esetén létrejövő viszonyaikról, az atyai hatalomról, az adoptálás következményeiről, a gyám működéséről és a gyámmal való viszonyairól, a családi tanácsnak az egyikkel és a másikkal szembeni szerepéről, a rokonoknak a gyámság alá helyezésben és a jogi tanácsban játszott szerepéről szólnak.

A polgári jog e része tehát azt határozza meg, hogyan oszlanak meg a különböző családi funkciók, és milyenek kölcsönös viszonyaik; vagyis azt a sajátos szolidaritást fejezi ki, amely a család tagjait a családi munkamegosztás következtében egyesíti. Igaz, hogy nem nagyon szokták ebből a szempontból tekinteni a családot; többnyire azt hiszik, hogy a kohéziót

kizárólag az érzelmek és a hitek közössége adja. Valóban annyi közös dolog van a család tagjai között, hogy a rájuk jutó feladatok sajátos jellege könnyen elkerüli a figyelmünket. Ezért mondta A. Comte, hogy a családi egység teljesen kizárja a „bármiféle cél érdekében történő közvetlen és folytonos együttműködés gondolatát.”¹⁴ A család jogi szervezete azonban, amelynek lényegi vonásait röviden felidéztük, bizonyítja e funkcionális különbségek meglétét és fontosságát. A család története valójában kezdettől fogva szakadatlan differenciálódási folyamat, melynek során az először osztatlan és egymásba fonódó funkciók lassanként elkülönültek, önállóvá váltak, szétoszlottak a különböző rokonok között a nem, az életkor, a függőségi viszonyok szerint, úgyhogy mindegyiküket a családi társadalom funkcionáriusaivá tették. Ez a családi munkamegosztás távolról sem esetleges és másodlagos jelenség, éppen ellenkezőleg, ez uralja a család egész fejlődését.

Nem kevésbé hangsúlyos a munkamegosztás kapcsolata a szerződési joggal sem.

A szerződés *par excellence* az együttműködés jogi kifejezése. Igaz, vannak úgynevezett ellenszolgáltatás nélküli szerződések is, amelyek csak az egyik felet kötik. Ha feltétel nélkül adományozok valamit valakinek, ha ellenszolgáltatás nélkül vállalom egy letétet vagy egy megbízást, ebből meghatározott és pontos kötelezettségek hárulnak rám. Nincs azonban igazi együttműködés a szerződő felek között, mivel csak az egyik félnek vannak terhei. Mindazonáltal nem hiányzik a jelenségből a kooperáció, csak éppen önkéntes vagy egyoldalú. Mi például az adományozás, ha nem kölcsönös kötelezettség nélküli csere? A szerződések e fajtái tehát csak az igazi kooperatív szerződések változatai.

Egyébként ezek nagyon ritkák, mivel a jótékony cselekedetek csak kivételesen esnek jogi szabályozás alá. A többi szerződés, és ez a túlnyomó többség, kétoldalú kötelezettséget hoz létre. Ezek vagy kölcsönös kötelezettségek vagy már folyósított kölcsönök. Az egyik fél kötelezettsége vagy egy másik fél kötelezettségéből ered, vagy a másik által már teljesített szolgálatból. Márpedig ilyen kölcsönösség csak ott lehetséges, ahol kooperáció van, ez pedig nincs munkamegosztás nélkül. Együttműködni annyi, mint megosztani egy közös feladatot. Ha ez minőségileg hasonló, de egymásra utalt feladatokra oszlik, akkor egyszerű vagy elsőfokú munkamegosztásról van szó. Ha különböző természetűekre, akkor összetett munkamegosztásról, más szóval specializációról beszélünk. [...]

Összefoglalva: azok a viszonyok, amelyeket a restitutív szankciókkal rendelkező együttműködési jog szabályoz és az a szolidaritás, amely bennük kifejeződik, a társadalmi munkamegosztásból ered. Egyébként érthető, hogy a kooperatív viszonyoknak általában nincsenek más szankcióik. A speciális feladatok természetéhez tartozik, hogy kicsúsznak a kollektív tudat hatása alól; mivel annak, hogy egy dolog közös érzelmek tárgya legyen, első feltétele, hogy maga a dolog közös legyen, vagyis minden tudatban jelen legyen és minden tudat ugyanabból a szempontból foghassa fel. Kétségtelen, hogy amíg a funkciók valamennyire általánosak, mindenki érezhet valamit velük kapcsolatban; de minél inkább specializálódnak, annál inkább csökken azoknak a száma, akiknek mindegyikről képük van, s következésképpen annál inkább túlmennek a közös tudaton. Az őket meghatározó szabályok tehát nem rendelkezhetnek azzal a magasabb rendű erővel, azzal a transzcendens hatalommal, amely megsértése esetén engesztelést igényel. Éppúgy a közvéleményből származik a hatalmuk, mint a büntető szabályoké, de a társadalom szűkebb részeire korlátozódó közvéleményből.

Mi több, e szabályok még azokban a speciális körökben sem nagyon élénk érzések megfelelői, amelyekben érvényesek és jelen vannak a lelkekben, sőt leggyakrabban semmiféle emocionális állapot nincs mögöttük. Mivel azt rögzítik, hogyan kell a különböző funkcióknak a körülmények sokféle kombinációjában együttműködniük, tárgyuk nincs mindig jelen az egyes emberek tudatában. Az embernek nem kell mindig gyámságot vagy gondnokságot teljesítenie, hitelezői vagy vásárlói stb. jogait gyakorolnia, különösen nem éppen ilyen vagy olyan körülmények között. Márpedig a tudatállapotok csak akkor erősek, ha állandóak. E szabályok megsértése tehát nem érinti sem a társadalom közös lelkét, sőt általában még e sajátos csoportokét sem, következésképpen csak nagyon mérsékelt reakciót tud kiváltani. Csak annyit igénylünk, hogy a funkciók szabályszerűen együttműködjenek; ezt a szabályszerűséget tehát – ha megtörik – elegendő helyreállítani. Ezzel természetesen nem azt mondjuk, hogy a munkamegosztás fejlődése nem tükröződhet a büntetőjogban. Tudjuk már, hogy vannak olyan közigazgatási és kormányfunkciók, amelyeknek egyes viszonyait a büntetőjog szabályozza a közös tudat szervének és a vele kapcsolatos dolgoknak sajátos természete miatt. Más esetekben pedig az egyes társadalmi funkciókat egyesítő szolidaritási kötelékek megtörése elég általános visszatetszést okozhat ahhoz, hogy büntető reakciót váltson ki. De az ilyen visszahatások, a már mondott okból, kivételesek.

Végősoron ez a jog a társadalomban hasonló szerepet játszik, mint az organizmusban az idegrendszer. Az utóbbi feladata a test különböző funkcióit úgy összehangolni, hogy harmonikusan együttműködjenek: így teljesen természetes

¹⁴ *Cours de philosophie positive*, IV. 419. o.

kifejezése annak, hogy mekkora koncentrátságot ért el az organizmus a fiziológiai munkamegosztás révén. Az állatvilág fejlődésének különböző lépcsőin e koncentráció fokát lemérhetjük az idegrendszer fejlettségén. Ez azt jelenti, hogy a restitutív szankciókkal rendelkező kooperatív jog fejlődése alapján éppígy lemérhetjük azt, hogy milyen koncentrációs fokot ért el a társadalom a munkamegosztás révén. Könnyű belátni, micsoda szolgálatot tehet nekünk ez a kritérium.

Mivel a negatív szolidaritás önmagában semmiféle integrációt nem hoz létre és egyébként sincs semmi sajátossága, az alábbiakban csupán a pozitív szolidaritás két fajtájával foglalkozunk, melyek a következőkben különböznek egymástól:

1. Az első közvetlenül kapcsolja az egyént a társadalomhoz, minden közvetítő nélkül. A másodikban az egyén függ a társadalomtól, mivel függ annak alkotó részeitől.
2. A két esetben nem ugyanabból a szempontból tekintjük a társadalmat. A első esetben a csoport összes tagjában közös hiedelmek és érzések többé-kevésbé szervezett összességét, a kollektív típust nevezzük így. Eszel szemben a második esetben a társadalom, amellyel szolidárisak vagyunk, különböző speciális funkciók rendszere, amelyet meghatározott viszonyok egyesítenek. A kettő egyébként egy: ugyanannak a valóságnak a két oldala, de ettől még ugyanúgy meg kell különböztetni őket.
3. Ebből a második különbségből még egy következik, amellyel a szolidaritás e két fajtáját jellemezhetjük és megnevezhetjük.

Az első csak annyiban lehet erős, amennyiben a társadalom minden tagjában közös eszmék és hajlamok száma és intenzitása meghaladja azokat, amelyek mindegyikükhöz személyenként tartoznak. A szolidaritás első fajtájának annál nagyobb az energiája, minél nagyobb az előbbi többlet. Csakhogy személyiséggé az tesz bennünket, ami bennünk sajátos és jellemző, ami másoktól megkülönböztet. Ez a szolidaritás tehát csak a személyiséggel fordított arányban növekedhet. Mondottuk már, hogy mindegyikünk tudata kettős: tudatunk egyik része közös csoportunk egészének tudatával, s következésképpen ez nem mi magunk vagyunk, hanem a bennünk élő és ható társadalom: a másik ezzel szemben csak minket jelent, azt fejezi ki, ami bennünk személyes és elkülönülő, ami egyénné tesz bennünket.¹⁵ A hasonlóságból származó szolidaritás akkor éri el a *maximumát*, amikor a kollektív tudat egész tudatunkat pontosan fedi és minden ponton egybevág vele: de ebben a pillanatban egyéniségünk értéke nulla. Egyéniségünk csak akkor születhet meg, ha a közösség kisebb helyet foglal el bennünk. Két ellentétes erő működik itt, egy centripetális és egy centrifugális erő, amely nem növekedhet egyidejűleg. Nem tudjuk egyidejűleg két ennyire ellentétes irányba fejleszteni magunkat. Ha erős hajlamunk van rá, hogy magunktól gondolkodjunk és cselekedjünk, akkor nem lehetünk erősen hajlamosak arra, hogy úgy gondolkodjunk és cselekedjünk, mint a többiek. Ha az eszmény az, hogy saját személyes arculatot alakítsunk ki, akkor lehetetlen az, hogy hasonlítsunk az összességhez. Sőt abban a pillanatban, mihelyt az utóbbi szolidaritás működik, személyiségünk – mondhatni: per definitionem – szétfoszlik, mivel többé nem saját magunk vagyunk, hanem a kollektív lény.

Ha csak ezen az egy módon lennének koherensek a társadalom molekulái, akkor csak úgy tudnánk együtt mozogni, ha nem lenne saját mozgásunk, ahogyan ezt szervezetlen testek molekuláinál látjuk. Ezért ajánljuk azt, hogy nevezzük ezt a szolidaritást mechanikusnak. Ez nem azt jelenti, hogy mechanikai úton és mesterségesen jön létre. Csakis annak a kohézióknak az analógiájára hívjuk így, amely az élettelen testeket egyesíti, azzal szemben, amely az élőket. Végleg igazolja ezt az elnevezést az, hogy a kötelék, amely ily módon kapcsolja az egyént a társadalomhoz, teljesen analóg azzal, amely a dolgokat a személyhez köti. Az egyéni tudat ebből a szempontból egyszerűen a kollektív típus függvénye, és követi annak minden mozgását, ahogyan a birtokolt dolog követi azt, amit a tulajdonosa előír neki. Azokban a társadalmakban, amelyekben ez a szolidaritás nagyon fejlett, az egyén – mint később látni fogjuk – nem önmagáé, hanem a szó szoros értelmében tárgy, amellyel a társadalom rendelkezik. Ezekben a társadalomtípusokban a személyi jogokat sem különböztetik meg meg a dologi jogoktól.

Egészen másképp áll a dolog azzal a szolidaritással, amelyet a munkamegosztás hoz létre. Míg az előbbi azt feltételezi, hogy az egyének hasonlítsanak egymásra, ez azt, hogy különbözzenek egymástól. Az első csak úgy lehetséges, ha az egyén személyisége feloldódik a kollektív személyiségben, a második csak úgy, ha mindenkinek van saját hatóköre, s következésképpen személyisége. Az szükséges tehát, hogy az egyéni tudat egy részét ne fedje le a kollektív tudat, mivel csak így jöhetnek létre azok a funkciók, amelyeket nem szabályozhat a kollektív tudat. Ráadásul minél nagyobb ez a terület,

¹⁵E kétféle tudat azonban térben nem különül el bennünk, hanem mindenfelől áthatja egymást.

annál erősebb az a kohézió, amely a szóban forgó szolidaritásból ered. Valóban, egyrészt mindenki annál szorosabban függ a társadalomtól, minél megosztottabb a munka, másrészt az egyes emberek tevékenysége annál személyesebb, minél specializáltabb. Kétségtelen, hogy bármennyire körülírt is ez a tevékenység, sohasem teljesen eredeti, hiszen még foglalkozásunk gyakorlásában is szokásokhoz, technikákhoz igazodunk, amelyek egész szakmai testületünkben közősek. De az iga, amelyet viselünk, még ebben az esetben is kevésbé súlyos, és sokkal nagyobb teret hagy szabad kezdeményezésünknek, mint amikor a társadalom teljes súlya ránk nehező. Itt tehát az egész egyénisége egyidejűleg nő a részekével; a társadalom jobban képes egységként mozogni, ugyanakkor minden egyes elemének is több saját mozgása van. Ez a szolidaritás ahhoz hasonlít, amelyet a felsőbbrendű állatokban láthatunk. Ott minden egyes szervnek megvan a saját arculata, a saját önállósága, a szervezet egysége mégis annál nagyobb, minél határozottabban egyénítettek a részei. Emiatt az analógia miatt javasoljuk, hogy a munkamegosztásnak köszönhető szolidaritást nevezzük organikusnak.

Ugyanakkor ez a fejezet és az előző megadja nekünk az eszközöket ahhoz, hogy kiszámítsuk, mekkora e két társadalmi kötelék része külön-külön a közös eredmény egészében, amelynek létrehozásában a maguk különböző módján együttműködnek. Tudjuk, hogy milyen külső formák fejezik ki e kétféle szolidaritást, azaz tudjuk, hogy a jogszabályok melyik része felel meg az egyiknek és melyik a másiknak. Következésképpen ahhoz, hogy megtudjuk, mekkora a viszonylagos súlyuk egy adott társadalomtípusban, elegendő összehasonlítani az őket kifejező kétfajta jog viszonylagos terjedelmét, hiszen a jog mindig úgy változik, ahogyan a társadalmi viszonyok, amelyeket szabályoz.

III. 5. Karl Marx: A manufaktúra tőkés jellege

Részlet Karl Marx: A tőke I. (MEM 23. Bp., 1967.) c. művéből, 337-345. o.

Nagyobb számú munkás egyazon tőke parancsnoksága alatt – ez a természetadta kiindulópontja mind egyáltalában a kooperációnak, mind a manufaktúrának. Megfordítva: a munka manufaktúraszerű megosztása az alkalmazott munkáslétszám növekedését technikai szükségszerűséggé fejleszti. A munkás-minimumot, melyet az egyes tőkésnek alkalmaznia kell, most a meglevő munkamegosztás írja elő neki. Másrészt a további megosztás előnyeinek a munkáslétszám további növelése a feltétele, és ez már csak az egyes csoportok megtöbbszörözése útján vihető keresztül. A tőke változó alkotórészeivel együtt azonban az állandónak is nőnie kell; gyarapodnia kell a közös termelési feltételek, mint például épületek, kemencék stb. terjedelmén kívül nevezetesen – márpedig a munkások számánál sokkal gyorsabban – a nyersanyagoknak is. Az adott idő alatt adott munkamennyiség által elfogyasztott nyersanyag tömege ugyanabban az arányban nő, mint a munkamegosztás következtében a munka termelőereje. Az egyes tőkés kezében levő tőke növekvő minimális terjedelme, illetve a társadalmi létfenntartási eszközöknek és termelési eszközöknek tőkévé való növekvő átváltozása tehát a manufaktúra technikai jellegéből fakadó törvény.¹

Mint az egyszerű kooperációban, a manufaktúrában is a funkcionáló munkaszervezet a tőke egyik létezési formája. A sok egyéni részmunkásból összetett társadalmi termelési mechanizmus a tőkés tulajdonában van. A munkák kombinációjából eredő termelőerő ezért a tőke termelőerejeként jelenik meg. A tulajdonképpen manufaktúra nemcsak hogy a tőke parancsnoklása és fegyelme alá veti a korábban önálló munkást, hanem ezenfelül hierarchikus tagozódást is teremt maguk a munkások között. Míg az egyszerű kooperáció az egyesek munkamódját nagyjában és egészében változatlanul hagyja, a manufaktúra a munkamódot alapjaiban forradalmasítja és az egyéni munkaerőt gyökerében ragadja meg. A munkást abnormissá nyomorítja, mert részletgyűgyességét meglegházszerűen érleli azáltal, hogy a termelő törekvések és adottságok egész világát elnyomja benne, mint ahogy a La Plata államokban azért vágják le az egész állatot, hogy bőrét vagy faggyúját megszerezzék. Nemcsak hogy a különös részmunkákat különböző egyének között osztják el, hanem magát az egyént is felosztják, egy részmunka önműködő gépezetivé változtatják² és valóra váltják Menenius Agrippa ízetlen meséjét (a monda szerint i.e. 494-ben Menenius Agrippának példabeszéddel sikerült lecsillapítania a patríciusok uralma ellen fellázadó plebejusokat; azt mondta, hogy amiként az emberi test tagjai elpusztulnak, ha nem juttatnak táplálékot a gyomornak, a plebejusok sem lehetnek meg a patríciusok nélkül), amely az embert saját teste pusztá töredékeként ábrázolja.³ A munkás eredetileg azért adja el munkaerőjét a tőkének, mert hiányzanak az anyagi eszközei egy áru termeléséhez, most viszont maga az egyéni munkaereje mondja fel a szolgálatot, mihelyt nem adják el a tőkének. Az egyéni munkaerő már csak olyan összefüggésben funkcionál, amely csupán eladása után létezik, a tőkés műhelyében. A manufaktúramunkás, minthogy természeti adottságában képtelenné vált arra, hogy valami önálló dolgot végezzen termelő tevékenységét már csak mint a tőkés műhelyének tartozéka fejt ki.⁴ Miként a kiválasztott népnek homlokára volt írva, hogy Jehova tulajdona, úgy a munka megosztása a manufaktúramunkásra jegyet üt, amely őt a tőke tulajdonává bélyegzi.

Az ismeretek, az értelem és az akarat, amelyeket az önálló paraszt vagy kézműves, hacsak kis méretben is, de kifejleszt – miként a vadember a háború egész művészetét személyi fortélyként gyakorolja –, most már csak a műhely egésze számára szükségesek. A termelés szellemi potenciái az egyik oldalon kibővítik méretüket, mert sok oldalon eltűnnek. Amit a részmunkások elveszítenek, az koncentrálódik velük szemben a tőkében.⁵ A munka manufaktúraszerű megosztásának egyik terméke az, hogy az anyagi termelési folyamat szellemi potenciáit mint idegen tulajdont és mint rajtuk uralkodó hatalmat szembeállítja a részmunkásokkal. Ez az elválási folyamat elkezdődik az egyszerű kooperációban, ahol a tőkés

¹ „Nem elegendő, hogy a társadalomban meglegyen a kézművességek alosztályokra osztásához szükséges tőke” (úgy kellene mondania, az ehhez szükséges létfenntartási és termelési eszközök); „ezenkívül szükséges, hogy e tőke a vállalkozók kezében elég tetemes tömegekben legyen felhalmozva ahhoz, hogy őket a nagybani munkára képessé tegye... Minél inkább növekszik a munkamegosztás, annál tetemesebb, szerszámokban, nyersanyagokban stb. meglevő tőkére van szükség ugyanolyan számú munkás állandó foglalkoztatásához.” (Storch: „Cours d'économie politique”, párizsi kiadás, I. köt. 250-251. old.) „A termelési szerszámok koncentrációja és a munkamegosztás éppen olyan elválaszthatatlanok egymástól, mint a politika területén a közhatalom központosítása és a magánérdek megosztása.” (Karl Marx: „Misère de la philosophie etc.”, 134. old. (Marx és Engels Művei, IV. köt. 146. old.))

² Dugald Stewart a manufaktúramunkásokat „a munka részleteinek elvégzésére alkalmazott... eleven automatáknak” nevezi. („Works”, VIII. köt. 318. old.)

³ A korallaloknál minden egyén valóban az egész csoport gyomra. De tápanyagot juttat a csoportnak ahelyett, hogy mint a római patrícius, elszedné tőle.

⁴ „Az a munkás, akinek egy egész mesterség van a kezében, mindenütt hozzáfoghat ipara gyakorlásához és megkeresheti az eszközöket megélhetéséhez: a másik” (a manufaktúramunkás) „csak tartozék, akinek, társaitól elválasztva, nincs többé sem képessége, sem függetlensége, és aki kénytelen elfogadni azt a törvényt, amelyet ráerőszakolni jónak látnak.” (Storch: „Cours d'économie politique”, pétervári kiadás, 1815., I. köt. 204. old.)

⁵ A. Ferguson: „History of Civil Society”, 281. old.: „Az egyik, úgy lehet, megnyerte azt, amit a másik elvesztett.”

az egyes munkásokkal szemben a társadalmi munkaszervezet egységét és akaratát képviseli. Kifejlődik a manufaktúrában, amely a munkást részmunkássá csonkítja. Kiteljesedik a nagyiparban, amely a tudományt mint önálló termelési potenciát a munkástól elválasztja és a tőke szolgálatába hajtja.⁶

A manufaktúrában az összmunkásnak és ezért a tőkének társadalmi termelőerőben való meggazdagodása a munkás egyéni termelőerőben való elszegényedését feltételezi. „A tudatlanság szülőanyja az iparnak, akárcsak a babonának. A gondolkodás és a képzelőerő alá van vetve a tévedésnek, de a láb vagy a kéz mozgatásának megszokása sem az egyiktől, sem a másiktól nem függ. A manufaktúrák tehát ott virágznak a leginkább, ahol a leginkább megszabadulnak a szellemtől oly módon, hogy a műhelyt egy gépnek lehet tekinteni, melynek részei emberek.”⁷ Valóban, a XVIII. század közepén egyes manufaktúrák bizonyos egyszerű műveletekre, amelyek azonban gyári titkok voltak, előszeretettel alkalmaztak félkegyelműeket.⁸

„Az emberek nagy többségének szelleme” mondja A. Smith, „szükségszerűen mindennapi foglalatosságaikból és foglalatosságaikon fejlődik ki. Egy embernek, aki egész életét néhány egyszerű művelet elvégzésére fordítja... nincs alkalma értelmét gyakorolni... Általában olyan ostoba és tudatlan lesz, amennyire ez emberi teremtménynél lehetséges.” A részmunkás eltompultságának ecsetelése után Smith így folytatja: „Mozdulatlan életének egyformasága természetesen szellemének bátorságát is megrontja... Szétrombolja még testének energiáját is, és képtelenné teszi arra, hogy erejét lendületesen és kitartóan alkalmazza azon a részletfoglalatosságon kívül, melyre ránevelték. Különös szakmájában való ügyessége így intellektuális, társadalmi és hadi erényeinek rovására megszerzettnek látszik, de minden ipari és civilizált társadalomban ez az állapot, amelybe a dolgozó szegények (the labouring poor), azaz a nép nagy tömegének szükségképpen süllyednie kell.”⁹ Hogy a néptömegeknek a munkamegosztásból eredő teljes elsatnyulását megakadályozza, A. Smith állami úton való népoktatást javasol, bár óvatosan homeopata adagokban. Ezzel következetesen polemizál francia fordítója és kommentátora, G. Garnier, aki az első francia császárság alatt természetszerűleg szenátorrá vedlett. Szerinte a népoktatás beleütközik a munkamegosztás elemi törvényeibe, és vele „egész társadalmi rendszerünket halálra szánják”. „A munka minden más megosztásához hasonlóan”, mondja, „a kétkezi munka és az értelmi munka közötti megosztás¹⁰ abban a mértékben lesz kifejezettebb és határozottabb, amilyen mértékben gazdagabb lesz a társadalom” (helyesen alkalmazza ezt a kifejezést a tőkére, a földtulajdonra és ezek államára). „A munkásnak ez a megosztása, mint minden más megosztás, múltbeli haladás okozta és jövőbeli haladás oka... Szabad-e hát a kormánynak ellene hatnia a munka e megosztásának és feltartóztatnia annak természetszerű menetét? Szabad-e az állami bevételek egy részét arra a kísérletre fordítani, hogy a munkának két osztályát, amelyek maguk megosztására és elválasztására törekszenek, összezavarja és összekeverje?”¹¹

Bizonyos szellemi és testi elnyomorodás elválaszthatatlan még a munkának a társadalom egészén belüli megosztásától is. Minthogy azonban a manufaktúra-időszak a munkaágak e társadalmi széthasítását sokkal tovább viszi, másrészt a ránézve sajátos megosztással először ragadja meg az egyént életének gyökerénél, ezért először ez a időszak szolgáltat anyagot és ösztönzést az ipari kórtanhoz.¹²

⁶ „A tudás embere és a termelő munkás messze el vannak választva egymástól, és a tudomány, ahelyett, hogy a munkás kezében a munkás saját termelőerőit öneki magának szaporítaná, csaknem mindenütt szembefordult vele... Az ismeret olyan szerszámmá lesz, mely alkalmas arra, hogy a munkától elválasszák és vele szembeszegezzék.” (W. Thompson: „An Inquiry into the Principle of the Distribution of Wealth”, London 1824., 274. old.)

⁷ A. Ferguson: „History of Civil Society”, 280. old.

⁸ J. D. Tuckett: „A History of the Past and Present State of the Labouring Population”, London 1846., I. köt. 148. old.

⁹ A. Smith: „Wealth of Nations”, V. könyv 1. feje., (III. rész) II. cikkely. Mint a munkamegosztás hátrányos következményeit kifejtő A. Ferguson tanítványa, A. Smith e pontot illetően nagyon is tisztán látott. Művének bevezetésében, ahol a munkamegosztást ex professo (hivatásszerűen) ünnepli, csak futólag utal a munkamegosztásra mint a társadalmi egyenlőtlenségek forrására. Csak az állami jövedelemről szóló, V. könyvben reprodukálja Fergusont. A „Misère de la philosophie”-ban elmondottam a szükségességet Ferguson, A. Smith, Lemontey és Say munkamegosztásra vonatkozó bírálatának történelmi viszonyáról, és ugyancsak ott először ábrázoltam a munka manufaktúraszerű megosztását a tőkés termelési mód sajátos formájaként. i.m. 122. sk. old. (Marx és Engels Művei, IV. köt. 138-140. old.)]

¹⁰ Ferguson már a „History of Civil Society”-ban, a 281. oldalon megmondja: „Olyan korszakban, melyben mindent különválasztottak, maga a gondolkodás is külön mesterséggé válhat.”

¹¹ G. Garnier fordításának V. kötete, 4-5. old.

¹² Ramazzini, a gyakorlati orvostudomány professzora Padovában, 1713-ban tette közzé „De morbis artificum” című művét, amelyet 1777-ben lefordítottak franciára, 1841-ben újra kinyomtattak „Encyclopédie des sciences médicales, 7eme division, Auteurs classiques”-ban. A nagyipar időszaka Ramazzini munkásbetegség-katalógusát természetesen nagyon megnövelte. Lásd többek között „Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le dr. A.L. Fonteret”, Párizs 1858., és „Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind”, VI. köt., Ulm 1840., 1854-ben a Society of Arts az ipari kórtan ügyében vizsgálóbizottságot nevezett ki. Az e bizottság által összegyűjtött okmányok listája a „Twickenham Economic Museum” katalógusában található. Nagyon fontos a hivatalos „Reports on Public Health” anyaga. Lásd továbbá Eduard Reich, M. D.: „Über die Entartung des Menschen”, Erlangen 1868.

„Egy embert felosztani annyit tesz, mint kivégezni, ha rászolgál a halálos ítéletre, orvul meggyilkolni, ha nem szolgál rá. A munka felosztása egy nép meggyilkolása.”¹³ [...]

A mennyiség és a csereérték hangsúlyozásával a legélesebb ellentétben a klasszikus ókor írói kizárólag a minőséghez és a használati értékhez tartják magukat.¹⁴ A társadalmi termelési ágak elválása következtében az árukat jobban készítik el, az emberek különböző törekvései és tehetségei megfelelő működési területeket választanak maguknak;¹⁵ és korlátozódás nélkül sehol sem lehet jelentős dolgot művelni.¹⁶ A munka megosztása tehát tökéletesebbé teszi a terméket és a termelőt. Ha alkalmilag a terméktömeg növekedését is megemlíti, akkor ezt csak a használati érték nagyobb bőségére vonatkozólag teszik. Egy szóval sem említik a csereértéket, az áruk olcsóbbodását. Ez a használati értéket szem előtt tartó álláspont uralkodik mind Platónnál,¹⁷ aki a munka megosztását a rendek társadalmi elválásának alapzataként tárgyalja, mind Xenophónnál¹⁸ aki jellegzetesen polgári ösztönével már közelebb kerül a munka műhelyen belüli megosztásához. Platón Respublikája, amennyiben a munka megosztását mint az állam alakító elvét fejt ki, csak athéni eszményítése az egyiptomi kasztrendszernek, ahogyan Egyiptom ipari mintaországnak számít más kortársai, például *Iszokratész* szemében is,¹⁹ és ezt a jelentőségét a római császárkor görögjei számára is megtartotta.²⁰

¹³ „To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if he does not... the subdivision of labour is the assassination of a people.” (D. *Urguhart*: „Familiar Words”, London 1855., 119. old.) Hegelnek igen eretnek nézetei voltak a munkamegosztásról. „Művelt embereken mindenekelőtt az olyanok érthetők, akik mindent meg tudnak csinálni, amit mások tesznek” – mondja *Jogfilozófiájában*.

¹⁴ A modernnek között kivétel néhány XVIII. századi író, aki a munka megosztására vonatkozólag szinte csak az ókoriakat ismétli, mint például Beccaria és James Harris. Így Beccaria: „A tapasztalat mindenkit megtanít arra, hogy ha kezét és elméjét mindig ugyanolyan fajta munkákhoz és termékekhez használja, akkor könnyebb, bőségesebb és jobb eredményeket ér el, mint ha mindenki elszigetelten, egymaga csinálna minden számára szükséges dolgot... Ily módon az emberek a köz és saját maguk hasznára különféle osztályokra és állapotokra oszlanak.” (Cesare Beccaria: „Elementi di Economia Pubblica”, Custodi kiadása, „Parte moderna”, IX. köt. 28. old.) James Harris, később Earl of Malmesbury, aki pétervári követségéről írott „Diaries”-e révén vált híressé, maga mondja egy jegyzetében „Dialogue concerning Happiness”-éhez (London 1741., később újra lenyomatva a „Three Treatises etc.”-ben, III. kiad., London 1772., 292. old.): „Az egész érv, amelyet annak bizonyítására hoznak fel, hogy a társadalom természetes” (tudniillik a „foglatatosságok megosztása” révén), „Platón Respublikájának második könyvéből való.”

¹⁵ Így az „Odüsszeia”-ban, XIV. 228.: „Más-más munkákban lel más-más ember öröme” és Arkhilokhosz, Sextus Empiricusnál: „Más-más ember más-más munkával vidámodik fel szívében.”

¹⁶ „Értett sok munkához, mindhez rosszul azonban.” – Az athéni mint árutermelő, fölötté érezte magát a spártainak, mert az utóbbi a háborúban emberekkel ugyan rendelkezhetett, de pénzzel nem, mint ahogy Thuküdidész mondatja Periklészsel abban a beszédében, amelyben az athéniakat a peloponnészoszi háborúra tüzei: „Testükkel viselni a háborút az emberek közül a maguk dolgozók (οι αυτουργοι) készebbek, mint pénzzel.” (Thuküdidész: I. könyv, 141. fejj.) Mégis eszményük, az anyagi termelésben is, az αυταρχεία (autarkia, önmagával beérés) maradt, amely szemben áll a munka megosztásával, „azoknál van ugyanis a jó, akiknél az önmagával beérés is.” Emellett mérlegelnünk kell azt, hogy még a 30 zsarnok bukása idején sem akadt 5000 athéni, akinek ne lett volna földtulajdona.

¹⁷ Platón a munka közösségben belüli megosztását a szükségletek sokoldalúságából és az egyének hajlamainak egyoldalúságából kiindulva fejt ki. Fő szempontja az, hogy a munkásnak kell igazodnia a műhöz, nem a műnek a munkáshoz, ami elkerülhetetlen akkor, ha különböző művésseket üz egyszerre, tehát az egyiket vagy a másikat mint mellékmunkát üzi. „Mert a tennivaló nem akar a tevő szabad idejére várni, hanem szükséges, hogy a tevő igazodjék a tennivalóhoz, de ne úgy, mint mellékmunkához. – Ez szükséges. – Eszerint hát több minden, meg szebb és könnyebb, ha egy ember egyet csinál, természete szerint és a helyes időben, egyéb foglatatosságtól menten.” („De Republica”, II. könyv (11 fejj.) Baiter, Orelli etc. kiadása). Hasonlóképpen Thuküdidésznel, i. m. 142. fejj.: „A hajózás mesterség, éppúgy, mint akármi más, és nem lehet alkalmilag előforduló esetekben mellékmunkaként üzni, sőt inkább mellette semmi mást nem lehet mellékmunkaként végezni.” Ha a műnek, mondja Platón, várnia kell a munkásra, akkor sokszor elszalasztják a termelés kritikus időpontját és elrontják a készítményt, εργασχαιρπορδιολλυαι (a munka helyes ideje veszendőbe megy). Ezt a platóni eszmét viszontlátjuk az angol fehéritőüzemek tulajdonosainak tiltakozásában a gyári törvény ama záradéka ellen, amely meghatározott étkezési órát állapít meg valamennyi munkás számára. Üzletük nem igazodhat a munkásokhoz, mert a leperzselés, mosás, fehérités, mángorlás, préselés és festés különböző műveletei közül egyiket sem lehet egy adott pillanatban abbahagyni a károsodás kockázata nélkül... Ugyanazon étkezési órá kikényszerítése az összes munkások számára esetleg értékes javakat dönthet a befejezetlen műveletek miatti károsodás kockázatába.” Le platonisme ou va-t-il se nicher (a platonizmus hová be nem fészkelődik)!

¹⁸ Xenophón elbeszéli, hogy a perzsa király asztaláról étkeket kapni nemcsak megtisztelő dolog, hanem ezek az étkek sokkal ízletesebbek is, mint a többiek. „És ebben nincs semmi csodálatos, mert ahogy a többi mesterség a nagy városokban különösképp tökéletesült, éppúgy a királyi étkeket is egészen sajátosan készítik el. Mert a kis városokban ugyanaz készít fekvőhelyet, ajtót, ekét, asztalt; sokszor ezen felül még házakat is épít, és meg van elégedve, ha akár így is elégséges vevőért talál megélhetéséhez. Tiszta lehetetlen, hogy egy ember, aki ilyen sokfélét üz, mindent jól csináljon. A nagy városokban azonban, ahol mindegyik sok vevőre talál, elegendő egy kézművesség is, hogy emberét táplálja. Sőt sokszor nem kell ehhez még egy egész szakma sem, hanem az egyik férfitípókat, a másik női cipőket készít. Itt-ott az egyik pusztán a cipők megvarrásából, a másik kiszabásukból él; az egyik pusztán kiszabja a ruhákat, a másik csak összeállítja a darabokat. Szükséges mármint, hogy a legegyszerűbb munka elvégzője munkáját feltétlenül a legjobban is csinálja. Éppígy van a szakácmesterséggel is.” (Xenophón: „Cyropaedia”, VIII. könyv, 2. fejj.) A kizárólagos hangsúly itt a használati érték elérendő jóságán van, ámbar Xenophón is a munkamegosztás fokát a piac terjedelmétől függőnek tudja.

¹⁹ „Ő” (Busiris) „mindenkit különleges kasztokba osztott... megparancsolta mindig ugyanazokat a foglatatosságokat, mert tudta, hogy azok, akik foglalkozásukat váltogatják, semmiféle foglatatosságban nem lesznek alaposak; azok azonban, akik állandóan ugyanannál a foglalkozásnál maradnak, mindent a legkételetesebben visznek véghez. Így hát valóban azt fogjuk látni, hogy a művészek és mesterségek tekintetében jobban fölülmúlták versenytársaikat, mint máskülönben a mester a kontárt, és a berendezés tekintetében, amely által a királyi uralmat és az egyéb államalkotmányt fenntartják, olyan kiválók, hogy a híres filozófusok, akik erről beszélni vállalkoznak, Egyiptom államalkotmányát mindenekfelett dicsérték.” (Iszokratész: „Busiris”, 8. fejj.)

A tulajdonképpeni manufaktúra-időszak alatt, vagyis azon időszak alatt, amelyben a manufaktúra a tőkés termelési mód uralkodó formája, a benne meglevő tendenciák teljes megvalósulása sokoldalú akadályokba ütközik. Ámbár, mint láttuk, a manufaktúra a munkások hierarchikus tagozása mellett a tanult és tanulatlan munkások egyszerű elválását is megteremti, az utóbbiak száma az előbbiek túlnyomó befolyása miatt igen korlátozott marad. Ámbár a külön műveleteket eleven munkaszervei érettségének, erejének és fejlődésének különböző fokához idomítja és ezért a nők és a gyermekek termelő kiaknázására sarkall, ez a tendencia nagyjában és egészében meghiúsul a férfimunkások szokásain és ellenállásán. Ámbár a kézműszerű tevékenység szétbontása a munkások képzési költségeit és ezért értékét csökkenti, a nehezebb részmunkákhoz továbbra is hosszabb tanulási idő szükséges, és ezt ott is, ahol felesleges, a munkások féltékenyen fenntartják. Például Angliában a laws of apprenticeship (tanonc törvények) hét éves tanidejükkel a manufaktúra-időszak végéig teljes érvényben maradtak, és csak a nagyipar dobta sutba őket. Minthogy a kézműves ügyesség marad a manufaktúra alapzata és a manufaktúrában funkcionáló összmechanizmusnak nincs maguktól a munkásoktól független objektív csontváza, a tőke állandóan viaskodik a munkások engedetlenségével. „Az emberi természet gyengesége”, kiált fel Ure barátunk, „oly nagy, hogy minél ügyesebb a munkás, annál önfejűbb és nehezebben kezelhető lesz, és következésképpen hóbortos hangulataival súlyos károkat okoz az összmechanizmusnak.”²¹ Ezért az egész manufaktúra-időszakot végigkíséri a munkások fegyelmezetlensége miatti panasz.²² És ha nem állnának rendelkezésünkre egykorú írók tanúskodásai, akkor is az egyszerű tények – hogy a XVI. századtól a nagyipar korszakáig a tőkének nem sikerül a manufaktúramunkások egész rendelkezésükre álló munkaidejét hatalmába kerítenie, hogy a manufaktúrák rövid életűek és a munkások be- és kivándorlása következtében elhagyják az egyik országban levő székhelyüket és egy másik országban telepednek meg – könyvtárak helyett beszélnének. „Rendet kell teremteni ilyen vagy olyan módon” – kiált fel 1770-ben az „Essay on Trade and Commerce” többször idézett szerzője. Rendet, visszhangzik 66 évvel később dr. Andrew Ure szájából, a „rend” hiányzott „a munka megosztásának skolasztikus dogmáján” nyugvó manufaktúrában, és „Arkwright megteremtette a rendet”.

Amellett a manufaktúra a társadalmi termelést sem egész terjedelmében megragadni, sem mélységében forradalmasítani nem tudta. Mint gazdasági mestermű emelkedett magasra a városi kézművesség és a falusi háziipar széles alapzatán. Saját szűk technikai bázisa egy bizonyos fejlődési fokon ellentmondásba került az önmaga teremtette termelési szükségletekkel.

A manufaktúra egyik legkiteljesedettebb képződménye a maguknak a munkaszerszámoknak és kiváltképpen a már alkalmazott bonyolult mechanikai készülékeknek a termelésére szolgáló műhely volt. „Egy ilyen műhely”, mondja Ure, „a munka megosztását a maga sokféle fokozatában tárta szemünk elé. Fúrónak, vésőnek, esztergapadnak mind megvolt a saját munkása, hierarchikusan tagozottan ügyességük foka szerint.”²³ A munka manufaktúraszerű megosztásának ez a terméke maga viszont gépeket termelt. Ezek megszüntetik a kézműszerű tevékenységet mint a társadalmi termelés szabályozó elvét. Így egyrészt elhárítják a technikai okát annak, hogy a munkást élethossziglan egy részfunkcióhoz csatolják. Másrészt leomlanak a korlátok, melyeket ugyanez az elv a tőke uralmának még útjába állított.

²⁰V.ö. Diodorus Siculus.

²¹Ure: „Philosophy of Manufactures”, 20. old.

²²A szövegben mondottak sokkal inkább érvényesek Angliára, mint Franciaországra, és Franciaországra inkább, mint Hollandiára.

²³Ure: „The Philosophy of Manufactures”, London, 1836., 21. o.

III. 6. Karl Marx és Friedrich Engels: A német ideológia

Részlet. MEM 3. Bp., 1960. 33. o.

[...] A munka megosztásával... amely a maga részéről ismét a munkáknak a családban való természetadta megosztásán és a társadalomnak egyes, egymással ellentett családokra való szétválásán nyugszik, egyidejűleg az elosztás is adva van, mégpedig a munkának és termékeinek mind mennyiségre, mind minőségre *egyenlőtlen* elosztása, tehát a tulajdon, amelynek a családban, ahol a nő és a gyermekek a férfi rabszolgái, megvan már a csírája, az első formája. A családban levő, persze még nagyon kezdetleges, latens rabszolgaság az első tulajdon, amely egyébként itt már tökéletesen megfelel a modern közgazdászok definíciójának, amely szerint a tulajdon idegen munkaerő feletti rendelkezés. Egyébként munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések – az egyikben ugyanazt jelentik ki a tevékenységre vonatkoztatva, amit a másikban a tevékenység termékére vonatkozólag jelentenek ki. – A munka megosztásával továbbá egyszersmind adva van az ellentmondás az egyes egyén vagy az egyes család érdeke és az egymással érintkező valamennyi egyén közösségi érdeke között; ez a közösségi érdek pedig nem csupán a képzeletben létezik, mint valami „általános”, hanem mindenekelőtt a valóságban, mint azoknak az egyéneknek kölcsönös függősége, akik között a munka megoszlik. [...]

III. 7. Émile Durkheim: A természetellenes formák

Részletek Émile Durkheim: A társadalmi munkamegosztásról (Bp. 1986.) c. művéből, 171-175, o., 179-194. o. és 202-204. o.

Az anomikus munkamegosztás

Mindeddig normális formájában tanulmányoztuk a munkamegosztást, de mint minden társadalmi ténynek – vagy általánosabban: minden biológiai ténynek –, ennek is vannak patológikus formái, amelyeket elemezni kell. Noha normális esetben a munkamegosztás társadalmi szolidaritást hoz létre, néha előfordul, hogy egészen más, sőt ellentétes eredményre vezet. Fontos, hogy megkeressük, mi téríti így el természetes irányától, mert amíg nem állapítjuk meg, hogy ezek kivételes esetek, addig felmerülhet a gyanú, hogy a munkamegosztás logikus következményei. A deviáns formák tanulmányozása egyébként lehetővé teszi majd, hogy jobban meghatározzuk a normális állapot létfeltételeit. Ha megismerjük, hogy milyen feltételek között nem váltja ki a munkamegosztás a szolidaritást, jobban fogjuk tudni, mi kell ahhoz, hogy kifejtse a hatását. A patológia – csakúgy, mint másutt – itt is értékes segítőtársa a fiziológiának.

Hajlamosak lehetnénk a munkamegosztás szabálytalan formái közé sorolni a bűnözést és más káros foglalkozásokat. Ezek egyenesen a szolidaritás negációi, mégis megannyi speciális tevékenység alkotja őket, De – hogy pontosak legyünk – itt nincs munkamegosztás, csak egyszerű és tiszta differenciálódás – e két terminust nem szabad összekeverni. Így növeli a rák és a tuberkulózis is az organikus szövetek változatosságát, anélkül, hogy a biológiai funkciók újabb specializálódását látnánk bennük.¹ Ezekben az esetekben nem egy közös funkciót osztanak meg, hanem egy organizmuson belül – amely akár egyedi, akár társadalmi lehet – kialakul egy másik, amely az előző terhére igyekszik megélni. Funkciókról egyáltalán nincs szó, mert egy cselekvésmód csak akkor érdemli meg ezt a nevet, ha együttműködik más cselekvésmódokkal az általános élet fenntartásában. Ez a kérdés tehát nem tartozik kutatásunk keretébe.

A vizsgált jelenség rendkívüli formáinak három típusára térünk ki. Nem azért, mert nem lehet belőlük több, hanem azért, mert azok a legáltalánosabbak és a legsúlyosabbak, amelyekről beszélni fogunk.

I.

Az első ilyen eset: az ipari vagy kereskedelmi válságok és a csődök. Ezek részleges szakadások az organikus szolidaritásban, és arról tanúskodnak, hogy az organizmus egyes pontjain egyes társadalmi funkciók nem illeszkednek egymáshoz. Márpedig, ahogyan a munka egyre jobban megoszlik, ezek a jelenségek egyre gyakoribbnak tűnnek, legalábbis bizonyos esetekben. 1845 és 1869 között a csődök száma 70 %-kal emelkedett. Ezt nem tulajdoníthatjuk a gazdasági élet növekedésének, mert a vállalatok sokkal inkább koncentráálódtak, mintsem sokasodtak volna.

Másik, még kirívóbb példája ugyanennek a jelenségnek: a munka és a tőke antagonizmusa. Minél jobban specializálódnak az ipari funkciók, annál élesebb a harc: korántsem a szolidaritás növekszik. A középkorban a munkás mindenütt a mestere mellett élt, osztozva annak munkájában „ugyanabban a boltban, ugyanannál a munkapadnál”.² Mindketten ugyanannak a testületnek a tagjai és ugyanolyan az életmódjuk. „Csaknem egyenlőek voltak: aki befejezte az inaskodást, az a maga lábára állhatott legalábbis sok mesterségben –, ha volt neki miből.”³ Az összeütközések egészen kivételesek voltak. A XV. századtól a dolgok kezdtek megváltozni. „A szakmai testület már nem közös menedék, hanem kizárólag a mestereké, akik maguk döntenek benne mindenről... Ettől kezdve mély szakadék keletkezik mesterek és segédek között. A segédek úgyszólván külön rendet alkottak: megvoltak a maguk szokásai, szabályai, független társaságai.”⁴ Mihelyt ez a szétválás

¹Spencer úr nem teszi meg ezt a megkülönböztetést. Úgy tűnik, hogy számára a két terminus szinonim. A bomlasztó differenciálódás (a rák, a mikróba, a bűnöző) azonban más, mint az, amelyik koncentrálja az életerőket (munkamegosztás).

²Levasseur: *Les classes ouvrières in France jusqu'à la Révolution*, 311., (II.) 315. o.

³Uo., I. 496. o.

⁴Uo.

létrejött, az összeütközések megszorodtak. „Ha a segédek úgy gondolták, hogy panaszra van okuk, azonnal sztrájkba léptek vagy tilalommal sújtottak egy várost, egy mestert, és mindenki köteles volt engedelmeskedni a döntésnek... A társulás ereje adta meg a munkásoknak az eszközt ahhoz, hogy egyenlő fegyverekkel harcolhassanak mestereik ellen.”⁵ De a dolgok akkor még távolról sem mentek odáig, mint ma. „A segédek fölláztak, hogy több bért kapjanak, vagy hogy változtassanak a munkafeltételeken, de nem tartották a mestert örök ellenségnek, akinek csak kényszerből engedelmeskednek. Azt akarták, hogy egy bizonyos ponton engedjen, és erre nem sajnálták az erőt, de a harc nem volt örök, a műhelyekben két-két ellenséges faj élt, a mai szocialista tanok még ismeretlenek voltak.”⁶ Végül, a XVII. században kezdődik a munkásosztályok történetének harmadik szakasza: a nagyipar születése. A munkás még teljesebben elválik a tulajdonostól (patron). „A munkás mintegy be van sorozva. Mindenkinél megvan a maga funkciója, és a munkamegosztás rendszere némileg előrehalad. A Van Robais manufaktúrában, amely 1692 munkást foglalkoztatott, külön műhelyük volt a kocsikészítőknek, a szövőműhelyekben pedig többféle munkás dolgozott, akiknek a munkája teljesen különbözött egymástól.”⁷ Miközben a specializálódás növekszik, a lázadások gyakoribbak lesznek. „A legcsekélyebb elégedetlenség elegendő volt, hogy tilalmat mondjanak ki egy cégre és megtorlást minden segédre, aki nem tartaná be a közösség határozatát.”⁸ Közismert, hogy a harc azóta csak egyre hevesebbé vált.

Igaz, a következő fejezetben látni fogjuk: a társadalmi viszonyok e feszültsége részben annak köszönhető, hogy a munkásosztályok nem akarják igazán elfogadni helyzetüket, hanem nagyon gyakran csak kénytelenségből és kényszer hatására fogadják el, mivel nincs módjuk helyzetükön változtatni. Ez a kényszer azonban egymagában nem tudja megmagyarázni a jelenséget. A kényszerűség általában mindenkire ugyanúgy ránehezedik, akinek nincs vagyona, a szóban forgó állandó ellenségeskedés azonban mégis csak az ipar világára jellemző. Azután meg, az ipari világon belül a kényszer minden dolgozó esetében egyformán, megkülönböztetés nélkül érvényesül. Ám a kisiparban, ahol a munka kevésbé megosztott, viszonylagos harmónia van a tulajdonos és a munkás között, csak a nagyiparban akut a szakadás. Ez azt jelenti, hogy részben más októl függ.

Gyakran jelezték, hogy a tudományok története szintén a vizsgált jelenség példája. A tudományt a legutóbbi időkig csaknem teljes egészében művelhette egyetlen elme, mivel nem volt nagyon megosztva. Élénken élt a tudományok egységének érzése is. A tudomány nem állt olyan sok vagy olyan sokféle igazságból, hogy ne lehetett volna könnyen átlátni a kapcsolatot, amely egyetlen rendszerré egyesítette őket. A módszerek, maguk is nagyon általánosak lévén, kevésbé különböztek egymástól: észre lehetett venni a közös törzset, amelyből kihajtottak. De amilyen mértékben a specializáció behatol a tudományos munkába, minden egyes tudós egyre jobban bezárkózik nemcsak egy különös tudományba, de egy sajátos témakörbe. Már A. Comte arról panaszkodott, hogy a korabeli tudományos világban „nagyon kevés olyan szellem van, akinek akár egyetlen tudományról is átfogó képe lenne, pedig még az is csak egy része a nagy egésznek. A többség – mondja Comte – már teljesen egy meghatározott tudomány valamely többé-kevésbé terjedelmes részének kizárólagos vizsgálatára korlátozza magát, és nem sokat törődik azzal, hogy milyen összefüggésben vannak e különös munkák a pozitív ismeretek általános rendszerével.”⁹ Így azonban a tudomány, kapcsolat nélküli rész kutatások sokaságára aprózódva, nem alkot többé összetartó (solidaire) egészet. Az egység és az együttműködés hiányát legjobban talán az a nagyon elterjedt elmélet szemlélteti, amely szerint minden egyes tudománynak abszolút értéke van, a tudósnak pedig speciális kutatásokkal kell foglalkoznia és nem kell azzal törődnie, hogy mire valók ezek és tartanak-e valamerre. „A szellemi munka e megosztása miatt – mondja Schaeffler úr – komolyan attól kell félnünk, hogy ez az új alexandrinizmus ismét minden tudomány pusztulásához vezet.”¹⁰ [...]

II.

[...] Bár Comte felismerte, hogy a munkamegosztás szolidaritás forrása, nem vette észre, hogy ez a szolidaritás sui generis és lassanként fölváltja azt, amely a társadalmi hasonlóságokból született. Ezért miután észrevette, hogy e hasonlóságok mindenütt nagyon elhalványulnak, ahol a funkciók nagyon specializálódtak, ebben az elhalványulásban beteges tünetet látott, amely a specializáció túlhajtásából ered, és fenyegeti a társadalmi kohéziót. Ezzel magyarázta az összehangolatlanságnak azokat a tényeit, amelyek néha együtt járnak a munkamegosztás fejlődésével. Mivel azonban

⁵Uo., I. 504. o.

⁶Hubert Valleroux: *Les corpolution d'arts et de métiers*, 49. o.

⁷Levasseur, II. 315. o.

⁸Uo., 319. o.

⁹*Cours de philosophie positive*, I. 27. o.

¹⁰*Bau und Leben des socialen Körpers*, IV. 113. o.

megállapítottuk, hogy a kollektív tudat gyengülése normális jelenség, nem tekinthetjük a most vizsgált abnormális jelenségek okának. Ha egyes esetekben az organikus szolidaritás nem olyan, amilyennek lennie kellene, ez bizonyára nem azért van, mert a mechanikus szolidaritás teret veszített, hanem azért, mert saját létfeltételei nem mind valósultak meg.

Tudjuk, hogy mindenütt, ahol az organikus szolidaritás megfigyelhető, ugyanakkor eléggé fejlett szabályozás határozza meg a funkciók kölcsönös viszonyait. Az organikus szolidaritás létezéséhez nem elegendő egy olyan szervekből álló rendszer, amelyeknek szükségük van egymásra és általánosan átérzik szolidaritásukat, hanem azt a módot is előre meg kell határozni, ahogyan együtt kell működniük – ha nem is minden helyzetre, de legalább a leggyakoribb körülményekre nézve. Másképpen e szerveknek minden pillanatban újra harcolniuk kellene, hogy egyensúlyra jussanak, mert az egyensúly feltételeit csak tapogatózva lehet megtalálni, s ennek során mindenki legalább annyira ellenfélnek tekintené a másikat, mint amennyire segítőnek. E konfliktusok tehát szakadatlanul kiújulnának, következésképpen a szolidaritás legfőbb virtuális lenne, és a kölcsönös kötelezettségeket minden egyedi esetben teljes egészükben újra kellene tárgyalni. Azt mondhatják erre, hogy vannak szerződések. De először is, nem minden társadalmi viszony öltheti ezt a jogi formát. Tudjuk egyébként, hogy a szerződés nem létezik önmagában, hanem feltételez egy szabályozást, amely éppolyan kiterjedt és bonyolult, mint a szerződéses élet maga. Továbbá az ilyen eredetű kötelek mindig rövid élettartamúak. A szerződés csak törékeny fegyverszünet, csak egy időre függeszti fel az ellenségeskedést. Kétségtelen, hogy bármilyen pontos is egy szabályozás, mindig sok huzakodásnak hagy teret. De nem szükséges és nem is lehetséges, hogy a társadalmi élet mentes legyen a harcoktól. A szolidaritás szerepe nem az, hogy megszüntesse a konkurenciát, hanem hogy mérsékelje.

Egyébként, normális helyzetben ezek a szabályozók maguktól kinőnek a munkamegosztásból, mintegy folyományai ennek. Ha a munkamegosztás csak egyénekre vonatkozna, akik csak néhány pillanatra lépnek kapcsolatba, hogy személyes szolgáltatásokat cseréljenek, akkor bizonyára nem szülhetne semmiféle szabályozó akciót. Csakhogy funkciókra vonatkozik, azaz meghatározott cselekvésmódokra, amelyek adott körülmények között ugyanúgy ismétlődnek, mivel a társadalmi élet általános és állandó feltételeitől függnék. Tehát a funkciók között kialakuló viszonyok szükségképpen az állandóság és a rendszeresség ugyanilyen fokára jutnak. Egymásra hatásuknak azok a módjai, amelyek jobban megfelelnek a dolgok természetének, gyakrabban ismétlődnek és megszokottá válnak, a szokások pedig megerősödve, viselkedési szabályokká alakulnak át. A múlt előre meghatározza a jövőt. Másképp szólva: a jogok és kötelek bizonyos kezdetei a gyakorlatban jönnek létre és végül kötelezővé válnak. Tehát nem a szabály hozza létre a kölcsönös függés állapotát, amelyben a szervek szolidárisak egymással, a szabály csak érzékletesen és határozottan kifejezi ezt az állapotot az adott helyzettől függően. Éppígy, az idegrendszer sem uralja az organizmus fejlődését, mint azt valaha hitték, hanem abból származik. Az idegszálak valószínűleg csupán a mozgáshullámok és a különböző szervek között váltott ingerületek útvonalai, pusztán csatornák, amelyeket az élet vájt ki magának mindig ugyanabban az irányban folyván, a ganglionok pedig egyszerűen ilyen vonalak metszéspontjai. Egyes moralisták azért vádolták a munkamegosztást azzal, hogy nem teremt igazi szolidaritást, mert nem ismerték fel ezt az oldalát. Csak egyedi cseréket, múlt és jövő nélküli pillanatnyi kombinációkat láttak benne, amelyekben az egyén magára hagyatott; nem vették észre a lassú megszilárdulást, a kötelek lassanként magától szövődő hálóját, mely tartóssá teszi az organikus szolidaritást.

A fent leírt esetekben azonban ilyen szabályozás sehol nem létezik, vagy nincs arányban a munkamegosztás fejlettségi fokával. Ma már nincsenek olyan szabályok, amelyek megkötnék a gazdasági vállalkozások számát, és a termelést egyetlen iparágban sem szabályozzák úgy, hogy pontosan a fogyasztás szintjén legyen. Egyébként nem akarunk ebből semmilyen praktikus következtetést levonni; nem állítjuk, hogy korlátozó törvényekre lenne szükség; ehelyett nem kell e tény előnyeit és hátrányait mérlegelnünk. Annyi bizonyos, hogy a szabályozás hiánya megakadályozza a funkciók rendes összhangját. Igaz, a közgazdák kimutatják, hogy az összhang magától helyreáll, amikor kell: az árak emelkedésének vagy süllyedésének köszönhetően, ami a szükségletnek megfelelően ösztönzi vagy lassítja a termelést. De mindenesetre csak az egyensúly megbomlása és hosszabb-rövidebb zavarok után áll helyre. Másrészt, ezek a zavarok természetesen annál gyakoribbak, minél specializáltabbak a funkciók, mert minél bonyolultabb egy szervezet, annál jobban érezhető egy kiterjedt szabályozás szükségessége.

A tőke és a munka viszonyai jogilag mindeddig éppígyen meghatározatlanok. A szolgálatok bérbevételére vonatkozó szerződés igen kis helyet foglal el törvénykönyveinkben, különösen ha arra gondolunk, hogy milyen változatos és bonyolult kapcsolatokat kell szabályoznia. Nem kell tovább bizonygatnunk ezt a hiányt: ma minden nép érzi és igyekszik felszámolni.¹¹

¹¹Ezt 1893-ban írtuk. Az iparjog azóta nagyobb teret nyert jogrendszerünkben. Ez azt bizonyítja, hogy nagy volt a hiány, és hogy be kellett tölteni.

A tudomány számára a módszer szabályai jelentik azt, amit a jog és az erkölcs szabályai a magatartás számára: irányítják a tudós gondolkodását, ahogyan amazok az emberek cselekedeteit kormányozzák. Ám ha minden tudománynak saját módszere van, akkor a rendje teljesen belső: az azonos tudományt művelők eljárásait hangolja össze, nem pedig külső kapcsolataikat. Alig van olyan tudományos szabály (disciplines), amely a különböző tudományok erőfeszítéseit közös célra összpontosítaná. Ez különösen az erkölcsi és társadalmi tudományokra igaz, mert a matematika, a fizikai-kémiai, sőt a biológiai tudományok sem látszanak annyira idegennek egymástól, mint azok. Ám a jogász, a pszichológus, az antropológus, a közgazda, a statisztikus, a nyelvész, a történész úgy végzi kutatásait, mintha a tények általuk tanulmányozott rendjei megannyi független világot alkotnának. A valóságban azonban ezek mindenütt áthatják egymást, s következésképpen így kellene tenniük a megfelelő tudományoknak is. Innen származik tehát az az anarchia, amelyről nem minden túlzás nélkül azt állítják, hogy általában jellemző a tudományra, amely azonban főleg ezekben a tudományokban áll fenn. Ezek valóban elkülönült, együttműködést nem mutató részek halmazának látszanak. Nem ezért nincs egység ebben a halmazban, mert ezek a tudományok nem érzik eléggé, hogy hasonlóak, hanem azért, mert nem szervezettek.

Minden eddigi példánk ugyanannak a rendellenességnek a változata: mindegyik esetre igaz, hogy a munkamegosztás azért nem hozza létre a szolidaritást, mert a szervek kapcsolatai nem szabályozottak, hanem az *anómia* állapotában vannak.

De honnan ered ez az állapot?

Mivel a társadalmi viszonyok között spontán módon létrejövő viszonyok idővel egy sor szabályban öltönek határozott alakot, *a priori* kijelenthetjük, hogy ott, ahol a szolidáris szervek között a kapcsolat kielégítő és eléggé tartós, az *anómia* állapota lehetetlen. Ha egyszer a szervek érintkeznek egymással, minden körülmények között könnyen megtudják, hogy mit igényel tőlük a másik, s következésképpen állandóan erősen érzik kölcsönös függésüket. Mivel ugyanezen okból a cserék könnyen, s szabályszerűek lévén, gyakran végbemennek közöttük, így maguk szabályozzák magukat, és a rendszer lassanként megszilárdul. Végül, mivel minden fél megérzi a legkisebb reagálást is, ez a kialakuló szabályokra is rányomja bélyegét, azaz a szabályok részletekbe menően rögzítik az egyensúly feltételeit és rendelkeznek róluk. Ha ellenben valamely átláthatatlan közeg ékelődik a szervek közé, akkor csak meghatározott erősségű ingerek jutnak el egyiktől a másikig. A kapcsolatok ritkák, nem ismétlődnek elégszer ahhoz, hogy határozottakká válhassanak. Minden alkalommal újból próbálkozásokkal kell kezdeni. A mozgáshullámok útvonalai nem tudnak bejáródni, mert maguk a hullámok túlságosan időszakosak. Legfeljebb egy-két általános és homályos szabály tud létrejönni, mivel ilyen feltételek mellett csak a jelenségek legáltalánosabb körvonalai rögzülhetnek. Ugyanez a helyzet akkor is, ha az érintkezés – bár elegendő – túlságosan új keletű vagy még csak rövid ideje létezik.¹²

Ezeket a feltételeket általában maga a dolgok ereje megvalósítja. Hiszen egy funkció csak akkor oszthat meg egy organizmus két vagy több része között, ha ezek többé-kevésbé érintkeznek egymással. Mi több, mihelyt a munkát megosztották, e részek természetszerűen igyekeznek csökkenteni távolságukat, mivel szükségük van egymásra. Ezért van az, hogy minél magasabba emelkedünk az állati létben, annál közelebb vannak egymáshoz a szervek, sőt – mint Spencer úr mondja – egymás üregeibe is behatolnak. Rendkívüli körülmények azonban eltérő eredményre vezethetnek.

Ez történik azokban az esetekben, amelyekkel most foglalkozunk. Amíg a szegmentált típus nagyon erős, addig nagyjából annyi gazdasági piac van, ahány szegmens, következésképpen mindegyik nagyon korlátozott. A termelők nagyon közel vannak a fogyasztókhoz, így könnyen megtudhatják, hogy mekkora igényt kell kielégíteniük. Az egyensúly tehát minden nehézség nélkül létrejön, és a termelés önmagát szabályozza. Ellenben amilyen mértékben kifejlődik a szervezett típus, a különböző szegmensek egyesülése nyomán a piacokból egyetlen egységes piac jön létre, amely nagyjából az egész társadalmat átfogja. Sőt, túl is megy rajta, és kezd egyetemessé válni, mivel a szegmenseket elválasztó falak leomlásával a népek közötti falak is alacsonyabbak lesznek. Ez azt eredményezi, hogy minden iparág az egész országban, sőt az egész világon szerteszét élő fogyasztók számára termel. Nincs tehát elég kapcsolata velük. Nemcsak szemmel nem tudja már átfogni a piacot, hanem gondolatban sem: már nem tudja elképzelni a határait, hiszen úgyszólván határtalan. Így azután a termelésnek nincs féke és mércéje, véletlenszerűen, tapogatózva halad, s ennek következtében elkerülhetetlenül hol az egyik, hol a másik irányban lépi túl a mértéket. Ebből erednek a válságok, amelyek periodikusan megzavarják a gazdasági funkciókat. Valószínűleg ugyanennek az oknak a következménye a korlátozott helyi válságok – a csődök – szaporodása is.

¹²Mindamellettt létezik egy olyan eset, amelyben az érintkezés kielégítő és mégis anómia alakulhat ki: akkor, ha a szükséges szabályozás csak olyan átalakulások árán jöhetne létre, amelyekre a társadalmi struktúra képtelen. A társadalmak rugalmassága ugyanis nem végtelen: amikor eléri határát, még a szükséges változások sem lehetségesek többé.

Ahogy a piac kiterjed, megjelenik a nagyipar. Ez pedig átalakítja a tulajdonosok és a munkások viszonyait. A munkások szükségleteit megnöveli az idegrendszer erősebb kifáradása és a nagy agglomerációk terjedő hatása. Az emberi munkát a gépi munka váltja fel, a kis műhelyeket a manufaktúra. A munkást besorozzák, egész napra elszakítják a családjától, élete egyre távolabb van a munkáltatójától stb. Az ipari életnek ezek az új feltételei természetesen új szervezetet követelnek, de mivel a változások rendkívül gyorsan mentek végbe, az összeütköző érdekeknek még nem volt idejük kiegyensúlyozódni.¹³

Végül, az erkölcsi és társadalomtudományok említett állapotát az magyarázza, hogy ezek léptek be utoljára a pozitív tudományok körébe. A jelenségeknek ez az új köre alig száz éve nyílt meg a tudományos vizsgálódás előtt. A tudósok egyéni hajlamukat követve láttak neki – az egyik itt, a másik ott. E nagy területen szétszóródva mindmáig túlzottan távol vannak egymástól ahhoz, hogy érezzék az összes köteléket, amely egyesíti őket. De pusztán azáltal, hogy kutatásaikban egyre jobban eltávolodnak kiindulópontjuktól, végül szükségképpen találkoznak majd egymással, s következésképpen tudatára jutnak szolidaritásuknak. A tudomány egysége ily módon magától létrejön. Nem egy formula elvont egysége révén – egy formula egyébként is túl szegényes a dolgok sokaságához, melyet egybe akar fogni –, hanem egy szerves egész élő egysége révén. Ehhez nem szükséges, hogy egyetlen tudat át tudja tekinteni a tudomány teljes birodalmát – ez nem is lehetséges –, elegendő, ha minden művelője érzi, hogy ugyanazon a művön dolgozik.

Az eddigiek minden alapjától megfosztják az egyik legsúlyosabb vádat, amelyet a munkamegosztással szemben felhoztak. A munkamegosztást gyakran vádolták azzal, hogy az embert géppé alacsonyítja. Ha az ember nem tudja, mire jók azok a műveletek, amelyeket elvárnak tőle, ha nem látja a céljukat, akkor valóban csak rutinszerűen tudja ellátni őket. Minden nap ugyanazokat a mozdulatokat ismétli monoton szabályossággal anélkül, hogy érdekelné vagy értené őket. Így az ember nem egy élő organizmus élő sejtje, mely kiterjed, összehúzódik, kibontakozik és átalakul a szükségleteknek és a körülményeknek megfelelően, amely szakadatlanul vibrál, érintkezik a szomszédos sejtekkel, amelyek hatnak rá, s amelyekre ő visszahat – nem, így az ember csak holt fogaskerék, melyet külső erő hoz mozgásba, s amely mindig ugyanúgy, ugyanabba az irányba forog. Természetesen akárhogy képzeljük is el az erkölcsi eszményt, nem maradhatunk közömbösek az emberi természet ilyen lealacsonyításával szemben. Ha az erkölcs célja az egyén tökéletesedése, akkor nem engedheti meg, hogy ennyire szétrombolják az egyént, ha pedig célja a társadalom, akkor nem hagyhatja kimeríteni a társadalmi élet forrásait. Hiszen a baj nemcsak a gazdasági funkciókat fenyegeti, hanem az összes társadalmi funkciót, bármilyen magasrendűek legyenek is ezek egyébként. „Ha gyakran joggal sajnálkoztak azon – mondja Comte –, hogy az anyagi világban a munkást egész életében kizárólag arra használják, hogy késnyeleket vagy gombostűfejeket gyártson, az egészséges filozófia nem kevésbé sajnálkozhat, hogy a szellemi világban az emberi agyat folytonosan és kizárólag néhány egyenlet megoldására és néhány rovar osztályozására használják: az erkölcsi hatás a két esetben, sajnos, nagyon hasonló.”¹⁴

Néha azt az orvosságot javasolják, hogy speciális technikai ismereteken kívül részesítsék a munkásokat általános oktatásban is. Ám, ha a munkamegosztás egy-két káros hatását ellensúlyozhatjuk is ezzel, meg nem előzhetjük őket. A munkamegosztás természete nem változik meg attól, ha a munkás érdeklődni tud a műalkotások, az irodalom stb. iránt, de ettől még továbbra is rossz, ha egész nap gépként kezelik. Ki ne látná egyébként, hogy ez a két életforma túlzottan ellentétes, semhogy egyazon ember össze tudná békíteni és képes lenne egymás mellett élni őket! Ha valaki hozzászokik a széles táv-latokhoz, az összképhez, a szép általánosságokhoz, többé nem hagyja magát türelmesen egy speciális feladat szűk határai közé szorítani. Ez az orvosság a specializációt nem ártalmatlanabbá, hanem elviselhetetlenné, s így többé-kevésbé lehetetlenné teszi.

Az ellentmondást az oldja föl, hogy a munkamegosztás – a fentiekkel ellentétben – nem szükségszerűen, természetéből fakadóan hozza létre e következményeket, hanem rendkívüli és természetellenes körülmények miatt. Nem kell az ellentétével mérsékelni ahhoz, hogy fejlődése ne legyen ilyen katasztrofális hatással az emberi tudatra: ehhez csak arra van szükség – s ez egyben elegendő is –, hogy önmaga legyen, hogy kívülről semmi ne torzítsa el a természetét. Hiszen normális esetben minden sajátos funkció működése megköveteli, hogy az egyén ne zárkózzon bele teljesen, hanem állandó kapcsolatban legyen a szomszédos funkciókkal, ismerje szükségleteiket, a bennük végbemenő változásokat stb. A munkamegosztás távolról sem azt feltételezi, hogy a dolgozó a maga feladata fölé görnyedjen, hanem azt, hogy ne veszítse szem elől a vele együttműködőket, hasson rájuk és viselje hatásaikat. Tehát nem gép az ember, mely olyan mozgásokat ismét, amelyeket nem irányíthat, hanem tudja, hogy valamilyen cél felé tart, és többé-kevésbé világosan látja a célt. Érzi, hogy szolgál valamit. Ehhez nem kell átfognia a társadalmi horizont széles területeit, csak annyit kell átlátnia, amennyiből

¹³Hadd emlékeztessünk azért arra, hogy ez az ellentét – amint a következő fejezetben látni fogjuk – nem teljes egészében a változások gyakoriságának köszönhető, hanem jórészt annak, hogy a harc külső feltételei még túl egyenlőtlenek. Ezt a tényezőt az idő nem befolyásolja.

¹⁴*Cours de philosophie positive*, IV. 430. o.

megérti: tevékenységének önmagán túli célja van. Ettől a pillanattól kezdve bármilyen speciális és egyhangú legyen is a tevékenysége, egy intelligens lény tevékenysége az, mivel értelme van, és ő tudja is. A közgazdák nem hagyták volna homályban a munkamegosztás e lényegi vonását, s következésképpen nem tették volna ki a meg nem érdemelt vádaknak, ha nem redukálták volna pusztán a termelőerők teljesítményét növelő eszközzé, ha látták volna, hogy mindenekelőtt szolidaritás forrása.

A kényszerű munkamegosztás

I.

Nem elég azonban, hogy legyenek szabályok, mert néha maguk a szabályok okozzák a bajt. Ez fordul elő az osztályharcokban. Az osztályok vagy kasztok intézménye a munkamegosztás egyik szervezete, mégpedig szigorúan szabályozott szervezete. Mégis gyakran ellentétek forrása. Az alsóbb osztályok, mivel elégedetlenek azzal a szereppel, amelyet a szokás vagy a törvény rájuk osztott, olyan funkciókra aspirálnak, amelyek tiltottak a számukra, és igyekeznek megfosztani tőlük azokat, akik gyakorolják. Ebből erednek azok a belháborúk, amelyek a munkamegosztás módjának köszönhetők.

Az organizmusban semmi hasonlót nem lehet megfigyelni. Kétségtelen, hogy válságos pillanatokban a különböző szövetek harcban állnak és egymás rovására táplálkoznak. De egy sejt vagy szerv soha nem igyekszik más szerepet kisajátítani, mint ami megilleti. Ennek az az oka, hogy minden anatómiai egység mechanikusan halad a célja felé. Felépítése, az organizmusban elfoglalt helye meghatározza a rendeltetését: feladata a természetéből következik. Előfordulhat, hogy rosszul tölti be a funkcióját, de nem szerezheti meg egy másik szervét, hacsak nem adja föl amint nagyritkán a helyettesítés eseteiben előfordul. A társadalmakban nem ez a helyzet. Ott nagyobb az esetlegesség, nagyobb a távolság az egyén örökletes diszpozíciói és későbbi társadalmi funkciói között: a diszpozíciók nem vonják maguk után olyan közvetlen szükségszerűséggel a funkciókat. Így tér nyílik ugyan a próbálgatások és a megfontolások előtt, de egy sor olyan ok is közbeléphet, amely eltéríti az egyéni természetet normális irányától és patológikus állapotot eredményez. Mivel ez a szervezet hajlékonyabb, egyúttal törekenyebb is és könnyebben megváltoztatható. Kétségtelen, hogy nem vagyunk születésünktől egy sajátos foglalkozásra predesztinálva, de vannak vágyaink és képességeink, s ezek korlátozzák választásunkat. Ha nem vesszük őket figyelembe, ha mindennapi foglalkozásunk szakadatlanul sérti őket, akkor szenvedünk és azt keressük, hogyan vethetnénk véget szenvedéseinknek. Erre pedig nincs más mód, mint megváltoztatni a fennálló rendet és új rendet alkotni. Tehát ahhoz, hogy a munkamegosztás létrehozza a szolidaritást, nem elég, hogy mindenkinek meglegyen a maga feladata, az is szükséges, hogy ez a feladat megfeleljen neki.

Példánkban azonban ez a feltétel nem teljesül. Ha az osztályok vagy kasztok intézménye néha fájdalmas viszályt szül szolidaritás helyett, ez azért van, mert a társadalmi funkcióknak ez a megosztása, amelyen alapul, nem felel meg – vagy inkább már nem felel meg – a természetes eloszlásának. Mert bármit mondjanak is egyesek,¹⁵ az alsóbb osztályok nem pusztán az utánzás szelleme miatt törekszenek a magasabb osztályok életmódjának elérésére. Sőt, az utánzás egymagában semmit sem magyaráz meg, mert önmagán kívül mást is feltételez. Csak olyan lények között lehetséges, akik már hasonlítanak egymásra, és csak annyiban, amennyiben hasonlítanak; különböző fajok vagy fajták között nem jöhet létre. Az erkölcsi ragály olyan, mint a fizikai: csak olyan területeken terjed, ahol már hajlamot talál. A szükségletek csak akkor terjednek át egyik osztályról a másikra, ha eltűnnek vagy csökkennek azok a különbségek, amelyek a szóban forgó osztályokat eredetileg elválasztották. A szükségletek terjedéséhez az kell, hogy a társadalomban végbement változások következtében az egyik osztály képessé váljon azokra a funkciókra, amelyek korábban meghaladták a képességeit, a másik pedig Ugyanakkor elveszítse eredeti felsőbbrendűségét. Amikor a plebejusok kezdték elvitatni a patríciusoktól a vallási és kormányzási funkciók dicsőségét, ezt nemcsak azért tették, hogy utánozzák őket, hanem azért is, mert intelligensebbek, gazdagabbak, nagyobb létszámúak lettek, s következésképpen ízlésük és vágyaik is átalakultak. E változások nyomán a társadalom egy egész régiójában megbomlott az összhang az egyének képességei és a rájuk rótt tevékenység között, és már csak a többé-kevésbé heves és többé-kevésbé közvetlen kényszer kötötte az egyéneket funkcióikhoz – következésképpen a szolidaritás csak tökéletlen és zavart lehetett.

¹⁵Tarde: *Lois de l'imitation*.

Ez tehát nem a munkamegosztás szükségszerű következménye. Csak egészen különleges körülmények között fordul elő, amikor a munkamegosztás külső kényszer eredménye. Egészen más a helyzet, amikor tisztán belső, spontán hatások révén áll elő, anélkül, hogy bármi megzavarná az egyének kezdeményezését. Ilyen feltételek mellett az egyének természete és a társadalmi funkciók közötti összhang sem marad el, legalábbis általában. Mert ha semmi sem akadályozza vagy segíti illetéktelenül a feladatokon osztozó konkurrenszeket, akkor a tevékenységek mindegyik fajtájához azok jutnak hozzá, akik a legalkalmasabbak rá. A munka megosztásának módját ekkor egyedül a képességek különbözősége határozza meg. Az elosztás tehát a dolgok ereje folytán a képességek szerint történik, mert semmi ok sincs rá, hogy másképp történjék. Így magától megvalósul az összhang minden egyes egyén alkata és helyzete között. Azt mondhatják, hogy ez nem mindig elég az emberek elégedettségéhez, hogy vannak olyanok, akiknek a vágyaik mindig nagyobbak, mint a képességeik. Ez igaz, de ezek kivételes, mondhatni beteges esetek. Rendesen az ember boldogságát, leli természetének megvalósításában, szükségletei arányosak eszközeivel. Éppen így, az organizmusban minden szerv csak annyi táplálékot igényel, amennyi tisztével arányos.

Tehát a kényszerű munkamegosztás a második természetellenes típus. Ne tévedjünk azonban a szó értelmét illetően. A szabályozásnak nem minden fajtája kényszerítő, hiszen a munkamegosztás – mint láttuk – éppenséggel nem lehet meg szabályozás nélkül. A funkciók ugyan megállapított szabályok szerint oszlanak meg, de eloszlásuk nem feltétlenül kényszer következménye. Ez még a kasztrendszerben is így van, amíg az a társadalom természetében gyökerezik. Ez az intézmény sem mindig és mindenütt önkényes. Ha rendszeresen és ellenállás nélkül működik egy társadalomban, ez azt jelenti, hogy legalább nagyjából kifejezi a szakmai képességek eloszlásának változhatatlan módját. Ezért bár a feladatokat bizonyos mértékig a törvény osztja el, minden szerv spontán módon ellátja a magáét. A kényszerítés csak akkor kezdődik, amikor a szabályozás, nem felelve meg többé a dolgok igazi természetének és következésképpen elvesztvén erkölcsi bázisát, már csak az erőre támaszkodik.

Megfordítva azt mondhatnánk, hogy a munkamegosztás csak akkor hozza létre a szolidaritást, ha spontán, és csak annyira, amennyire az. De a spontaneitáson nem csupán minden nyílt és formális erőszak hiányát kell érteni, hanem azt, hogy semmi sincs, ami akárcsak közvetve megakadályozhatná a mindenkiben benne rejlő társadalmi erő szabad kibontakozását. A spontaneitás nem csupán azt feltételezi, hogy az egyéneket nem sorolják erővel meghatározott funkcióba, hanem azt is, hogy semmi sem akadályozza meg őket abban, hogy azt a helyet foglalják el a társadalom keretében, amely megfelel képességeiknek. Egyszóval, a munka csak akkor oszlik meg spontán módon, ha a társadalom úgy épül fel, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek pontosan a természeti egyenlőtlenségeket fejezik ki. Ehhez pedig az szükséges és elégséges, hogy ez utóbbiakat semmilyen külső ok ne fokozza és ne csökkentse. A tökéletes spontaneitás tehát csak egy másik tény következménye és más formája: ez a tény a harc külső feltételeinek abszolút egyenlősége. A spontaneitás nem az anarchia állapota, amely lehetővé tenné az embereknek, hogy szabadon kiéljék minden jó vagy rossz hajlamukat, hanem bölcs szervezet, amelyben minden társadalmi értéket – mivel egyik irányba sem torzítja el semmilyen töle idegen tényező – igazi értékén becsülnének. Ellenünk vethetik, hogy még ilyen feltételek mellett is van harc s következésképpen győztes és legyőzött, és hogy az utóbbi mindig csak kényszerből fogja elfogadni a vereségét. Ez a kényszer azonban nem hasonlít a másikhöz, és csak nevében közös vele: az igazi kényszer az, ha a harc lehetetlen, ha az embert a pályára sem engedik lépni.

Igaz, hogy ez a tökéletes spontaneitás sehol sem valósul meg. Nincs olyan társadalom, amelyben ne keveredne más tényezőkkel. A kasztok intézménye ugyan a képességek természetes eloszlásának felel meg, de csak durván és megközelítően. Az öröklés sohasem működik olyan pontosan – még ott sem, ahol a legkedvezőbb feltételeket találja –, hogy a gyermekek tökéletes másai lennének a szüleiknek. Mindig vannak kivételek a szabály alól, következésképpen mindig vannak olyan esetek, amikor az egyén nincs összhangban a funkciókkal, amelyek neki jutottak. Ahogy a társadalom fejlődik, egyre több az ilyen eltérés, mígnem a túl szűkké vált keretek egyszer csak széttörnek. Amikor a kasztrendszer jogilag megszűnt, tovább élt a közerkölcsben: bizonyos előfeltételek fennmaradása folytán egyesek érdemektől független előnyöket élveztek, mások viszont hátrányokat voltak kénytelenek elszenvedni. Végül pedig, amikor úgyszólván nyoma sem marad a múlt ezen emlékeinek, a gazdaság öröklése egymaga is nagyon egyenlőtlené teszi a külső feltételeket, amelyek között a harc megkezdődik, mivel egyeseknek olyan előnyöket nyújt, amelyek nem feltétlenül felelnek meg személyes értéküknek. Még ma, a legműveltebb népeknél is vannak olyan pályák, amelyek a vagyontalanok előtt teljesen zárva vannak vagy nehezen hozzáférhetők a számukra. Úgy tűnik tehát, hogy nem lenne jogunk normálisnak tekinteni a munkamegosztásnak azt a jellemzőjét, amely sohasem mutatkozik meg teljesen tisztán, ha másrészt nem vennénk észre, hogy minél magasabbra jutunk a társadalmak lépcsőjén, annál jobban eltűnik a szegmentált típus a szervezett típus mögött, és annál teljesebben kiegyenlítődnek ezek az egyenlőtlenségek is.

Az, hogy a kasztok a munkamegosztás létrejöttének pillanatától kezdve fokozatosan hanyatlanak, történelmi törvény, mivel a kasztok a politikai-familiáris szervezethez kötődnek, s így vele együtt szükségképpen visszafejlődnek. Az általuk keltett előítéletek sem élik túl őket korlátlanul, hanem lassanként kihúynak. A közfunkciók egyre jobban megnyílnak mindenki előtt, vagyoni feltétel nélkül. Végül még az az utolsó egyenlőtlenség is, hogy van, aki gazdagnak, van aki szegénynek születik, ha nem is tűnik el egészen, de legalább enyhül kissé. A társadalom, amennyire lehet, igyekszik csökkenteni: különböző eszközökkel támogatja azokat, akik túl hátrányos helyzetben vannak, és segíti őket kilábalni belőle. Ezzel azt tanúsítja, hogy kötelességének érzi szabad teret biztosítani minden érdemnek, és hogy igazságtalannak tartja a személyesen meg nem érdemelt hátrányt. De még jobban mutatja ezt a tendenciát az a ma oly elterjedt hit, hogy az állampolgárok egyenlősége – az igazságosság elveivel összhangban – egyre nő. Egy ennyire általános érzés nem lehet pusztán illúzió, hanem ha zavarosan is, de a valóság egyik oldalát kell kifejeznie. Másrészt, mivel a munkamegosztás haladása – éppen ellenkezőleg – az egyenlőtlenséget növeli, így a köztudat csak annak az egyenlőségnek a szükségességét hangsúlyozhatja, amelyről mi beszélünk, vagyis a harc külső feltételeinek egyenlőségét.

Egyébként könnyű megérteni, hogy mi teszi szükségessé ezt a kiegyenlítődést. Most láttuk, hogy minden külső egyenlőtlenség árt az organikus szolidaritásnak. Az alsóbbrendű társadalmakat, amelyekben a szolidaritást főleg a hiedelmek és érzések közössége szavatolja, ez nem nagyon zavarja. Bármilyen feszültek legyenek is a munkamegosztásból származó kötelékek, ott ez nem fenyegeti a társadalmi kohéziót, mivel nem azok kapcsolják a legerősebben az egyént a társadalomhoz. A vágyaknak a társadalmi rend által okozott megghiúsulásából eredő kellemetlenség még azokat sem tudja a társadalmi rend ellen fordítani, akiket sújt, ugyanis függetlenek ettől a rendtől – nem azért, mert benne találják meg a szakmai tevékenységük kifejtéséhez szükséges teret, hanem azért, mert egész belső életük hozzá kötődik, mert minden meggyőződésük feltételezi, mert szent a szemükben, mint az erkölcsi és vallási rend alapja. A múltó magánsérelmek nyilvánvalóan túl gyengék ahhoz, hogy megrendítsenek olyan tudatállapotokat, amelyek kollektív eredetüknél fogva rendkívüli erővel rendelkeznek. Egyébként is, ezek a sérelmek múlandók, mivel a szakmai élet még kevésbé fejlett. Mindezen okokból e sérelmeket csak gyengén érzik át. Fájdalom nélkül alkalmazkodtak tehát hozzájuk, sőt, nem csupán elviselhetőnek, de természetesnek is tartják ezeket az egyenlőségeket.

Mindennek éppen az ellenkezője áll elő, amikor az organikus szolidaritás válik uralkodóvá, mert akkor minden, ami azt gyengíti, létfontosságú részét érinti a társadalmi köteléknek. Először is, mivel ilyen feltételek mellett a speciális tevékenységek csaknem folyamatosan működnek, nem gátolhatók anélkül, hogy ez ne okozna minden pillanatban szenvedést. Továbbá, mivel a kollektív tudat gyengül, így a keletkező feszültségeket nem lehet olyan tökéletesen semlegesíteni. A közös érzések már nem olyan erősek, hogy mégis a csoportban tudják tartani az egyént. Könnyebben megjelennek a felforgató tendenciák, mivel már nincs meg a régi ellensúlyuk. A társadalmi szervezet – egyre inkább elveszítvén transzcendens jellegét, amely mintegy az emberi érdekek fölötti szférává emelte – már nem annyira ellenálló, de ugyanakkor inkább van kitéve heves támadásoknak. Teljesen emberi módra már nem tud annyira szembeállni az emberi követelésekkel. Éppen akkor, amikor az ár a leghevesebb, megrendült a gát, amely visszatartotta: még nagyobb tehát a veszély. Ezért elengedhetetlen a szervezett társadalmakban, hogy a munkamegosztás egyre jobban közeledjék a spontaneitásnak ahhoz az ideáljához, amelyet az imént definiáltunk. Ha a szervezett társadalmak arra törekednek és arra is kell törekedniük, hogy amennyire lehet eltöröljék a külső egyenlőtlenségeket, akkor ezt nemcsak azért teszik, mert a vállalkozás szép, hanem azért is, mert magát a létüket érinti a kérdés. Csak akkor tudnak fennmaradni, ha minden alkotó részük szolidáris, a részek szolidaritása pedig csak ezzel a feltétellel lehetséges. Az is előre látható, hogy ez a fajta igazságosság a szervezett típus fejlődésével egyre tökéletesebb lesz. Bármilyen jelentős előrelépések történtek is eddig ebben az irányban, valószínűleg csak halvány képet adnak arról, ami még ezután következik. [...]

Egy másik természetellenes forma

Még egy természetellenes formát kell leírnunk.

Kereskedelmi, ipari vagy más vállalatoknál gyakran úgy osztják el a funkciókat, hogy az egyéneknek nincs elég munkájuk. Nyilvánvaló, hogy ez az erők sajnálatos pazarlása – de nekünk nem a jelenség gazdasági oldalával kell foglalkoznunk. Minket egy másik tény érdekel, amely mindig együtt jár e pazarlással, mégpedig az, hogy a funkciók többé-kevésbé összehangolatlanok. Tudjuk, hogy ha egy hivatali apparátusban nincs minden alkalmazottnak elég dolga, akkor a műveletek rosszul illeszkednek egymáshoz, nem állnak össze egységes egésszé, egyszóval: a szolidaritás gyengül, megjelenik az inkoherencia és a rendetlenség. A késői római császárság udvarában a funkciók végtelenül specializálódtak, s ez mégis

valóságos anarchiához vezetett. Vannak tehát olyan esetek, ahol a nagyon kifejlett munkamegosztás nagyon tökéletlen integrációt eredményez. Miért van ez így? Hajlamosak lennénk azt válaszolni, hogy egy szabályozó szerv, az igazgatás hiányzik. Ez a magyarázat nem kielégítő, mert ez a betegség nagyon gyakran magának az irányító hatalomnak a műve. A bajt tehát nem lehet egyszerűen szabályozással megszüntetni, az kell, hogy a szabályozás egy meghatározott módon működjön. Azt is jól tudjuk hogyan. Egy intelligens és tapasztalt főnök első dolga az lesz, hogy megszünteti a fölösleges állásokat, és úgy osztja szét a munkát, hogy mindenki eléggé el legyen foglalva. Vagyis növeli minden egyes dolgozó funkcionális tevékenységét, a rend pedig spontán módon újjászülöttek, s a munka ugyanakkor gazdaságosabb lesz megszervezve. Hogyan történik ez? Ezt első pillantásra nehéz észrevenni. Hiszen végül is, ha minden egyes funkcionáriusnak jól meghatározott feladata van, és azt pontosan látja el, aki- kor feltétlenül szüksége lesz a szomszédos funkcionáriusokra, és lehetetlen, hogy ne érezze szolidárisnak magát velük. Mit számít, hogy teljes idejét és erejét leköti-e?

Éppen, hogy sokat számít. Mert a szolidaritás általában nagyon szorosan függ a specializált részek funkcionális tevékenységétől. A két dolog együtt változik. Ahol a funkciók pangnak, ott hiába speciálisak, rosszul hangolódnak össze, és nem érzik át teljesen kölcsönös függésüket. [...]

A nagyipar birodalmában a vállalkozó jobban függ a munkásoktól, ha azok tudnak együtt cselekedni, mivel a sztrájkok a termelés megállításával megakadályozzák, hogy a tőke fenntartsa magát. De a munkásnak is nehezebb a munkát szüneteltetni, mert munkájával együtt a szükségletei is megnöttek. Amikor ellenben a tevékenység kisebb, a szükségletek csak időnként jelentkeznek, és ugyanez áll a funkciókat egyesítő kapcsolatokra. Ezek csak időnként érzik szolidaritásukat, mely már pusztán ettől is lazul.

Ha tehát a funkció keretében végzett munka nemcsak hogy nem jelentős, de még csak nem is elégséges, akkor természetes, hogy maga a szolidaritás sem csak kevésbé tökéletes, hanem szinte teljesen hiányzik. Ez történik azokban a vállalatokban, ahol úgy vannak felosztva a feladatok, hogy minden dolgozó munkája kevesebb, mint amennyinek normálisan lennie kellene. A különböző funkciók ilyenkor nem eléggé folytonosak ahhoz, hogy pontosan tudjanak illeszkedni egymáshoz és mindig együtt haladjanak: ebből ered az inkoherencia, amit tapasztalunk.

De ahhoz, hogy így osszák meg a munkát, rendkívüli körülmények kelljenek. A munkamegosztás rendesen nem fejlődik úgy, hogy a funkcionális tevékenység ne nőjön vele együtt és ugyanolyan mértékben. Ugyanazok az okok késztetnek arra, hogy többet dolgozzunk, mint arra, hogy jobban specializálódjunk. Ha az egész társadalomban nő a konkurrensok száma, akkor minden egyes szakmában nő: a harc élesebb lesz, s következésképpen nagyobb erőfeszítés kell a kitartáshoz. Emellett maga a munkamegosztás is aktívabbá és folytonosabbá teszi a funkciókat. A közgazdák már régen megmondták e jelenség okait. A legfőbbek ezek: 1. Amikor a munkát nem osztják meg, az embernek mindig félbe kell szakítania a tevékenységét, és az egyik foglalkozásról át kell térnie a másikra. A munkamegosztás ezt a holtidőt megtakarítja, Karl Marx kifejezésével: összehúzza a munkanap pórusait. 2. A funkcionális tevékenységet növeli a dolgozó ügyessége és tehetsége, amit a munkamegosztás fejleszt. Így egyre kevesebb időt töltenek tétovázással, próbálgatással. [...]

Egyébként ténylegesen megfigyelhető, hogy a munka annál folyamatosabb lesz, minél jobban megoszlik. Az állatok és a vademberek a legszeszélyesebben dolgoznak, pedig valamely közvetlen szükségletüket kell kielégíteniük. A tisztán földművelő és pásztortársadalmakban a rossz évszak idején csaknem teljesen felfüggesztik a munkát. Rómában a munka folytonosságát ünnepek és baljós napok sokasága szakította meg. A középkorban a munkaszünetek megsokszorozódtak. Ugyanakkor, ahogyan előrehaladunk, a munka állandó elfoglaltsággá, szokássá válik, sőt – ha a szokás eléggé megszilárdult – szükségletté. De az állandó foglalkozás és a megfelelő szükséglet nem jöhetett volna létre, ha a munka olyan rendszertelen és időszakos maradt volna, amilyen valaha volt.

Így eljutottunk oda, hogy felismerjünk egy újabb okot, amely a munkamegosztást társadalmi kohézió forrásává teszi. Nemcsak azzal teszi szolidárisá az egyéneket – mint eddig mondtunk –, hogy behatárolja tevékenységüket, hanem azzal is, hogy növeli. Pusztán azzal is növeli az organizmus egységét, hogy növeli az életét; legalábbis normális állapotban csak együtt idézi elő a két hatást.

IV. rész - A szervezeten belüli munkamegosztás megszilárdításának intencionális (vagy teologikus) magyarázata

---

Tartalom

IV. a) Az intencionális (vagy teleologikus) magyarázat	121
IV. 1. Karl Marx: A tőke I.	122
IV. 2. Frederick Winslow Taylor: Üzemvezetés	124

IV. a) Az intencionális (vagy teleologikus) magyarázat

Az intencionális magyarázatok explanandumát alkotó kijelentések individuális (vagy kollektív) emberi *cselekvéseket* írnak le.

A cselekvés fogalmával kapcsolatban – annak részletes explikációja helyett – pusztán arra a megállapításra szorítkozunk, hogy cselekvés minden olyan emberi viselkedés, amelyhez valamilyen *szándék, intenció* (Weber kifejezésével: „szubjektív értelem”) tartozik. (Kollektív cselekvésről pedig abban az esetben beszélhetünk, ha egy társadalmi csoport vagy szervezet tagjai valamilyen közös érdekük – ami közjóság az adott csoport tagjai számára – realizálására törekcszenek.)

Az intencionális magyarázatok logikai szerkezetének megalkotásához induljunk ki E egyén valamilyen x cselekedetéből, azaz explanandumunk legyen az „E x-et teszi” kijelentés. Jelöljük ezt az állítást C-vel.

A magyarázat során az „E miért teszi x-et?” kérdésre kívánunk választ adni. Akkor mondhatjuk, hogy E tettét megmagyaráztuk, ha C-t sikerült levezetni a magyarázat explanansát alkotó premisszákból.

Az első premissza E szándékaira (ill. céljaira) vonatkozik. (Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy E-nek csupán egy célja van.) Jelöljük A-val ezen premisszát:

A. „E-nek az a szándéka (célja), hogy előidézzé (megvalósítsa) y-t” (*cél – vagy voluntatív premissza*).

A második premissza az első premisszában szereplő szándék (cél), valamint a kérdéses szándék (cél) elérésének eszközei közti kapcsolatot rögzíti. (Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy y megvalósításának pusztán egyetlen eszközét – nevezetesen x-et – kell számításba vennünk.) A szóban forgó premissza a következőképpen fest:

B. „E úgy véli (meg van győződve arról), hogy csak akkor idézheti elő (valósíthatja meg) y-t, ha x-et teszi” (*eszköz– vagy kognitív premissza*).

Az intencionális (vagy teleologikus) magyarázat általános sémája tehát következő:

Explanans:

A. „E-nek az a szándéka (célja), hogy előidézzé (megvalósítsa) y-t.”

B. „E úgy véli (meg van győződve róla), hogy csak akkor idézheti elő (valósíthatja meg) y-t, ha x-et teszi.”

Explanandum:

C. „E x-et teszi.”

Az intencionális magyarázatok formalizálása és a felmerült elméleti problémák tisztázása, elsősorban, Georg Henrik von Wright munkásságához fűződik. Wright a szóban forgó érvelési mód – amit ő „gyakorlati szillogizmus” elnevezéssel illet – metodológiai jelentőségéről a következőképpen vélekedik:

„A gyakorlati érvelésnek nagy jelentősége van a cselekvés magyarázata és megértése szempontjából. ... a gyakorlati szillogizmus valami olyasmit nyújt a humán tudományok metodológiája számára, ami régóta hiányzik ezekből a tudományokból, nevezetesen: egy olyan, önálló magyarázatmodellt, amely egyértelmű alternatívát jelent a besorolásszerű magyarázatok átfogó törvényeken nyugvó modelljével szemben. A gyakorlati szillogizmus – nagy általánosságban – ugyanazt a szerepet játssza a teleologikus, valamint a történet- és társadalomtudományi magyarázatokban, mint a besorolásszerű magyarázatmodell az oksági és természettudományos magyarázatokban.”

—(G.H. von Wright: Magyarázat és megértés. Megjelent: Bertalan László (szerk.): *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Bp. 1987., 66. o.)

IV. 1. Karl Marx: A tőke I.

Részlet Karl Marx: A tőke I. (MEM 23. Bp. 1967.) c. művéből, 300-301. o., 341-342. o. és 346. o.

[...] A munka termelőerejének fejlesztése révén való munkamegtakarítás¹ a tőkés termelésben tehát semmiképpen sem a munkanap megrövidítését célozza. Célja csak az egy meghatározott árumennyiség termeléséhez szükséges munkaidő megrövidítése. Az, hogy a munkás munkájának fokozott termelőereje esetén 1 óra alatt például tízszer annyi árut termel, mint korábban, tehát mindegyik darab áruhoz tízszer kevesebb munkaidő kell neki, semmiképpen nem akadályozza annak, hogy továbbra is 12 órát dolgoztassák, és a 12 óra alatt a korábbi 120 helyett 1200 darabot termeltesse vele. Sőt, lehet, hogy munkanapját egyidejűleg még meg is hosszabbítják, úgyhogy most 14 óra alatt 1400 darabot termel stb. Ezért az olyan vágású közgazdászoknál, mint MacCulloch, Ure, Senior és tutti quanti (ahányan csak vannak), az egyik oldalon azt olvashatjuk, hogy a munkás a tőkének a termelőerők fejlesztéséért hálával tartozik, mert ez a szükséges munkaidőt megrövidíti, a következő oldalon pedig azt, hogy ezt a hálát azzal kell kimutatnia, hogy 10 óra helyett a jövőben 15 órát dolgozik. A tőkés termelésben a munka termelőerejének fejlesztése azt célozza, hogy a munkanapnak azt a részét, amelyben a munkásnak önmaga számára kell dolgoznia, megrövidítse azért, hogy éppen ezáltal a munkanapnak a másik részét, amelyben a munkás a tőkés számára ingyen dolgozhat, meghosszabbítsa. Hogy ez az eredmény mennyire érhető el az áruk olcsóbbá tétele nélkül is, meg fog mutatkozni a relatív értéktöbblet termelésének különös módszereinél, amelyek vizsgálatára most áttérünk. [...]

[...] A munka megosztásán nyugvó kooperáció, vagyis a manufaktúra, kezdeteiben természetadta képződmény. Mihelyt némileg megszilárdult és kiterjedt a tőkés termelési mód tudatos, tervszerű és rendszeres formájává lesz. A tulajdonképpeni manufaktúra története megmutatja, hogyan nyeri el a munkának a manufaktúrára nézve sajátos megosztása először tapasztalatszerűen, mintegy a cselekvő személyek háta mögött, a tárgyhoz illő formákat, azután pedig hogyan törekszik – akárcsak a céhes kézművesség – az egyszer megtalált formát hagyományosan megrögzíteni, és hogyan rögzíti meg egyes esetekben évszázadokon át. Ha ez a forma megváltozik, akkor e változás – hacsak mellékes dolgokban nem – mindig csak a munkaszámok forradalma következtében jön létre. A modern manufaktúra – itt nem a gépi berendezésen nyugvó nagyiparról beszélek – vagy már készen találja a nagy városokban, ahol keletkezik, a disjecta membra poetae-t, és csak össze kell gyűjtenie őket szétszórtságukból. Így van például a ruhamanufaktúránál; vagy pedig a megosztás elve magától értetődő, amennyiben egyszerűen a kézműszerű termelés különböző műveleteit (például a könyvkötészet esetében) különös munkások kizárólagos sajátjává teszik. Még egyheti tapasztalatba sem kerül ilyen esetekben az egyes funkciókhoz szükséges kezek viszonyszámát megtalálni.²

A kézműszerű tevékenység elemzése, a munkaszámok specializálása, a részmunkások kialakítása, továbbá a részmunkásoknak egy összmechanizmussá való csoportosítása és kombinálása révén a munka manufaktúraszerű megosztása megteremti a társadalmi termelési folyamatok minőségi tagozódását és mennyiségi arányosságát, tehát a társadalmi munka meghatározott szervezetét, és ezzel egyúttal kifejleszti a munka új, társadalmi termelőerejét. A munka manufaktúraszerű megosztása mint a társadalmi termelési folyamat sajátosan tőkés formája – márpedig a készen talált alapzatokon nem is fejlődhetett ki másképp, mint a tőkés formában –, csak különös módszer arra, hogy relatív értéktöbbletet hozzanak létre, vagyis hogy a tőke önértékesítését – amit társadalmi gazdagságnak, „Wealth of Nations-nek” stb. neveznek – a munkások rovására növeljék. E megosztás a munka társadalmi termelőerejét nemcsak hogy a munkás helyett a tőkés számára fejleszti ki, hanem az egyéni munkás elnyomorítása révén teszi ezt. A tőke munka feletti uralmának új feltételeit termeli meg. Ezért egyrészt úgy jelenik meg, mint történelmi haladás és szükségszerű fejlődési mozzanat a társadalom gazdasági alakulási folyamatában, másrészt viszont úgy, mint a civilizált és rafinált kizsákmányolás egyik eszköze.

¹ „Mennyire takarékosak ezek a spekulánsok a munkások munkájával, amelyet meg kellene fizetniök.” (J.N. Bidaut: „Du monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce”, Párizs 1828., 13. old.) „A vállalkozó mindig mindent el fog követni, hogy időt és munkát takarítson meg.” (Dugald Stewart: „Works”, Sir W. Hamilton kiadása, Edinburgh 1855., VIII. köt. „Lectures on Political Economy”, 318. old.) „Érdekük” (a tőkésé) „az, hogy az általuk alkalmazott munkások termelőerei a lehető legnagyobbak legyenek. Ennek az erőnek az előmozdítására rögződik figyelmük, mégpedig majdnem kizárólag erre rögződik.” (R. Jones: „Text-Book of Lectures etc.”, III. előadás)

² A kedélyes hit a feltalálói zsenialitásban, amelyet az egyes tőkés a munka megosztásában a priori gyakorol, már csak német professzoroknál található meg, mint például Roscher úrnál, aki a tőkésnek, kinek Jupiter-fejéből a munka megosztása készen pattan ki, hálaképpen „különféle munkabérek” ajánl fel. A munka megosztásának nagyobb vagy csekélyebb mérvű alkalmazása az erszény teltségétől és nem a zsenialitás nagyságától függ.

A politikai gazdaságtan, amely mint külön tudomány csak a manufaktúra-időszakban jelentkezik, a munka egyáltalában való társadalmi megosztását csak a munka manufaktúraszzerű megosztásának álláspontjáról veszi szemügyre,³ mint eszközt arra, hogy ugyanazzal a munkamennyiséggel több árut termeljenek, ennél fogva az árukat olcsóbbítsák és a tőke felhalmozását gyorsítsák. [...]

[...] John Stuart Mill „A politikai gazdaságtan alapelvei”-ben ezt mondja: „Kérdéses, vajon az összes eddigi mechanikai találmányok megkönnyítették-e a napi fáradtságát bármely emberi lénynek.” Ilyesmi azonban semmiképpen nem is célja a tőkés módon alkalmazott gépi berendezésnek. Mint a munka termelőereje minden más fejlődésének, ennek is árukat kell olcsóbbítania és a munkanapnak azt a részét, amelyre a munkásnak önmaga számára van szüksége, megrövidítenie, hogy a munkanap másik részét, amelyet a munkás ingyen ad a tőkésnek, meghosszabbítsa. A gépi berendezés eszköz értéktöbblet termelésére. [...]

---

³Régebbi írók, mint például Petty, mint az „Advantages of the East India Trade” névtelen szerzője és mások A. Smithnél határozottabban leszögezik a munka manufaktúraszzerű megosztásának tőkés jellegét.

IV. 2. Frederick Winslow Taylor: Üzemvezetés

Részletek Frederick Winslow Taylor: Üzemvezetés (Bp. 1983.) c. művéből, 32-33. o. és 51-56. o.

[...] még mindig általánosan érvényes az a nézet, hogy a legfontosabb kérdések közül jó néhányban a munkaadók érdekei szükségszerűen ellentétesek a dolgozókéval. A két fél legfőbb törekvéseit, alapvető céljait pedig sokan egyenesen antagonisztikusnak tekintik.

A dolgozók ugyanis mindenekelőtt magas fizetést követelnek munkáltatóiktól, akik viszont minél alacsonyabb termelési költségeket szeretnének elérni dogozóik révén.

Ez a két feltétel nem áll olyan éles ellentétben egymással, mint ahogy első pillantásra tűnik. Éppen ellenkezőleg: kivétel nélkül mindenféle munkavégzés során törekedni lehet együttes elérésükre, és éppen a törekvés megléte vagy hiánya az, ami – megítélésem szerint – a jó vagy rossz vezetés legfőbb ismérve.

Ennek a könyvnek a legfőbb célja éppen az, hogy bebizonyítsa: a *magas bérek* és *alacsony költségek* együttesen képezik a legjobb vezetés alapjait, és hogy vannak olyan általános elvek, amelyek lehetővé teszik e feltételek érvényesülését még a legnehezebb körülmények között is.[...]

[...] E könyv olvasói közül bizonyára sokak számára nagyon elméletinek, a saját tapasztalataik, megfigyeléseik eredményeitől távol esőnek tűnik az itt kitűzött fő cél – *magas bérek, alacsony költségek mellett* – mind pedig az az eszköz – *a pontos időelemzés* –, amit a szerző a cél elérése szempontjából hatékonynak tart. Éppen ezért, mielőtt tovább mennénk, célszerűnek látszik röviden bemutatni néhány eddigi, sikeres alkalmazást.

Számos iparágban működnek vezetési rendszerek az említett elvek alapján. Ezek közül a South Bethlehemben (Pennsylvania) működő Bethlehem Steel Company nyersanyagkezelő telepet választom ki, de nem azért, mert ott nagyobb sikereket értek el, mint máshol. A kiválasztás oka az, hogy a példából egyértelműen kiderül, hogy az eredmények csakis az időelemzés, illetve azzal párosulva néhány – általunk is ismert – egyszerű elv alkalmazásának köszönhetők. Minden más, bonyolultabb esetben a teljesítmények növekedése bizonyos mértékig azoknak a technikai – azaz a gépeken, szerszámokon és készülékeken végrehajtott – módosításoknak az eredménye, amelyeknek a szükségességét mindig az előzetes időelemzés tárja fel. Illusztrálási célokból éppen ezért a kiválasztott egyszerűbb eset a megfelelő, még akkor is, ha a bonyolultabb esetben mutatkozó eredmény ugyanúgy szükségszerűen a rendszerből fakad.

1899 tavaszáig a Bethlehem Steel Company nyersanyagtelepén órabéres brigádok dolgoztak olyan művezetők irányítása alatt, akik korábban szintén ezt a munkát végezték. A vezetés színvonala elég alacsony volt, vagyis megfelelt a hasonló munkahelyeken tapasztalható átlagos szintnek. A munkások az adott országrészen általánosan érvényesülő napi 1,15 \$-os átlagbért kapták. Biztatásuk eszköze csak a személyes beszélgetés, fegyelmezésüké az elbocsátás volt. Bizonyos halvány ösztönző hatást gyakorolt az is, hogy időnként kiválasztottak a dolgozók közül valakit, aki azután jobb munkát és valamivel jobb fizetést kapott a cég valamelyik üzemében. Évente 400-600 dolgozót foglalkoztattak ilyen feltételek mellett.

A munka főleg abból állt, hogy a vasúti kocsikat kellett kiüríteni, tartalmukat rakásokba lapátolni, majd ezekből a nyersanyagot – szükség szerint – a három kohóba, illetve a hét nagy Martin-kemencébe adagolni. A nyersanyagok között voltak különböző ércetek – a finom, szemcsés ércetől egészen a nagy ércetömbökig – koks, mész, kőadalék, speciális öntvények, homok stb. Darabos szén, illetve szénpor kirakására is szükség volt a kazánok, a gáztermelő egységek részére; emellett gondoskodni kellett a szénkészlet tárolásáról, illetve adagolásáról, a kohókból kikerülő nyersvas elszállításáról, tárolásáról, illetve helyi felhasználásáról, a hengerelt áru kezeléséről stb. Igen sokféle fizikai munkára volt szükség, s az emberek felváltva végezték ezeket, egyiket a másik után.

Mielőtt e csoport vezetését átvettem, úgy tájékoztattak, hogy az itt dolgozó munkások régóta végzik ezt a munkát, de lassan, közönyösen, és semmivel nem lehet őket gyorsabb munkára rávenni.

Első lépésként egy intelligens, felsőfokú végzettségű dolgozót bíztam meg a telep irányításával. Ő korábban nem foglalkozott ilyen típusú munkákkal, de volt gyakorlata munkások irányításában. Nem ismerte az általam javasolt elveket,

de hamar megtanulta, hogy miképpen kell meghatározni egy jó munkás napi maximális teljesítményét. Az időt stopperórával kellett mérni úgy, hogy a jó munkás közben gyorsan dolgozott. A legjobb – gyakorlatilag az egyetlen biztos – módszer az időmérésre az, hogy elemeire bontjuk a munkafolyamatot, és az egyes elemek elvégzésére fordított időt mérjük. Olyan munkásnál például, aki kocsira rak fel vastömböket, ezek az elemek a következők lehetnek: a) a tömb felemelése a földről vagy kiemelése a rakásból (idő: századpercekben); b) a tömb szállítása szintkülönbség nélkül (idő: a megtett út hossza szerint); c) a tömb felszállítása a kocsinhoz, és a kocsí fölé emelése (idő: a megtett út szerint); d) a tömb ledobása a kocsira, illetve a halomba (idő: századpercekben); e) visszatérés üresen az újabb adagért (idő: a megtett út szerint).

A munka fontos elemeire vonatkozó méréseknél sok megfigyelést végeztek különböző jól dolgozó munkásoknál, eltérő időközökben, majd a megfigyelt és leértékelt időket átlagolták. Az időmérés legnehezebb része – szokás szerint – a pihenési idő szükséges mértékének és a véletlen, illetve elkerülhetetlen zavarok idejének a meghatározása volt.

A bethlehemi telepen az előbbieket szerint tanulmányoztunk minden munkafázist, külön-külön megmértük az összes elem időszükségletét, sőt gyakran arról is nyilvántartást vezettünk, hogy az emberek egy nap alatt összesen mennyi munkát végeztek. Ez utóbbira általában nincs szükség akkor, ha gyakorlott időelemző végzi a méréseket. Esetünkben azonban kezdő munkatársról volt szó, aki a teljes napi munka mérésével ellenőrizhette az egyes elemekre vonatkozó saját adatait, és így fokozatosan gyarapította tudását, illetőleg az új módszerekbe vetett hitét. A magam részéről – egyéb tennivalóm miatt – a megfelelő módszerek oktatására, a részletekkel kapcsolatos – és mindig írásba foglalt – változások jóváhagyására korlátozódtam.

Amint egy adott munkafázis időszükségletének a meghatározását célzó részletes elemzés befejeződött, kiválasztottunk egy jól dolgozó munkást, aki a szokásos feltételek mellett hagyományos darabbérben kezdett dolgozni az adott feladaton. Ez az ember azt az utasítást kapta, hogy a korábbi teljesítményátlag 3,5-4-szeresét végezze naponta.

A megszokott napi teljesítmény szerint egy ember 12-13 t tömbvasat szedett fel a földről vagy egy rakásból, és szállított egy emelkedő pallón át a tehervagonba. Ezt a munkát 5-20 fős csoportok végezték.

Annak a munkásnak, akit kiválasztottunk az időmérés eredményeinek első kipróbálására, 45-48 tonnát kellett egy nap elszállítania. Emberünk, aki a feladatot teljesen rendben levőnek találta, átlagosan 1,85 \$-t keresett naponta, ami 60 %-kal volt több a korábbi napibénél. A kiválasztott dolgozó véletlenül sokkal soványabb volt, mint az ebben a munkafázisban dolgozó munkások általában – mindössze 70 kg volt a súlya. Mégis igen alkalmasnak tűnt a feladat elvégzésére, így a közös munkánk egész ideje alatt ezt a munkát végezte, sőt még néhány évvel később is.

Ahogy megkezdtük az új bérrendszer alkalmazását ennél a vállalatnál, meglehetősen komoly ellenzék alakult ki mind a munkások, mind a város néhány vezetője részéről. Fő érvük az a régi téveszme volt, hogy ha a darabbér beválik, sok munkást hirtelen elbocsátanak majd, ami nemcsak a munkásoknak, de az egész városnak káros lesz.

Egymás után próbálták meggyőzéssel, illetve megfélemlítéssel a kísérlet feladására rávenni a kiválasztott munkásokat. Sok esetben az átlagosnál magasabb bérért ajánlottak fel nekik más munkát azok, akiknek érdeke volt a darabbér bevezetésének megakadályozása. Közben az, aki elsőként vett részt a munkában, folyamatosan 1,85 \$-t keresett naponta. Ez a gyakorlati tapasztalat fokozatosan szétzilálta az ellenzék sorait, körülbelül két hónap után elég gyors visszavonulás következett be részükről. Ezután már egyáltalán nem volt nehéz jó embereket találni a kísérlet folytatására, legtöbbször alig várták, hogy elkezdhessék. Gondot már csak az okozott, hogy nem tudták kellő gyorsasággal végezni az elemi műveletek időszükségletének (az ún. „egységidőknek”) a megállapítását, amelyek pedig a darabbérek alapját képezték.

A rendszer bevezetői, amikor az időelemzést újabb munkákra terjesztették ki, azt a gyakorlatot követték, hogy először egyetlen embert bíztak meg a feladat elvégzésével, aki mindaddig egyedül dolgozott, amíg ki nem derült, hogy az elvégzendő munka mennyisége megfelel a napi 1,85 \$-os bérnek.

Egy idő után a jobb munkások azzal a panasszal éltek, hogy emiatt nem elég gyors a darabbérezésre való áttérés folyamata. Valóban körülbelül két évre volt szükség ahhoz, hogy gyakorlatilag az egész telep átálljon a darabbérre. Az átállás döntő részére a két év utolsó hat hónapjában került sor.

Az idő nagyobbik részét az „egységidők” megállapításával kapcsolatos vizsgálatok kötötték le. Nagy késést okozott az elején az, hogy két, a módszerre már kiképzett vezető elment, mert jóval nagyobb fizetést ígértek nekik máshol. A telepen

végzett munkák egységidőinek a megállapítása két hozzáértő ember kb. kétévi munkáját vette igénybe. Ez alatt az órábérben és a darabbérben dolgozók teljesen külön vezetés alatt, egymástól elválasztva dolgoztak. Az órábérben dolgozók régi művezetőjük irányítása alatt maradtak és soha nem dolgoztak együtt a darabbérben dolgozókkal. Az órábérben dolgozók csapata folyamatosan csökkent, a darabbérben dolgozóké nőtt, ahogy újabb és újabb munkafázisokra terjedt ki a módszer alkalmazása.

Két olyan tényezőre kell felhívni a figyelmet, amelyek a siker szempontjából fontosak voltak:

Először is a kísérletben részt vevő minden munkás minden reggel írásos igazolást kapott arról, hogy mennyit teljesített előző nap, és ezért mennyi kereset jár. Így mindig pontosan mérhette teljesítményét a korábbi keresetéhez viszonyítva. Enélkül nagy lett volna az elégedetlenség azok körében, akik nem tudták elérni a kitűzött feladat teljesítését. Ezeknek a teljesítménye fokozatosan csökkent volna.

Másodszor: ahol ez lehetséges volt, az emberek maguk is mérték teljesítményüket. Azt a módszert, hogy két ember munkáját együtt mérik, és a bért elosztják köztük, csak ott alkalmazták, ahol az feltétlenül szükséges volt, és két, nagyjából azonos képességű ember dolgozott együtt. Nagyon ritkán – és általam aláírt speciális engedéllyel – volt mód arra, hogy kettőnél több ember dolgozzon együtt, megosztva egymás között a fizetést. A csoportmunka ugyanis majdnem mindig a jövedelem csökkenéséhez – és így elégedetlenséghez – vezetett. [...]

A. függelék - Függelék

A. Bertalan László: Tudomány és munkafolyamat

Részlet. Megjelent: Farkas János (szerk.): A műszaki fejlesztés és kutatás szociológiai kérdései. MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai, Bp. 1974.

A dezantropomorfizáció fogalma

Miként az már bevezető megjegyzéseinkből is kiderült, a szerszám- és erőgépek alkalmazásán nyugvó gyári nagyipart tartjuk a technikai fejlődés döntő csomópontjának. A munkafolyamat szerkezetének gyökeres átalakulását a XVIII. század utolsó harmadában kezdődő és a XIX. század első harmadában kiteljesedő ipari forradalom vezette be. A mai technika, a korszerű gyáripari munkafolyamatok alapjait ezekben az évtizedekben fektették le.

A különböző álláspontok képviselői ma már nem a keletkezéstörténet időpontjának kérdése körül csapnak össze, hanem akörül, hogy mit tekintünk az új technika legfőbb alapelveinek. Az új típusú munkafolyamat létrejöttét és kibontakozásának főbb szakaszait a legtöbb szerző egy-egy fontosabb műszaki találmány – a gőzgép, a robbanómotor, az önműködő gépsor stb. – megszületésének és elterjedésének történelmi pillanatahoz kapcsolja. Ezeknek az elemzéseknek legfőbb módszertani gyöngéje, hogy az új típusú munkafolyamat alapelveit nem tudják elválasztani azoktól a konkrét formáktól, amelyekben azok testet öltöttek.

Ez a módszertani hiányosság a legszemléletesebben az első, a második és a harmadik ipari forradalom megkülönböztetésében mutatkozik meg. Amikor ennek a hiányérzetünknek hangot adunk, természetesen nem a korszakolás szándékát kárhozzátjuk, hanem azokat a felemás megoldásokat utasítjuk el, amelyek a munkafolyamat konkrét formáit minduntalan összecszerelik a munkafolyamat alapjával.

Miben különböznek hát a szerszám- és erőgépek alkalmazásán nyugvó gyáripari munkafolyamatok a kézműszerű és manufaktúraszerű munkafolyamatoktól? – Mindenekelőtt abban, hogy az előbbieket alapelve egészen más, mint az utóbbiaké.

Ennek a megállapításunknak a fényében álláspontunk lényegét az alábbiakban előlegezhetjük. A munkafolyamatban lejátszódó fordulat lényegét nem egyik-másik konkrét találmány vagy újítás adja, hanem az az elv vagy törvényszerűség, mely ezeket egyetlen egy kategóriába foglalja: a dezantropomorfizált és mennyiségileg meghatározott munkafolyamatéba.

A dezantropomorfizáció kategóriáját fontos hely illeti meg mind a tudomány, mind a munkafolyamat elméleti értelmezésében. A munkafolyamat vonatkozásában ez a kategória elsősorban azt jelenti, hogy az emberi létezés alapjának, az ember és a természet közti anyagcserének a fejlődése áttöri, félresodorja azokat a korlátokat, amelyek az emberi munkaerő sajátos fizikai és pszichikai adottságaiban gyökereztek.

Ezek az antropológiai korlátok igen sokfélék. Nemcsak az emberi végtagok száma és ereje véges, hanem az emberi érzékszervek teljesítőképessége is korlátozott. Sőt azt mondhatjuk, hogy még a gondolkodás és az emlékezés képességével kapcsolatban is beszélhetünk antropológiai korlátokról. A gondolkodásnak ezek a korlátai főleg a különböző értelmi műveletek elvégzésének időtartamát szabják meg. Tapasztalati tény, hogy egységnyi idő alatt az átlagos emberi agy csak igen korlátozott számú matematikai vagy logikai műveletet tud végrehajtani. Ami pedig az emlékezetet illeti, ez a képességünk nemcsak rögzít, hanem minduntalan rostál is. Az emberre állandóan hat a környezete, minduntalan új ismereteket sajátít el, lépten-nyomon friss élményekkel gazdagodik. Bár az ember felvevőképessége sem korlátlan, mégis jóval több ismeretet és élményt képes befogadni, mint amennyit tartósan, huzamosabb időre szólóan is megőrizhet.

Már ez a néhány, csupán jellemzésül kiragadott szempont is amellett szól, hogy valóban olyan fonalat tartunk a kezünkben, amelyre a legutóbbi két évszázad csaknem valamennyi műszaki találmányát felfűzhetjük. A XVIII. század vége óta a technika fejlődését ez az elv fogja át és teszi egységessé. Érvényesülése és hatása csaknem mindenütt kimutatható, hiszen ebből a szempontból az emberi érzékszervek korlátain túlnyúló mérőműszerek, illetve az emberi gondolkodást és

emlékezetet gyorsaságban és frissességben messze túlszárnyaló számítógépek és az azokba beépített adattárolók ugyanazt folytatják, amit az első szerszám- és erőgépek elkezdtek.

Végül ahhoz, hogy a dezantropomorfizáció problémáját valódi fontosságának megfelelően mérlegelhessük, legalábbis egy mondat erejéig utalnunk kell ezeknek az antropológiai korlátoknak a munkafolyamatban játszott szerepére. Nos, az emberi munkaerőnek éppen ezek a vonásai voltak azok, amelyek a munkafolyamaton belül évezredekken át visszafogták, gúzsba kötötték és hátráltatták a termelőerők fejlődését.

A munkafolyamat fejlődése

Ahhoz, hogy a tudomány és a munkafolyamat kapcsolatában beállott fordulat időpontját és lényegét körvonalazhassuk, nem kell teljes, minden részletet magábanfoglaló képet adnunk a munkafolyamat történelmi fejlődéséről. Ehhez már az is elegendő, ha a munkafolyamat új típusát, a szerszám-és erőgépek alkalmazásán nyugvó munkafolyamatot csupán az őt közvetlenül megelőző munkafolyamat-típussal, a manufaktúraszerű munkafolyamattal szembesítjük.

Amikor a munkafolyamat két történelmi típusát egybevetjük, figyelmünket a munkafolyamat négy elemére, síkjára összpontosítjuk: a munkaeszközre, a hajtóerőre, a munkamegosztásra és a munkaszervezetre.

Feltevésünk mármost az, hogy a XVIII. század utolsó harmada óta a munkafolyamat mind a négy elemében, síkjában ugyanannak az elvnek az érvényesüléséről van szó.

1. A szerszámtól a szerszámgépig

A munkafolyamat elemei akkor kezdenek dezantropomorfizálttá válni, mikor a szerszámgép kiszorítja a kézművesszerszámot.

A kézműves és a manufaktúraszerű munka korszakának legtöbb szerszámát maguknak a munkásoknak a végtagjai mozgatták, hiszen ezek nem annyira az emberi végtagok helyettesítésére, mint inkább meghosszabbítására szolgáltak. A munkaeszközöknek ez a formája legalább három szempontból igazodott hozzá a munkaerő antropológiai adottságaihoz. Először: a munkaerő természete, azaz az emberi szubjektum végtagjainak véges száma eleve megszabta, hogy valamely munkás egyidejűleg hány szerszámot kezelhet. Épp ezért a működő szerszámok számát a vállalatok csak akkor növelhették, ha a felfogadott munkások számát is szaporították. Másodszor: a legnagyobb és a legkisebb szerszámoknak is pontosan meg kellett felelniük az emberi izomerő és az emberi érzékszervek teljesítőképességének. Egy-egy szerszám mérete nem lehetett kisebb annál, mint amekkorát huzamosabb időn át még képesek voltak mozgatni. A szerszámok nagyságának alsó és felső határát tehát nem a szerszámkészítésre felhasznált természeti anyagok tulajdonsági határozták meg, hanem a munkaerő antropológiai adottságai tűzték ki. Harmadszor: hogy munkaeszközeikkel a munkások milyen eredményeket értek el, az nem annyira azok minőségétől függött, mint inkább attól, hogy a munkások mekkora ügyességgel vagy erővel bántak velük, illetve irányították őket. A munkaerő minősége tehát jóval többet nyomott a latban, mint a szerszámoké.

A szerszámgép feltalálása és elterjedése mind a három szempontból döntő változást hozott a munkaeszközök fejlődésében. A szerszámgép által egybefogott szerszámoknak a száma, mérete és teljesítőképessége teljesen függetlenné vált az emberi munkaerő antropológiai természetétől. Természetesen a szerszámgépek megtervezése során is felvetődik a rájuk illeszthető szerszámok számának és méretének kérdése, de most már úgy, hogy meghatározásukkor többé nem kell tüzetesen számot vetni az ember antropológiai természetével. Hogy valamely gép hány és mekkora szerszámot fog egybe, azt nem a munkaerő antropológiai tulajdonságai írják elő, hanem a szerszámgép technikai jellemzői szabják meg. Épp ezért a rajtuk vagy velük elérhető teljesítmény is elsősorban a gép műszaki mutatóin múlik, és nem a munkások tapasztalatszerű jártasságán és különleges ügyességén.

2. A szerves hajtóerőtől a mechanikus hajtóerőig

A szerszámgép mindenekelőtt abban különbözött az egyszerű szerszámtól, hogy vagy igen nagy vagy igen sok szerszámot fogott egybe, és egyesített egy pontból irányított és egységesen működő rendszerré. Ez a munkaeszköz az egyszerű munkaszerszámhoz képest hatalmas testű és ugyanakkor érzékeny gépóriásnak számított. Folyamatos és zökkenők nélküli

működésének biztosítása nem volt könnyű feladat, hiszen ehhez olyan hajtóerőre lett volna szükség, amely huzamosabb időn át is képes nagy erejű és egyenletes energia szolgáltatására.

Ha egy futólagos pillantást vetünk a hagyományos energiaforrásokra, nyomban beláthatjuk, hogy ezeket az igényeket egyikük sem elégítette ki. Az ipari munkafolyamatok a XVIII. század végéig a szervetlen és szerves természet – a szél, a víz, az állat és az ember – erejének közvetlen hasznosítására voltak utalva. Közismert tény, hogy a szél és a víz energiája egyfelől fölöttébb megbízhatatlan, másfelől szeszélyesen ingadozó. Ami az ember és az állat fizikai erejét illeti, ez az erőforrás mennyiségére nézve aránylag csekély erejű, minőségére nézve pedig meglehetősen egyenetlen és darabos. Az a néhány gőzgép viszont, amely az első szerszámgépek feltalálása és üzembehelyezése idején itt-ott már működött, egyelőre túl sokat fogyasztott, s azonkívül teljesítményének, mozgásritmusának szabályozását sem sikerült még megoldani.

Az új szerszámgép és a hagyományos hajtóerő közti szakadékot csak egyféleképpen lehetett áthidalni; úgy, hogy kutatni kezdték, miként oldhatnák meg a rendelkezésre álló gőzgép tökéletesítését. A „tökéletesíteni” kifejezés mögött valójában olyan bonyolult, sokáig leküzdhetetlennek látszó műszaki problémák lappangtak, mint pl.: hogyan lehetne működését gazdaságosabbá tenni? Hogyan lehetne mozgásának egyenletességét szavatolni? stb. A XVIII. század második fele e feladat megoldásának jegyében telt el. Végül 1784-ben James Wattnak sikerült megszerkesztenie az első olyan gőzgépet, melynek egyenletes, kiszámítható működését önműködő szabályozó rendszer biztosította. Ez a találmány már minden tekintetben méltó társa lehetett a korabeli szerszámgépeknek, hiszen az új gép energiája nemcsak jóval nagyobb, hanem jóval egyenletesebb, tehát kiszámíthatóbb is volt, mint az emberi vagy közvetlenül természeti erő.

A gőzgép igazi történelmi jelentősége abban van, hogy az általa szolgáltatott energia mind nagyságát, mind egyenletességét tekintve teljesen függetlenné vált a természet szeszélyétől, és azoktól a biológiai és antropológiai korlátoktól, melyeket végső soron sem az állat, sem az ember nem hághatott át. Joggal állíthatjuk tehát, hogy a gőzgép ugyanabban az irányban változtatta meg a hajtóerőt, mint amilyen irányban az első szövő- és fonógépek alakították át az anyag megmunkálásának folyamatát.

3. A műhelyen belüli munkamegosztás

A műhelyen belüli munkamegosztás fogalma azt a viszonyt jelöli, amely a műhelyben elkészített termék és e termék elkészítői között forog fenn. Ennek a munkamegosztás-formának eszerint két fontos, egymással szorosan összefüggő tulajdonsága van: az egyik a termék elkészítésének mikéntjére, a másik a munkaerő igénybevételére vonatkozik. Az előbbi azt jelenti, hogy az egységes, azaz egy-egy termék elkészítéséhez szükséges munkaműveletsort önállótlan és egymást kiegészítő részműveletekké tagolják, míg az utóbbi arra utal, hogy a műhelyben dolgozó munkásokat tartósan vagy átmenetileg egy-egy ilyen részművelet elvégzésével bízzák meg. Ennek következtében ugyanannak a termékfajtának a példányait a műhely munkásai már nem külön-külön, hanem közösen készítik el.

Ennek a két ténynek kell fennállnia ahhoz, hogy műhelyen belüli munkamegosztásról beszélhessünk. Mind a kettőt úgy kaptuk meg, hogy a műhely munkásainak tevékenységét a műhelyből kikerülő késztermékkel szembesítettük.

Ha viszont a műhelyen belüli munkamegosztás különböző formáinak lényegét, megkülönböztető jegyeit akarjuk feltárni, nem érhetjük be azzal, hogy a munkásoknak és munkájuk termékének a kapcsolatát rögzítjük, ha-nem magához a munkafolyamathoz kell fordulnunk. A műhelyen belüli munkamegosztás különböző formáinak, típusainak lényegére ugyanis csak akkor mutathatunk rá, ha a munkamegosztás tényét nem elvontan, hanem a munkafolyamat egyéb elemeibe ágyazva vesszük szemügyre. A műhelyen belüli munkamegosztás konkrét típusainak lényegét nem a műveletsorok részekre szabdalásának ténye adja, hanem az az elv, amely alapján sort kerítettek a korábban még egységes munkafolyamat megosztására. Az az elv viszont, amely a műhelyen belüli munkamegosztás konkrét típusainak az alapjául szolgált, végső soron mindig annak a munkafolyamatnak a szerkezetétől függött, amelybe az adott munkamegosztás-formát beágyazták.

Ami mármost a műhelyen belüli munkamegosztás meghatározott formáit illeti, ennek a munkamegosztás-formának két történelmi típusa van: az egyik a „manufaktúraszerű”, a másik a „technikai” munkamegosztás.

4. A manufaktúraszerű munkamegosztás

A manufaktúraszerű munkamegosztás hátterét a kézműszerű munkafolyamat, a kézműszerű tevékenység alkotta. Ha a kézműszerűen kivitelezett munkafolyamatokat kissé behatóbban is megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy ezek számos

egymástól élesen elütő, a munkaerő-állomány elé különböző követelményeket állító munkaműveleteket foglaltak magukba. A termék elkészítése során az azonos vagy hasonló emberi képességekre, készségekre számot tartó műveletek több ízben is előfordulhattak. Mindaddig, amíg a munka megosztását még nem vitték be a kézműszerű munkafolyamatokba, ugyanaz a kézműves tért át az egyik munkaműveletről a másikra.

A munkamegosztás mindenekelőtt a munkaműveletek váltogatásának vetett véget, ennek a lehetőségeit számolta fel. A manufaktúrákban a munkát úgy osztották meg, hogy számba vették, kimetszették és egy munkakörre egyesítették azokat a munkaműveleteket, amelyek a munkaerővel szemben azonos vagy hasonló követelményeket támasztottak. A munkakörök mindig valamely fizikai (erő, gyorsaság stb.) vagy pszichikai (összpontosítás, türelem stb.) tulajdonság, képesség köré kristályosodtak ki, s mindegyik munkakör annyi műveletet ölelt fel, amennyit az alapjául szolgáló fizikai vagy pszichikai képesség megengedett.

A munkakörök elhatárolásának elvét a munkaerő kiválogatásának sajátos eljárása egészítette ki. Az önálló munkakörre egyesített munkaműveletek kifejtésével olyan munkásokat igyekeztek megbízni, akiknek fizikai vagy pszichikai alkataiban éppen az a tulajdonság, képesség fejlődött ki a leginkább, amelynek birtokában a szóban forgó munkaműveletsor a legkönnyebben, a legrövidebb idő alatt és a leggazdaságosabban végezhető el. Ha a munkakörhöz tartozó műveletek kifejtése fizikai erőt kívánt, akkor a fizikailag erős, ha ügyességet, akkor az ügyes, ha gyorsaságot, akkor a gyors, ha összpontosítást, akkor a jól összpontosító munkásokat vették számba, és a legmegfelelőbbnek látszó munkást azok közül választották ki.

A manufaktúraszerű munkamegosztás tehát éppúgy magán viselte az emberre vonatkoztatottság, az antropomorfizáltság bélyegét, mint a kézművesszerszám és az emberi izomerő.

5. A technikai munkamegosztás

Amíg a kézműszerű munkafolyamatok uralkodtak, a munkás nemcsak a megmunkálásra váró anyagot vette a kezébe, hanem többnyire szerszámaikat is maga mozgatta. Csaknem minden mozgás belőle indult ki, ő volt a munkafolyamat legnagyobb hatású és legtevékenyebb résztvevője. Hogy mi minden múltott a munkások erején, ügyességén, jártasságán és tapasztalatán, az főleg a munkatárgy megmunkálása során mutatkozott meg. Mind a kézmű-, mind a manufaktúraszerű munkafolyamatokban ezt a műveletsort tekintették a munkavégzés legigényesebb és legfontosabb részének.

Az új típusú munkafolyamatokban, mint láttuk, szerszám- és erőgépek ékelődtek az ember és a munkatárgy közé, s a kétkezi munkások munkája átalakult szerszám- és erőgépek által közvetített tevékenységgé. Ettől kezdve a munkatárgyat már nem a szerszámaival ügyesen bánni tudó munkás, hanem maga a szerszámgép munkálta meg. A munkatárgy megmunkálásával járó sokrétű teendők közül a munkás számára nem maradt meg más, mint hogy a rábízott gépeket irányítsa és kezelje. Ezt mindössze néhány járulékos művelet – a munkatárgy gépbe való befogása és gépből való kiemelése, a gép beállítása stb. – egészítette ki.

A munkafolyamat technikai alapjának átalakulása csakhamar maga után vonta a műhelyen belüli munkamegosztás formájának megváltozását is. Attól a pillanattól fogva, hogy az új típusú munkafolyamat némiképp már megszilárdult, a termék megmunkálásának folyamatát már anélkül is meghatározhatták, hogy közben gondosan számot kellett volna vetniük a mindenkorai munkaerőállomány konkrét természetével. A megmunkálás folyamata elvált az ember fizikai és pszichikai tulajdonságaitól, azaz a különböző emberi tulajdonságok és képességek többé nem jegecesedhettek a munkakörök elhatárolásának, természetének és sorrendjének alakító, konstitutív tényezőjévé. Ezzel lehetségessé vált, hogy a termék elkészítésének sokféle, egyaránt megvalósítható változata közül amelletts döntsenek, amelyik a leginkább megfelel a gyártmány, a nyers- és segédanyag, valamint a szerszám- és erőgépek természetének.

A „technikai” terminus ebben az összefüggésben csupán arra kíván utalni, hogy a megmunkálás folyamata már nincs szorosan összenőve a munkaerő fizikai és pszichikai jellemzőivel. Ebből persze még nem következik az, hogy a munka megosztásának aktusába a merőben technikain túl nem játszhattak és nem játszhatnak közre gazdasági mozzanatok. Gondoljunk a munkakörök tartalma, terjedelme és a képzésre való ráfordítás közötti összefüggésre. Ez azonban olyan kapcsolatot, mely a gazdaságra vezethető vissza, nem az ember antropológiai természetére.

6. A munkamegosztás és a munkaszervezet különbsége

Az általában vett munkamegosztás és az általában vett munkaszervezet között jelentékeny különbséget állapíthatunk meg. Az általában vett munkamegosztás, mint láttuk, nem egyéb, mint a munkafolyamat több önmagában önálló munkakörre való tagolása. Ez a fogalom szorosan összefügg a munkafolyamat széttördelésével, elemekre bontásával.

A munkaszervezet és a munkamegosztás közötti különbség akkor világlik ki a leginkább, ha azt az eljárást, amely alapján a munkaszervezetet kialakítják, egybevetjük azzal az eljárással, mely alapján a munkafolyamatokat megosztják. Ha a munkamegosztás elemekre bontás, akkor a munkaszervezet elemekből való építkezés. Ennek az építkezésnek az a célja, hogy a munkamegosztás által egymástól elszigetelt munkaköröket újra egyesítse, egymásba illessze. Ezt többnyire úgy érik el, hogy a különböző munkaművelet sorok kifejtéséhez szükséges időtartamokat felbecsülik és egymásra vonatkoztatják.

A munkamegosztáson nyugvó munkaszervezetekben az időtartam problémájának tehát nagyfontosságú szerep jut. A munkát ugyanis nem elég megosztani, hanem egyszersmind arról is gondoskodni kell, hogy a munkások egységnyi idő alatt mindegyik alkatrészből vagy résztermékből egyforma mennyiséget készíthessenek el. Ellenkező esetben a szerelést végző munkáscsoport még azokat az alkatrészeket vagy résztermékeket sem hasznosíthatja, amelyeket pontosan az előírt mennyiségben kap meg azoktól a munkásoktól, akiket különböző alkatrészek vagy résztermékek megmunkálásával bíztak meg. Ha egy-két ilyen munkakörben akadozik a termelés, az az egész műhely vagy üzem munkáját visszavetheti, megakaszthatja.

A munkamegosztás és a munkaszervezet különbségét igen egyszerű példán szemléltethetjük. Valamely egységes és önálló munkafolyamatot osszunk fel három önmagában önálló munkakört adó rész műveletre. Nevezzük az elsőt A, a másodikat B, a harmadikat C művelet soroknak. Tegyük fel, hogy az A művelet sor egy, a B művelet sor két, a C művelet sor négy egységnyi időt vesz igénybe. Tegyük fel továbbá, hogy mind a három művelet sor terméke egy-egy alkatrész. A három önmagában önálló munkakört adó munkaművelet sor összhangját a következőképpen teremtik meg: az A művelet sorhoz egy, a B művelet sorhoz két, a C művelet sorhoz négy munkást osztanak be. Ebben az esetben három különböző munkakörből és hét munkásból álló munkaszervezettel van dolgunk. Ha a munkaművelet sorok időtartamát valóban pontosan állapították meg és vonatkoztatták egymásra, akkor a hét munkás keze alól négy egységnyi idő alatt mind a három alkatrészből négy-négy darab kerül majd ki.

A fentebb elemzett esetben az egymással összhangban levő időtartamok kialakításának legfőbb eszköze a munkáslétszám rugalmas változtatása volt. Ebből a példából azonban semmi esetre sem szabad azt a következtetést levonnunk, mintha a munkaszervezés mindig ilyen passzívan viszonyulna a munkaművelet sorok időtartamához. A munkaszervezők nemcsak a munkáslétszámot, hanem a munkaművelet sorok kifejtéséhez szükséges időtartamokat is megváltoztathatják. E célból a korszerű munkaszervezés az eljárások egész skáláját dolgozta ki, a járulékos munkaműveletek (anyagmozgatás, beállítás stb.) kimetszésétől s önálló munkakörre való csoportosításától a nyers- és segédanyagok folyamatos áramoltatásán át egészen a munkafolyamat legkisebb alapsejtjének, a munkaművelet soroknak az átformálásáig.

A különböző természetű munkaművelet sorok kifejtéséhez szükséges időtartam kiszámítható, mérhető és rögzíthető voltában azonban jelentékeny különbséget figyelhetünk meg, mégpedig attól függően, hogy manufaktúraszerű üzemekről van-e szó, vagy pedig olyanokról, amelyek szerszám- és erőgépekkel dolgoznak. Ennek az ismérvnek az alapján a modern munkaszervezet két történelmi típusát különböztethetjük meg. Az előbbi jelölésére egyelőre a „manufaktúraszerű”, az utóbbiéra a „technikai munkamegosztáson nyugvó munkaszervezet” kifejezést használjuk.

7. A manufaktúraszerű munkamegosztáson nyugvó munkaszervezet

A manufaktúraszerű munkamegosztáson nyugvó munkaszervezetek olyan munkafolyamatokból nőttek ki, melyekben még sem a munkaeszköz, sem a hajtóerő, sem a munkamegosztás nem vált függetlenné az emberi munkaerő fizikai és pszichikai adottságaitól. A munkaeszköz, az energiaforrás, a munkamegosztás és a munkaerő egymásba ágyazódása viszont megnehezítette, sőt sok esetben úgyszólván teljesen lehetetlenné tette, hogy pontosan megállapítsák és huzamosabb időre szövegezőn rögzítsék a különböző természeti munkaművelet sorok kifejtéséhez szükséges időtartamokat. Ebből a szempontból különösen három összefüggés érdemli meg a figyelmet.

Először: átlagok, azaz átlagos normák csak ott alakíthatók ki, ahol egyrészt aránylag nagyszámú, másrészt minőségileg azonos természetű munka- művelet sorokról vagy munkakörökről van szó. A viszonylag csekély létszámú manufaktúraszerű üzemekben viszont a munkakörök minőségileg ugyanolyan sokfélék voltak, mint amilyen sokfélék az ember fizikai és pszichikai képességei.

Másodszor: a manufaktúrakorszak alatt a munkateljesítmény nagy mértékben függött a különböző individuális tulajdonságok, az erő, az ügyesség, az összpontosításra való képesség, a pontosság stb. fokától, mindez pedig a munkaerő pillanatnyi fizikai és idegi állapotától. Ennek következtében a különböző munkakörökhöz tartozó munkaművelet sorok kifejtéséhez szükséges időtartam nagysága sem lehetett állandó. A manufaktúrakorszak alatt a nagyfokú napi, heti és havi teljesítmény hullámzás nem annyira kivételes, mint inkább szokványos, mindennapi jelenségnek számított.

Harmadszor: a manufaktúra időszak alatt még az azonos vagy hasonló munkaművelet sorok kifejtéséhez szükséges időtartamot sem tudták megbízható módon általánosítani. Egyrészt azért nem, mert azonos vagy hasonló munkaművelet sorok ugyanabban az üzemben aránylag csekély számban fordultak elő; másrészt pedig, mert a különböző munkafolyamatok időtartamát azokra a konkrét munkásokra kellett vonatkoztatni, akik ott és akkor a szóban forgó munkafeladatokat elvégezték. Éppen ezért azokban az üzemekben, ahol új munkások váltották fel a régieket, többnyire módosultak a munkaművelet sorok időtartamai is. A manufaktúraszerű üzemek vállalkozói egyebek közt azért zárkóztak el olyan mereven az elől, hogy teret engedjenek a munkaerő szabad hullámzásának.

Mindez szükségképpen azzal a következménnyel járt, hogy a munkaszervezetek alapsejtjét, a különböző munkaműveletek kifejtéséhez szükséges időtartamokat csak hozzávetőlegesen határozhatták meg. Ez meglehetősen képlékeny és cseppfolyóssá tette a manufaktúraszerű munkamegosztáson nyugvó munkaszervezeteket. Éppen ezért a tudomány közbeavatkozására, azaz átlagos normák, viszonyszámok, széles körben alkalmazható matematikai formulák pontos megfogalmazására ezek a munkaszervezetek általában nem nyújtottak lehetőséget. Nem meglepő tehát, hogy ilyen feltételek között a különböző munkakörök összhangjának megteremtésére csak azok vállalkozhattak, akik a mindenkori munkaerő állományt közvetlenül és személyesen is ismerték.

8. A technikai munkamegosztáson nyugvó munkaszervezet

Egészen más kép tárul a szemünk elé, ha a technikai munkamegosztáson nyugvó munkaszervezeteket vesszük szemügyre. A manufaktúraszerű és a gépi nagyiparra jellemző munkafolyamatok különbsége mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy míg a szerszámmal végzett munka ütemét csak közvetve, a munkaerőn át, addig a szerszámgéppel végzett munkáét már közvetlenül, vagyis a munkaerőtől függetlenül is szabályozni lehetett. Minthogy a gépsorok működésének ritmusát nemcsak pontosan, hanem huzamosabb időre szólóan is szabályozhatják, a munkavégzés üteme is megváltozott, a manufaktúrakorszakhoz képest jóval egyenletesebb lett.

A szerszám- és erőgépek elterjedésével párhuzamosan azonban nemcsak a teljesítmény nagyfokú hullámzása küszöbölődött ki, hanem a munkaerő állomány kiválogatásának és értékelésének szempontjai is megváltoztak. Míg a manufaktúra mindegyik munkásnak azt az egy képességét igyekszik hasznosítani, amelyik a többihez képest a leginkább kifejlődött benne, addig a szerszám- és erőgépek alkalmazásán nyugvó nagyipar a munkások túlnyomó részétől nem kívánt többet, mint átlagosan meglévő, vagy legalábbis átlagosan elsajátítható készségeket és ismereteket. A munkaerővel szemben támasztott követelményeknek a módosulása elsősorban azért vált lehetővé, mert időközben a minőségileg különböző munkakörök azonos vagy hasonló tartalmú munkakörökké nivellálódtak, egyszerűsödtek. Az új típusú munkafolyamatnak ez a sajátossága egyfelől megkönnyítette a munkafolyamatok kifejtéséhez szükséges időtartamok számbevételét és egymásra való vonatkoztatását, másfelől viszont megszüntette azokat a technikai okokat, melyek a munkások és munkaköreik egybenövésére, a munkaerő fluktuálásának, munkahelycseréjének megakadályozására vezettek. Ez a legfőbb oka annak, hogy ez a munkaszervezeti forma az előzőnél jóval közböbsebb aziránt, hogy a munkaerő oda van-e láncolva a vállalathoz, vagy pedig a vállalatok között szabadon hullámzik.

A szerszám- és erőgépek alkalmazásán nyugvó gyári nagyipar munkaszervezetei tehát az önállóságnak, a szilárdságnak, az egybehangoltságnak sokkal nagyobb fokát érhetik el, mint azok, amelyek manufaktúraszerű munkafolyamatokhoz kötődnek. Erről a munkaszervezeti formáról már valóban elmondható, hogy a munkaművelet sorok kifejtéséhez szükséges időtartamokat a munkaszervezők kellő biztonsággal mérhetik, általánosíthatják és rögzíthetik. Ezt a lehetőséget

programszerűen először a századforduló táján fellépő új munka- és üzemszociológiai irányzat, az ún. tudományos üzemvezetés aknázta ki. [...]

B. Dietrich Rueschemeyer: A munkamegosztás Durkheim-féle magyarázatáról¹

Dietrich Rueschemeyer „On Durkheim's Explanation of Division of Labor”. American Journal of Sociology, Vol. 88. No. 3. (November 1982.) (Fordította: Szántó Zoltán)

Émile Durkheim „*De la division du travail social*” c. művében egy oksági magyarázatot ajánlott a munkamegosztás évszázados előrehaladására és a társadalmi struktúra differenciálódására. Ez a magyarázat súlyosan hibás; valójában a probléma megértésében elmarad azoktól a fejlődési szintektől, amelyekig korábbi szerzők – beleértve Karl Marx „A tőke” c. művének ide-vágó részeit (lásd: Marx (1867.) 1967., 12. fejezet.) – már eljutottak. A Durkheim által közel 90 évvel ezelőtt kifejtett érvelés kritikai áttekintése túlmutat a pusztá esztétörténeti jelentőségen, mivel a művet klasszikus alkotásként tartjuk számon. Ez jórészt annak tulajdonítható, hogy a műben a szerző erőteljes kritikát gyakorol az utilitarista társadalomelmélet felett. Ez a kritika – hasonló támadásokkal és revíziókkal együttesen – alapozta meg a huszadik századi szociológia megkülönböztető perspektíváját.²

Durkheim munkamegosztásra vonatkozó fejtegetései – eltekintve azoktól a változatos százlaktól, amelyek e fejtegetéseket az utilitarista eszmék kritikájához fűzik – csekélyebb elméleti jelentőséggel bírnak és sokkal kevésbé lettek volna maradandóak a szóban forgó kritika nélkül. Mégis – tekintettel Durkheimnek a modern szociológia egyik megalapítójaként betöltött szerepére – egyesek azzal az igénnyel léptek fel, hogy magyarázatát a jelenkori „ecosystem” elmélet előfutáraként tartsák számon, és elemzésének jelentősebb érveit ez az elméleti tradíció magáévá is teszi (Schnore 1958.).

Durkheim magyarázata a probléma egy olyan megfogalmazásával kezdődik, ami annyira globális, amennyire csak lehetséges, és ami ezáltal jócskán megnehezíti – ha nem teszi eleve lehetetlenné – az empirikus vizsgálatot és ellenőrzést: „Ha eltekintünk a változatos formáktól, amelyeket a munkamegosztás a térbeli és időbeli feltételektől függően felvesz, az az általános tény marad meg, hogy a történelemben előre haladva a munkamegosztás szabályszerűen fejlődik. Ennek a ténynek bizonyára az okai is állandók –most ezeket fogjuk megkeresni.” (Durkheim (1893.) 1986., 111. o.)

A magyarázatban szereplő, Durkheim által ajánlott alapvető oksági tényezőket – a népesség nagyságát és az interakciók sűrűségét („erkölcsi” vagy „dinamikus” sűrűség) – mások már jóval korábban felismerték. Már Adam Smith (A. Smith (1776.) 1959., Első könyv, 67. o.) rámutatott arra, hogy a megfelelő kereslet a specializáció szükséges feltétele, mikor azt állította, hogy „a munkamegosztásnak határt szab a piac terjedelme”; továbbá Durkheim maga utal Comte azon gondolatára, hogy az interakciók sűrűsége döntő jelentőségű tényező. Karl Marx ugyanezt a magyarázatot adja a társadalmi munkamegosztásra – azaz az önálló termelők közötti specializációra –, amit megkülönböztet a manufaktúrán és a modern gyáripáron belüli munkamegosztástól:

Ahogy a munka manufaktúrán belüli megosztásának az egyidejűleg alkalmazott munkások bizonyos száma az anyagi előfeltétele, úgy a munka társadalmon belüli megosztásának a népesség nagysága és sűrűsége, amely itt az egyazon műhelybe való összetömörítés helyébe lép. (Itt egy lábjegyzet idézi James Millt és Th. Hodgskint, akik ugyanezt az álláspontot képviselték.) Ez a sűrűség azonban viszonylagos valami. Egy viszonylag gyéren benépesült országnak, ha a közlekedési eszközei fejlettek, sűrűbb a

¹Ez a tanulmány egy véletlen felfedezésnek köszönhető. A német Soziologische Revue c. folyóirat kért fel arra, hogy írjak egy referátumot Durkheim munkájának első német nyelvű kiadása alkalmából, ami csak 1977-ben jelent meg. Amikor újraolvastam a művet és néhány kapcsolódó tanulmányt, különös tekintettel az ajánlott oksági magyarázatra – ami jelenlegi munkám szempontjából is lényeges probléma –, ráébredtem arra, hogy Durkheim bizonyos érvei tévesek, és egészen eddig elkerülte a kutatók figyelmét. Szeretnék köszönetet mondani Robert K. Mertonnak azért, hogy bátorított abban, hogy kritikai észrevételeimet a referátum adta keretnél részletesebb formában fejtsem ki. Hiszen tanulmányt írni arról, hogy a munkamegosztás tizenkilencedik századbeli elemzésében mi a helytelen, valójában messze meghaladja a munkamegosztás problematikáját; ehhez bátorításra van szükség. Egyúttal szeretnék köszönetet mondani Mark Shieldsnek és Kurt Wolffnak is a tanulmány egy korábbi vázlatához fűzött észrevételeikért, és Alessandro Pizzornonak a téma ösztönző megvitatásáért.

²Lásd Parsons (1937.). Míg Parsons áttekintésében kihagyja Marxot a társadalomtudomány XIX. századi legnagyobb teoretikusainak sorából, Marxnak a klasszikus közgazdaságtannal kapcsolatos megjegyzései és elméleti irányvonala általában értelmezhető az utilitarista társadalomelmélet egyfajta kritikájaként, ami megelőzi és kiegészíti Durkheim bírálatát. Ezek a kritikai megjegyzések rendkívül fontosak, annak ellenére, hogy a kritizált utilitarista elmélet nem azonos – mint ahogy arra Camie (1979.) mutatott rá meggyőzően – David Hume, Adam Smith vagy John Stuart Mill gondolataival.

népessége, mint egy jobban benépesültnek, amelynek fejletlenebbek a közlekedési eszközei, és ilyen értelemben például az amerikai Unió északi államai sűrűbben lakottak, mint India. (Marx (1867.) 1967., 330-331. o.)

Durkheim három helyen módosítja ezt az örökölt magyarázó sémát. Egyrészt, ragaszkodik ahhoz, hogy a társadalmi struktúra differenciálódása mindig előfeltételezi a társadalom egészének egyfajta egységét, amin belül a munkamegosztás lezajlik: „A munka megosztása... csak egy már létező társadalomban jöhet létre. Nem pusztán azt akarjuk ezzel mondani, hogy az egyéneknek anyagilag kapcsolódniuk kell egymáshoz – erkölcsi köteleknek is lenniük kell közöttük.” (Durkheim (1893.) 1986., 148. o.). Ez a ragaszkodás összefüggésben áll az utilitarista elmélet kritikájával, kiváltképp az elmélet azon változatával, amit Herbert Spencer képviselt: „Az utilitáriusok azért nem ismerték fel ezt a fontos igazságot, mert tévesen fogják fel a társadalom eredetét. Elszigetelt és független egyénekből indulnak ki, akik azután csakis azért léphetnek kapcsolatba, hogy együttműködjenek, hiszen nincs más okuk arra, hogy átlépjék az őket elválasztó űrt és társuljanak. Ez az olyannyira elterjedt elmélet azonban igazi *ex nihilo* teremtetést tételez fel. ...A kollektív élet nem az egyéni életből született, éppen ellenkezőleg, a második született az elsőből.” (Durkheim (1893.) 1986., 150-151. o.).

Amint köztudott, Durkheim a szegmentált társadalmi egységek mechanikus szolidaritásával kezdi gondolatmenetét. E szegmentált szervezetnek a munkamegosztás kifejlődését megelőzően meg kell gyengülnie. Csak a szegmentáltság következtében egymástól elszigetelődött társadalmi egységek egyfajta kezdeti felbomlása után, valamint a szolidaritás átfogóbb típusának megjelenése következtében tud a munkamegosztás hozzájárulni a szegmentált szervezet további gyengüléséhez és a szolidaritás új formáinak megszilárdulásához. (Durkheim (1893.) 1964., 256-257. o. és 275-280. o.). E gondolat fényében válik világossá, hogy miért beszél Durkheim „erkölcsi sűrűségről”-ről ahelyett, hogy a látszólag egyszerűbb és világosabb „interakciók sűrűsége” kifejezést használná. E fogalom segítségével egyidejűleg utal a korábban össze nem függő társadalmi egységek közötti interakciók arányának növekedésére, valamint egy új *conscience collective* (kollektív tudat) kialakulására.

Másrészt, Durkheim elutasítja azt a közvetítő mechanizmust – nevezetesen a munkamegosztásból származó termelékenységnövekedést –, amit a klasszikus közgazdaságtanban fellelhető legkorábbi megfogalmazások óta a növekvő társadalmi sűrűség és a specializáció közötti összekötő kapocsként tartunk számon. Érvelése szerint az emberi boldogság nem növelhető vég nélkül, s még csak nem is növekszik oly mértékben, ahogy a gazdasági erőforrások kiteljesednek. Az emberi szükségletek és igények – folytatódik az érvelés – minőségileg módosulnak a társadalom hosszú távú változásának folyamata során és így ezek aligha képezhetik az alapját az effajta változás magyarázatának; végül pedig, még ha a specializáció következményeként adódó magasabb fokú szükséglet kielégítés a boldogság növekedéséhez is vezetne, az effajta következmények előrelátása akkor sem adhatna elfogadható magyarázatot a strukturális változás hosszan tartó folyamatára. (Durkheim (1893.) 1964., 233-255. o.).

Durkheim számára a társadalom növekvő volumenét és sűrűségét a munkamegosztás előrehaladásával összekötő kapocs ettől eltérő természetű, és ez egyúttal az örökölt magyarázó séma harmadik és legjobban ismert módosításának tekinthető: Durkheim szerint a közvetítő mechanizmus a verseny, ami annál hevesebb, minél nagyobb a hasonlóság a versengő társadalmi egységek között. Durkheim a fajok eredetére vonatkozó darwini nézeteket használja fel annak magyarázatára, hogy miért következik kiterjedtebb munkamegosztás a megnövekedett társadalmi sűrűségből:

A munka ...azért oszlik meg jobban a társadalmak növekedésével és sűrűsödésével, mert... élesedik a létért folyó küzdelem. Darwin nagyon helyesen figyelte meg, hogy két organizmus között annál hevesebb a konkurrencia, minél hasonlóbbak egymáshoz. Mivel a szükségleteik azonosak és ugyanazokat a célokat követik, mindenütt vetélytársak lesznek. Amíg több forrás áll a rendelkezésükre, mint amennyire szükség van, addig meg tudnak élni egymás mellett, ha azonban *annyira* megnő a számuk, hogy étvágyuk már nem elégíthető ki, kitör a harc, mégpedig annál hevesebb, minél erősebb a kielégítetlenség, azaz minél nagyobb a konkurrensok száma. Egészen más a helyzet, ha az együtt élő egyedek különböző fajokhoz vagy fajtákhoz tartoznak. Mivel nem ugyanúgy táplálkoznak és nem ugyanolyan életmódot folytatnak, nem zavarják egymást, az egyik élete közömbös a másik számára. (Durkheim (1893.) 1986., 137-138. o.)

Durkheim ezt az elemzést minden további fenntartás nélkül alkalmazza az emberi társadalomra: „Az emberekre is ugyanez a törvény érvényes. Egy városban a különböző foglalkozások együttélhetnek anélkül, hogy kölcsönösen ártaniuk kellene

egymásnak, mivel eltérő célokat követnek. ...Azok pedig, akiknek pontosan ugyanaz a funkciójuk, csakis egymás kárára virágozhatnak.” (Durkheim (1893.) 1986., 138-139. o.).³

Ez figyelemreméltó, de egyszerismind hibás érvelés. Első észrevételünk ezen érveléssel kapcsolatban az, hogy Durkheim minden versenyt azonosít a darwini túlélésért folyó küzdelemmel. Habár ezen gondolataival nem áll egyedül (lásd: Simmel 1890.), álláspontja bizonyosan ellenkezik a közgazdasági elemzés azon nyomós érveivel, amelyek szerint a csőd csak a szubmarginális termelők elkerülhetetlen sorsa, és amelyek a versenyt egy olyan viszonyrendszernek tekintik, ami normális körülmények között nem vonja maga után a többiek pusztulását. Mindazonáltal Durkheim érvelésének nem ez a legsúlyosabb tévedése. A darwini gondolatoknak a társadalmi munkamegosztás problematikájára történő átültetése során Durkheim figyelmét elkerüli az a tény, hogy Darwin az egy adott környezetben rendelkezésre álló erőforrásokra irányuló kereslet differenciálódásáról – azaz a *fogyasztás* specializációjáról – beszél, míg az ő problémája az, hogy magyarázatot adjon a *termelés* specializálódására. E különbségnek messzemenő következményei vannak. Az egyáltalán nem világos, hogy a népsűrűség növekedése vagy a piacok kiterjedése miért fokozná a termelők közötti versenyt.⁴ Egy adott termék iránti megnövekedett kereslet, ceteris paribus, a marginális termelők számára is lehetővé teszi a profittal történő működést; esélyük a túlélésre inkább javul, mint romlik. Fordítva viszont igaz az, hogy a megnövekedett kínálat – egyéb feltételek változatlanlansága esetén – valójában fokozza a versenyt. Itt egyértelműen az egy adott termék vagy szolgáltatás keresletének és kínálatának a relatív növekedése jön számításba. Nem értem azt, hogy a népesség növekedésének, a nagyobb népesség-koncentrációnak, a közlekedés és a szállítás javulásának, vagy ezen három fejlődési folyamat bármilyen kombinációjának miért lenne a kínálat relatív megnövekedése a tipikus következménye. Valójában épp az ellentétes következtetés látszik elfogadhatóbbnak, nevezetesen az, hogy ezek a fejlődési folyamatok az esetek nagyobb részében (habár nem állandóan) a kereslet relatív növekedéséhez vezetnek. Ezt a feltevést tartalmazza a Durkheim által örökölt és visszautasított magyarázat, ami egyrészt rögzítette azt, hogy a piaci csere kiterjedése és a munkamegosztás előrehaladása kölcsönösen serkentik egymást, másrészt a két folyamatot összekötő elméleti láncszemnek a specializációból adódó termelékenységnövekedést tekintette.

Mondhatja valaki, hogy habár ez a kritika szó szerint helytálló, azonban hiányoznak belőle a *De la division du travail* fő elméleti vonatkozásai és gondolatai. Ezen ellentétes nézet szerint Durkheim a XIX. századi szociológia központi kérdésével próbált megbirkózni – nevezetesen a piacnak ill. a piac társadalmi implikációinak a problematikájával. A szóban forgó kérdés lényege sokkal inkább az a minőségi változás, amit a monopóliumok és a piaci verseny társadalmi kizárások állapotából a verseny kibontakozása jelentett, mintsem a kompetitív nyomás mértékének a változása.⁵

Ez – megítélésem szerint – egy meglehetősen meggyőző érvelés; de ez sem tesz túl sokat a munkamegosztás érdekében. Az igaz, hogy kialakítható egy elméleti érvelés – ami Durkheimnél nem található meg – annak magyarázatára, hogy az újonnan kiterjedt piacok gyakran még nem hozták létre a gazdasági dominancia feltételeit, vagy nem tettek szert azokra a szervezeti korlátozásokra, amelyek a régebbi piacokon igyekeznek kizárni a verseny intenzívebb formáit. Az effajta érvelés vezérfonala Max Weber – a rendek és a gazdasági osztályok közötti kölcsönös viszonyokat tárgyaló – fejtegetéseiből kölcsönözhető. E kölcsönös viszonyok azt az általánosabb problémát szemléltetik, hogy a piaci viszonyok és a társadalmi rend feltételei miképpen korlátozzák és ássák alá egymást (lásd: Weber (1921.) 1968., 2: 926, 936- 938. o.). Mindazonáltal egy effajta értelmezés, még az imént vázolt elméleti kiegészítésekkel együttesen sem tudja átváltoztatni Durkheim elemzését a társadalmi munkamegosztás valamiféle elfogadható magyarázatává.

Egyrészt, a korábbinál most sem világosabb az, hogy miért lenne egy speciális és állandó kapcsolat a népesség tömegének és sűrűségének növekedése, valamint a termelők közötti verseny korlátainak felbomlása között. A kereslet egyszerű

³Giddens (1978., 33. o.) azt írja, hogy „Durkheim egy kvázi-darwiniánus metaforát hívott segítségül”, ami azonban szándékai szerint több egy pusztá metaforánál.

⁴Az urbanizáció és a „népességgkoncentráció” egyéb formái következtében megnövekedett népsűrűség, valamint a közlekedés és szállítás fejlődése – ami több cserét tesz lehetővé nagy távolságok között –, ezek azok a fontosabb mechanizmusok, amelyeket Durkheim a megnövekedett verseny okaiként tárgyal (lásd Durkheim (1893.) 1964., 2567-260. o.).

⁵Megköszönöm Alessandro Pizzornonak, hogy felhívta a figyelmemet erre az értelmezésre. „A társadalmi munkamegosztásról” közvetlenül idevágó részében (Durkheim (1893.) 1964., 268-270. o.), található némi alap ehhez az olvasathoz, bár az interpretációnak végül is a mű átfogó kritikáján kell alapulnia és figyelmen kívül kell hagynia számos specifikus érvet. Durkheim megpróbálja a piac kiterjedésének egy olyan forgatókönyvét megalkotni, ami a termelők harmónikus együttélését öldöklő versengéssé változtatja át. Az érvelés egy ipari központban lévő különböző termelőkkel kezdődik és semmit nem határoz meg a verseny szervezeti korlátozásait illetően. Mellékesen, egy nagyon éles kínálati versenyhelyzetet származtat abból a feltevésből – amit mintegy „deus ex machiná”-t vezet be – melynek értelmében „a valóságban mindig van néhány kisebb- nagyobb vállalat, amely még nem érte el lehetőségeinek határát, s következésképpen tovább tud lépni”. (Durkheim (1893.) 1986., 140. o.)

növekményei – ellentétben az expanzív fejlődési folyamatokkal, amelyek felboríthatják a korlátok kialakult rendszerét – jól megerősíthetik, ahelyett, hogy aláásnák a kartelleket és az egyéb versenyellenes óvintézkedéseket. Másfelől, még ha elfogadható lenne is az a feltételezés, hogy a népesség tömegének és sűrűségének megnövekedése hozzájárul ahhoz, hogy lerombolja a termelők közötti verseny társadalmi korlátait, nincs indok arra, hogy ezeket a fokozódó verseny elsődleges tényezőinek tekintsük. Egy effajta státusz betöltésére kínáló elméleti tételek között valójában olyanok szerepelnek – mint pl. egy adott termék iránti kereslet valamilyen okból történő hirtelen csökkenése –, amelyek ellentétben állnak a Durkheim által posztulált fejlődési folyamatokkal.

Másodszor, az efféle Durkheim-értelmezésben rejlő magyarázó érvelés láthatóvá teszi a XIX. századi társadalomtudományi gondolkodásban oly divatos dichotóm felfogás gyengeségeit. E gondolkodásmód legjobban a piac első megjelenésekor – ha ilyen jelenség egyáltalán ésszerűen elképzelhető – adódó következmények elemzésében használható. Megfelelően módosítva azonban (ami egy tipikusan Max Weberre jellemző elméleti stratégia) ez segíthet azon ismétlődő küszöbhatások vizsgálatában, amelyek akkor fordulnak elő, amikor bizonyos nyomások és megrázkódtatások következtében a társadalmi korlátok felbomlanak és megnyílik az út a szabad piaci verseny előtt. Azonban ez az érvelés jóformán semmit nem mond arról, hogy mi készíti a munkamegosztást arra, hogy akkor is továbbfejlődjön, amikor a piaci verseny – különböző formákban és intenzitásbeli fokozatokkal – a gazdasági élet domináns jellemvonásává vált. Ez egyben azt jelenti, hogy a Durkheim-féle magyarázat újraértelmezett formája irreleváns lenne a modern társadalmakat jellemző munkamegosztás legfontosabb okainak értelmezésében.

Ezen eredmények fényében a legfontosabb kritikai tézisem a következőképpen hangzik. Metateoretikus szinten az utilitarista társadalomelmélet Durkheim – féle kritikája alapvetően helytálló, sőt, mi több, a szóban forgó elmélettel szembeni szigorú bírálata ígéretes távlatokat nyitott egy specifikusabb elméleti elemzési irány előtt. Azonban hozzájárulása a munkamegosztás okairól folytatott kiterjedt vitához téves és hiányos, és ez jórészt abból adódik, hogy Durkheim túlságosan is belefeledkezett az utilitarista társadalomelmélettel, ill. ezen elmélet munkamegosztás-elemzésével szembeni antitézis megfogalmazásába. Ezen megállapítás egyúttal az örökölt magyarázat másik két durkheimi módosítására is érvényes.

Durkheim ragaszkodása a kollektív életnek az individuális élettel szembeni elsődlegességéhez, továbbá az a tétele, hogy a munkamegosztás csak erkölcsi közösségben jöhet létre, olyan döntő meglátásokhoz vezetett, mint pl. a következő: „Ahol szerződés létezik, ott az hivatott szabályozni a társadalom működését” (Durkheim (1893.) 1964., 211. o.). Általánosabban szólva e meglátás az utilitarista társadalomelmélet azon premisszájának alapvető helytelenségét világítja meg, melynek értelmében a társadalmi élethez szükséges intézmények tetszés szerint megteremthetők az egyének közötti szerződéses megegyezések révén.

Durkheim azonban túlhajtja érvelését akkor, amikor azt hangsúlyozza, hogy a csere és a munkamegosztás mindig egy mindent felölelő erkölcsi közösséget és világos intézményi garanciákat tételez fel. Ezt a nemzetközi kereskedelemmel és a nemzetközi munkamegosztással foglalkozó, s nem meggyőző fejtegetései tanúsítják (Durkheim (1893.) 1964., 980-982. o.). Lényegében ugyanezzel a problémával foglalkozik Max Weber egy sokkal körültekintőbb és történelmileg megalapozottabb módon. Kiindulópontja alapvetően különbözik, bár ugyanazok az elméleti gondolatok hatják át: „A „szabad” piac az a piac, melyet nem kötnek etikai normák, a maga érdek-konstellációinak és monopolpozícióinak kihasználásával és alkudozásaival; mely piac irtózik minden testvéri etikai rendszertől... A szabad csere először nem mással történt, mint a szomszédságon, a személyes kapcsolaton kívüli világgal. A piac egy olyan viszonyrendszer, mely túllép a szomszédság, a rokonsági csoport vagy a törzs határain.” (Weber (1921.) 1968. 2: 637).

A szerződésen alapuló csere jogi garanciáinak kialakulásához Weber a következő hipotetikus konstrukciót alkotja meg:

Egy cselekvés szokássá válásából eredő pszichológiai alkalmazkodás hozza létre a kezdetben egyszerű szokásokon, majd a kötelezettségen alapuló viselkedést; később, ahogy egy viselkedésmód elterjedése tudatosodik az individuumok többségében, az megegyezésként testesül meg az embereknek mások jelentésszerűen megfelelő viselkedésével szembeni, részben vagy teljesen tudatos elvárásaiban. Végül ezek a „megegyezésen alapuló megállapodások” a kötelező végrehajtás garanciájával rendelkeznek, amely megkülönbözteti őket a pusztán konvencióktól. (Weber (1921.) 1968., 2: 754).

A megegyezésen nyugvó megállapodások kontextusán belül Weber fontos szerepet tulajdonít a kölcsönös önértéknek, mint ami legalábbis kezdeti garanciája az újonnan létrejött megállapodásoknak:

Az új megállapodásokat illetően a pártok gyakran figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy különleges helyzetük bizonytalan abban az értelemben, hogy az jogilag nem kikényszeríthető. Szükségtelennek vagy magától értetődőnek tartják azt, hogy az állam jogi eszközökkel kikényszeríthet dolgokat; sőt gyakorta egyszerűen partnereiknek a szokás hatalmával párosuló lojalitásában és önérzetében bíznak. (Weber (1921.) 1968., 2: 756).

Ezzel szemben Durkheim dogmatikusan ragaszkodik ahhoz, hogy a társutasnak egy erkölcsi közösségben meg kell előznie a kooperációt, és hogy a kölcsönös előnyök nem képezhetik az alapját az efféle társulások meg-jelenésének. Ez inkább technikai, sőt kvázi-metafizikus kérdésnek tűnhet. E probléma közvetlen jelentősége valójában specifikus elemzési feladatokra korlátozódik, és háttérbe szorul a kérdés metateoretikus, ha nem metafizikus jelentősége mögött; azonban ez sem egy elhanyagolható kérdés, annak ellenére, hogy jelentőségét tekintve nem veheti fel a versenyt sem az őt megelőzővel, sem az őt követővel.

Durkheim kritikája arról a mechanizmusról, ami az örökölt magyarázatban összekötő kapocsként szolgál a megnövekedett népsűrűség és a munkamegosztás előrehaladása között – azaz a specializációból adódó termelékenységnövekedésről – ugyanazt a helytálló és figyelemreméltó metateoretikus érvelési módot szemlélteti, de egyúttal a munkamegosztás specifikus oksági feltételeinek téves elemzését is kifejezésre juttatja. Durkheim azt állítja, hogy a szükségleteket és igényeket nem lehet adottnak tekinteni – mint ahogy azt az utilitarista társadalomelmélet feltételezi –, mivel ezek a történelem folyamán változnak, és mivel e szükségleteket társadalmi és kulturális erők alakítják. Ily módon a hatékonyság és termelékenység megítélésének hivatkozási alapja társadalmilag alakított változásnak van kitéve.

Ha tehát (atyáink) mégis annyit kínlódtak a munka termelőerejének növeléséért, ezt nem azért tették, hogy olyan javakat szerezzenek meg, amelyek a számukra értéktelenek voltak. Ahhoz, hogy értékelni tudják őket, előbb el kellett volna sajátítaniuk azokat az érzékeket és szokásokat, amelyekkel még nem rendelkeztek, azaz meg kellett volna változtatniuk a természetüket. Ezt is tették, amint azt az emberiség átalakulásainak története mutatja. A nagyobb boldogság igénye tehát csak akkor tudja megmagyarázni a munkamegosztás fejlődését, ha azoknak a változásoknak is oka, amelyek az emberi természetben mentek végbe fokról fokra, vagyis ha az emberek alakították át magukat, azért, hogy boldogabbak legyenek. (Durkheim (1893.) 1986., 118-119. o.)

Miközben ez egy rendkívüli fontosságú kritika a metateoretikus kérdéseket és a munkamegosztás magyarázatának sajátos problematikáját illetően, Durkheim egyrészt túlfeszíti, másrészt nem aknázza ki kellőképpen ezt a gondolatot. Érvelése a boldogság vég nélküli növekedésének lehetetlenségére, ill. annak valószínűségére összpontosul, hogy a boldogság nem növekedett a kereskedelmi és ipari forradalommal együtt. Mindazonáltal ezek olyan feltevések, amelyekkel az örökölt magyarázó sémának nem kellett élnie. Ahhoz, hogy a megnövekedett hatékonyság magyarázó tényező legyen a vizsgált szituációban a támadott elméletnek csupán azt kellett feltételeznie, hogy az áruk, a szolgáltatások és a nem-piaci tevékenységek iránti potenciális kereslet bármely adott időpontban meghaladja a kínálatot. Ez pedig egy olyan feltevés, amellyel sokféleképpen élhetünk anélkül, hogy posztulálnunk kellene a boldogságban bekövetkező – a növekvő termelékenység következményeként adódó – évszázados növekedést.

Ugyanakkor Durkheim nem aknázza ki kellő mértékben meglátását, amikor egyszerűen elfogadja azt a tételt, hogy a specializáció növeli a hatékonyságot.⁶ Amiről itt szó van, az kevésbé a specializáció sajátos költségeinek kérdése – amelyek meghaladhatják a termelésben jelentkező többletet –, mint inkább egy olyan érvelés, ami nagyon közel áll Durkheim fő metateoretikus álláspontjához. Ezen érvelés szerint egy termelési eljárás hatékonysága elkerülhetetlenül egy értékelési mintához vagy preferencia-szerkezethez kötődik, ami a felmerült költségeket és a létrehozott végterméket sajátos értékkel ruházza fel (Rueschemeyer 1977.). Ez felveti azt a kérdést, hogy mely preferenciák – vagy helyesebben kinek a preferenciái – a meghatározóak. Durkheim valószínűleg azért nem tette fel ezt a kérdést, mert – megítélésem szerint hibásan – hajlamos volt úgy vélekedni, hogy a szükségleteket és az igényeket bármely időpontban egységesen meghatározza a társadalom; nézetei szerint a szükségletek és igények társadalmilag strukturált változatai inkább a kultúrák és korszakok közötti különbségekhez, mint a társadalmon belüli megosztottsághoz tartoznak.

⁶Ezen állítás elfogadása – ami egyben elutasítása azon gondolatnak, hogy a hatékonyságban jelentkező, várható nyereség bármilyen szerepet játszik, – vezeti Durkheimet ahhoz a helytelen érveléshez, ami a nagyobb termelékenységgel összefüggő magasabb kereseti szintre kíván magyarázatokat adni. Durkheim utal a nagyobb fáradtságra, a kifinomult szükségletekre, amelyek a tudásnak a munkában történő nagyobb felhasználásával függnek össze, és arra a tényre, hogy az új termékek életre keltik a latens szükségleteket, továbbá az újdonság vonzerejére.

Durkheim kritika nélkül elfogadhatta az ökonómiai elemzés azon premisszáját is, melynek értelmében a piac azokat a költségeket és végtermékeket értékeli, amelyek egy kollektív preferencia-szerkezetet jelenítenek meg, vagy legalábbis az értékelés egyéni mintáinak egyfajta objektív aggregátumát képviselik. Természetesen ez az érvelés nem állná meg a helyét a nem-piaci tevékenységek esetében, amelyeket Durkheim igyekezett bevonni elemzésébe. Még a piaccal rendelkező áruk és szolgáltatások esetében is rejtve hagy annyit, mint amennyit megmutat. A piaci árak azon termelők és fogyasztók preferenciáit juttatják kifejezésre aggregált formában, akik képesek részt venni egy adott piacon a fogyasztással és a termeléssel kapcsolatos döntések meghozatalában, míg mások preferenciái – úgymint a foglalkoztatott munkások, a potenciális termelők, akik képtelenek belépni a piacra, vagy olyan vásárlók, akik anyagi okok miatt nem vehetnek részt a piaci döntések meghozatalában – kimaradnak a piaci kalkulációkból, vagy csak közvetetten érintik azokat. Ha ehhez még hozzátesszük azt, hogy a piacok – amelyek messze nem elégítik ki a tökéletes verseny feltételeit – a nagyobb piaci résztvevőknek aránytalanul nagyobb súlyt biztosítanak, akkor a piaci árakat úgy tekinthetjük, mint azon társadalmi mechanizmusok egyikét, amely biztosítja azt, hogy a kivételezettek és hatalmasok preferenciái határozzák meg azt, ami egy adott szituációban többé-kevésbé hatékonynak tekinthető.

A két kifejtett álláspont kombinálható, és felhozhatók érvek amellett, hogy az erőteljesebb szereplők érdekei által meghatározott, hatékonyságban és termelékenységben jelentkező előnyök fontos részét képezik a munkamegosztás előrehaladását magyarázó oksági feltételeknek (Rueschemeyer 1977.). Ezzel a fontos módosítással – ami közvetve Durkheim utilitarista társadalomelmélet-kritikájából származik – úgy tűnik, hogy a munkamegosztásra a bővülő piacok és a hatékonyságban jelentkező előnyök révén megalkotott klasszikus magyarázat sokkal megfelelőbb és helytállóbb, mint a „verseny elkerülésének” tézise, amit Durkheim ennek helyettesítésére keresett.⁷

Itt nincs mód arra, hogy felvázoljuk a munkamegosztás teljesen adekvát magyarázatát, vagy a fent felvetett kérdések valamiféle kutatási programját. Néhány kiegészítő gondolat azonban megemlíthető, mivel ezek a durkheimi magyarázat kritikai értékelését teszik teljesebbé. Durkheim nem tesz különbséget a munkamegosztás vagy a strukturális differenciálódás különböző formái között. A foglalkozási szerepek specializálódására koncentrálna, és a differenciálódás egyéb formái csak közvetve szerepelnek fejtegetéseiben. Azonban felmerülhet például a szervezeti specializáció kérdése, mivel az okozati feltételek teljesen eltérőek azoktól, amelyek a szerepek specializálódásához vezetnek. Ez tűnik ki az áruházak megjelenésének egyszerű példájából, ahol a szervezeti specializáció a szerepek specializálódásával összhangban történik. Sőt, a foglalkozási szerepek specializációja egészen eltérő formát ölt akkor, ha egy szervezeten belül és mások ellenőrzése alatt zajlik le, mint akkor, ha önálló és független szereplők között megy végbe. Ezért tett különbséget Marx a társadalmon belüli és a manufaktúrán belüli munkamegosztás között, ami egyúttal szorosan kapcsolódik a munkamegosztást okozó hatalmi konstellációk szerepéhez (lásd: Rueschemeyer 1977.).

„A tőke” első kötetének második felén végighúzódnak, munkamegosztásra vonatkozó marxi fejtegetéseket összehasonlítva Durkheim fejtegetéseivel, egy másik különbség adódik, ami nagy jelentőséggel bír a munkamegosztást előmozdító és alakító feltételek teljesebb megértésében. Marx elemzése történetileg sokkal inkább specifikus. Durkheim határozottan félresöpörte ezt a történeti szemléletet. Mindazonáltal, a „történelemben szabályszerűen fejlődő munkamegosztás állandó okainak a keresése” (Durkheim (1893.) 1986., 111. o.) nem helyettesítheti a munkamegosztás fejlődésére vonatkozó – specifikus feltételek melletti – hipotézisek felállítását, és nem tehet vakká bennünket a dedifferenciálódás és a szerepek egyesülésének jelenségeivel szemben, amelyek elemzése stratégiai értékekkel bírna a munkamegosztás okainak teljes megértésében. Valójában Durkheim kijelentése a történelemben állandóan fejlődő munkamegosztásról aligha tartható, hacsak az ember nem minősíti úgy, hogy kihozza az elmélet összes sajátosságát, továbbá megállapítható, hogy a mindent átfogó trendek elemzése hiábavaló vállalkozás lesz mindaddig, amíg nem tud specifikusabb folyamatok elemzésére épülni.

⁷Durkheim a klasszikus magyarázatot mint naivan funkcionalista magyarázatot bírálja – érvelését a ma használatos szavakba öntve. A fent idézett részlet a következőképpen folytatódik: „A nagyobb boldogság igénye tehát csak akkor tudja megmagyarázni a munkamegosztás fejlődését, ha azoknak a változásoknak is oka, amelyek az emberi természetben mentek végbe fokról fokra, vagyis ha az emberek alakították át magukat azért, hogy boldogabbak legyenek. De még ha feltesszük is, hogy ezek az átalakulások végül ehhez az eredményhez vezettek, az lehetetlen, hogy ebből a célból jöttek volna létre. Következésképpen másoktól függenek.” (Durkheim (1893.) 1986., 119. o.). Ez meggyőzően hangzik egészen addig, amíg a változó emberi természet és a boldogság időtlen növekedése terminusaiban helyezkedik el. Amikor a kérdést a termelékenység növekedésére szűkítjük le – amelyhez megvannak a piaci lehetőségek – a láncolat ami a specializáció következményeitől annak oksági feltételeihez vezet, nem bonyolultabb, mint a Durkheim saját magyarázatában szereplő láncolat, amely mindezek ellenére szintén a munkamegosztás következményére vonatkozó érvelésen nyugszik – nevezetesen azon, hogy a specializáció csökkenti az öldöklő versengést. Mindkét esetben a kompetitív nyomás alatt álló legalacsonyabb hatékonyság – sikeres és szelektív kirekesztése imitációjának és a racionális előrelátásnak a kombinációja, valamint más tényezők sora lenne elegendő ahhoz, hogy a funkcionális érvelést oksággá változtassuk; még ha ezeket a tényezőket egy általánosított magyarázó vázlatban véletlenszerűnek is kell tekintenünk.

Ezen fejtegetések kizárólag a munkamegosztás Durkheim-féle magyarázatára összpontosultak. Nem érintették a jól áttekinthető fontosabb szubsztantív kérdéseket – a munkamegosztás következményeit a társadalom integrációjának és az egyén autonómiájának összefüggésében, egy magasabban szervezett társadalmi rendben. Mind a munkamegosztás okainak, mind a hatásainak az elemzéséhez az utilitarista társadalomelmélet metateoretikus kritikája szolgál alapul. A durkheimi munkamegosztás-magyarázatról kifejtett kritikai értékelésem fő tézise az, hogy Durkheim metateoretikus érvei még mindig meggyőzőek, azonban oksági elemzése téves és kevésbé adekvát, mint a korábbi magyarázatok, továbbá az, hogy épp az utilitarista társadalomelmélet megkérdőjelezhető premisszáival folytatott küzdelme vezette félre oksági magyarázatának döntő pontjain.

A hivatkozott művek jegyzéke:

- [1] Camic, Charles. „*The Utilitarians Revisited*”, *American Journal of Sociology* 85, No. 3., (November). 516-50. 1979.
- [2] Durkheim, Émile. *The Division of Labor in Society*. (1893.) 1964. Free Press. New York.
- [3] Durkheim, Émile. *A társadalmi munkamegosztásról (Részletek)*. (1893.) 1986. MTA Szociológiai Intézet. Bp.
- [4] Giddens, Anthony. *Émile Durkheim*. 1978. Penguin. Harmondsworth.
- [5] Marx, Karl. *A tőke I. MEM 23..* (1867.) 1967. Kossuth Kiadó. Bp.
- [6] Parsons, Talcott. *The Structure of Social Action*. 1937. McGraw- Hill. New York.
- [7] Rueschemeyer, Dietrich. „*Structural Differentiation, Efficiency and Power*”, *American Journal of Sociology* 83, No. 1. (July). 1-25. 1977.
- [8] Schnore, Leo F.. „*Social Morphology and Human Ecology*”, *American Journal of Sociology* 63, No. 6. (May). 620-34. 1958.
- [9] Simmel, Georg. *Über sociale Differenzierung: Sociologische Untersuchungen*. 1890. Duncker and Humblot. Leipzig.
- [10] Smith, Adam. *A nemzetek gazdagsága*. (1776.) 1959. Kossuth Kiadó. Bp.
- [11] Weber, Max. *Economy and Society, Edited by Guenther Roth and Claus Wittich*. (1921.) 1968. Bedminster. New York.

C. George J. Stigler: A munkamegosztást a piac terjedelme korlátozza

Megjelent: George J. Stigler: Piac és állami szabályozás. Válogatott tanulmányok, Bp. 1989. (Fordította: Csontos László)

Noha a közgazdászokat régóta foglalkoztatja a vállalatok és iparágak termelési ütemének problémája, azt, hogy voltaképpen mit csinál egy vállalat – mi határozza meg tevékenységének vagy funkcióinak terjedelmét – általában (technikai természetű?) adottságnak tekintik. A jelen tanulmányban abból a téziséből indulunk ki, hogy Adam Smith tétele, amelyet dolgozatunk címűül választottunk, (sok egyéb mellett) dióhéjban tartalmazza a vállalatok és iparágak funkcióinak elméletét. Az elkövetkezőkben először 1. néhány rövid történeti megjegyzést fűzök a Smith-féle tételhez, azután 2. vázolom a vállalat funkcióinak elméletét, majd 3. a szóban forgó elméletet a vertikális integráció problémájára alkalmazom, végül pedig 4. a Smith-tétel további felhasználási lehetőségeire fogok rámutatni.

I. Elmélettörténeti bevezetés

Amikor Adam Smith megfogalmazta híres tételét, akkor egyszersmind egy minden jel szerint nem túlságosan mély dilemma elé állította olvasóit. Ha ugyanis a szóban forgó kijelentés általános érvényű, vagyis ha a munkamegosztást mindig és mindenhol a piac terjedelme korlátozza, akkor vajon nem kellene-e monopóliumoknak létezniük a legtöbb iparágban? A vállalkozók számára mindaddig kifizetődő – erőik egyesítése vagy vállalataik bővítése révén – kiszorítani riváisaikat, amíg a munkák további megosztásával (amin a munkaerő és a gépek további specializálódását értjük) a korábbinál olcsóbban állíthatnak elő a korábbinál nagyobb termékmennyiséget. És itt van a dilemma: vagy igaz, hogy a munkamegosztást a piac terjedelme korlátozza, és így a legtöbb iparág monopolisztikus, vagy pedig az iparágak többsége kompetitív, a Smith-tétel pedig hamis vagy empirikusan érdektelen. Egyik alternatíva sem túlságosan vonzó. Egyfelől rengeteg kompetitív iparág létezett és létezik; másfelől viszont minden jel arra mutat, hogy Smith-nek általában is igaza volt akkor, amikor azt mondta a skótoknak, hogy hatékonyabban termelhetnek, ha nem mindenki maga süti a kenyerét és főzi a sörét.

A *Nemzetek gazdagsága* megjelenését követő derűs évszázadban az előbbi konfliktusból ideiglenesen Smith tétele került ki győztesen: győzelmét elsősorban annak köszönhet, hogy a dilemma feloldásán fáradozó kutatók egyszerűen figyelmen kívül hagyták a stabil kompetitív egyensúly feltételeit. Ricardo, Senior és J.S. Mill – kevésbé híres kollégákkal együtt – mindannyian úgy vélték, hogy a feldolgozóiparban a növekvő hozadék elve érvényesül, sőt Senior a szóban forgó elvet egyenesen axiómának tekintette. A mezőgazdaságra szerintük empirikus okok miatt nem terjed ki a Smith-tétel érvényessége: nem azt állították, hogy a mezőgazdaságban lehetetlen a munka további megosztása, hanem azt, hogy ez a tendencia nem képes ellensúlyozni a mezőgazdasági hozamok csökkenésének tendenciáját, mely egy viszonylag állandó földkészlet egyre intenzívebb műveléséből fakad.

Ez aligha volt kielégítő megoldás, és amikor Marshall a klasszikus közgazdaságtant egységes és belsőleg konzisztens rendszerre formálta át, az említett dilemmát többé már nem lehetett megkerülni. Marshall sem a növekvő hozadék, sem a verseny eszméjéről nem akart lemondani, s ezért három különálló elmélet megalkotásával (noha ezek az elméletek természetesen más célokat is szolgáltak) próbálta a növekvő hozadék és a verseny eszméjét összehámozni. Először is, s talán ez a legfontosabb, megalkotta az externális hatások, vagyis az iparág, az adott régió, a vizsgált gazdasági rendszer vagy akár az egész világ gazdaság méretétől függő, ám az egyes vállalatok által nem manipulálható gazdasági hatások elméletét. Másodszor: Marshall egyrészt nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a tehetséges vállalkozók halandó emberek, másrészt pedig valószínűtlennek tartotta, hogy létezhet olyan vállalat, amelyet hosszú időn át hibátlanul irányítanak. Marshall – harmadszor – azt állította, hogy elvileg minden egyes vállalatnak lehet részleges monopóliuma. A részleges monopólium azt jelenti, hogy a vállalat terméke iránti keresletet egy különálló, elasztikus keresleti görbe írja le, és így a termelés bővülésével az ár az átlagköltségnél gyorsabban csökken.

A növekvő hozadék és a verseny eszméjének ez az összehámozása a közgazdászok többsége számára egy ideig elfogadhatónak bizonyult, ám amint az árelmélet középpontja a vállalat felé mozdult el, Smith tétele feledésbe merült. Az externális hatások fogalma meglehetősen homályos kategóriának számított olyan konkrét és egyértelmű dolgokhoz képest,

mint amilyen konkrétan és egyértelműnek a közgazdászok egy darabig a vállalati költségeket hitték. Ráadásul Knight professzor kimutatta, hogy azok a hatások, amelyek externális hatások az egyik iparág számára, internális hatások lehetnek (vagy talán szükségképpen azok) egy másik iparág számára. Azok az iparágak, amelyek internális hatások előnyeit élvezik, általában monopolizáltak, és egyáltalán nem biztos, hogy a szóban forgó előnyöket megosztják a vásárlókkal. Mivel az externális hatások elemzésébe beletört a közkézen forgó analitikus technikákkal felszerelt kutatók bicskaja, a szóban forgó hatások vizsgálata egyre inkább háttérbe szorult.

Marshall elmélete a vállalatok (és a vállalkozók) halandóságáról szintén egyre népszerűtlenebbé vált, ráadásul ennek az elméletnek eleve kevesebb figyelmet szenteltek, mint az előbbinek. Marshall megközelítésmódja nem állt összhangban egy olyan közgazdaságtannal, amely egy stacionárius gazdaság működésének leírását tűzte ki célul, s a kérdéses elméletet igen nehéz lett volna költség- és kereseti függvények alakjában megjeleníteni (különösen akkor, ha valaki nem kívánja használni a reprezentatív vállalat fogalmát). Továbbá: ha a termelés volumenétől függő megtakarítások a vállalaton belül csakugyan akkorák voltak, mint amekkorának Marshall lefestette őket, akkor nem világos, hogy a hosszabb távon folyamatosan kiváló vállalatvezetés miért lenne a monopóliumok létrejöttének szükséges előfeltétele. S vajon nem éppúgy lehetséges-e, hogy egy óriásvállalat összeolvadások révén gyorsan jöjjön létre, mint az, hogy belső termelésbővítés révén apránként növekedjen?

Marshall harmadik elmélete, amely az egyes vállalatok terméke iránti keresletet csökkentő keresleti görbék segítségével jelenítette meg, egy egész közgazdász-nemzedék szemében vált népszerűtlenné, mivel összeegyeztethetetlen volt a szó szigorú értelmében vett tökéletes versennyel, s egyre inkább a tökéletes verseny modellje került a közgazdászok érdeklődésének homlokterébe. Amikor a versenymechanizmus működési zavarait és a monopolisztikus verseny sajátosságait tanulmányozó kutatók az 1930-as években újra fölfedezték és népszerűsíteni kezdték, akkor Marshall elméletét – paradox módon – nem az iparágak és a gazdasági rendszerek várható fejlődésének vagy visszafejlődésének föltérképezésére használták föl, hanem arra, hogy az árelmélet középpontjába a vállalatok fiziológiájának és patológiájának tanulmányozását helyezték.

Ha visszalépünk az időben 1928-ig, akkor azt látjuk, hogy a növekvő hozadék elvének elhanyagolása olyan méreteket öltött, hogy a probléma horderejének megvilágítása érdekében Allyn Young kénytelen volt kollégáit a Smith-tétel alapvető jelentőségére figyelmeztetni: „Mindig úgy gondoltam, hogy ez a tétel a közgazdaságtan irodalmában található általánosítások közül az egyik legfontosabb és legtermékenyebb általánosítást testesíti meg”.¹ Young érvelése meggyőző volt ugyan, ám neki sem sikerült megbirkóznia azokkal a technikai nehézségekkel, amelyeket a piac terjedelmének az árelméletbe való beépítése vetett föl. Valójában szándékosan megkerülte az egész problémát: azt állította ugyanis, hogy a vállalat – sőt talán az iparág is – túl kicsiny ahhoz, hogy elemzési egységként szolgálhasson a vizsgált területen.

Így tehát, noha Young, Marshall és Smith álláspontját mindmáig sokan magasztalják, ez az elismerés inkább csak a külsődleges tisztelet jele, mintsem a vállalatok és a kompetitív iparágak elméletének megalkotásában való aktív közreműködés bizonyítéka.

II. A vállalat funkciói

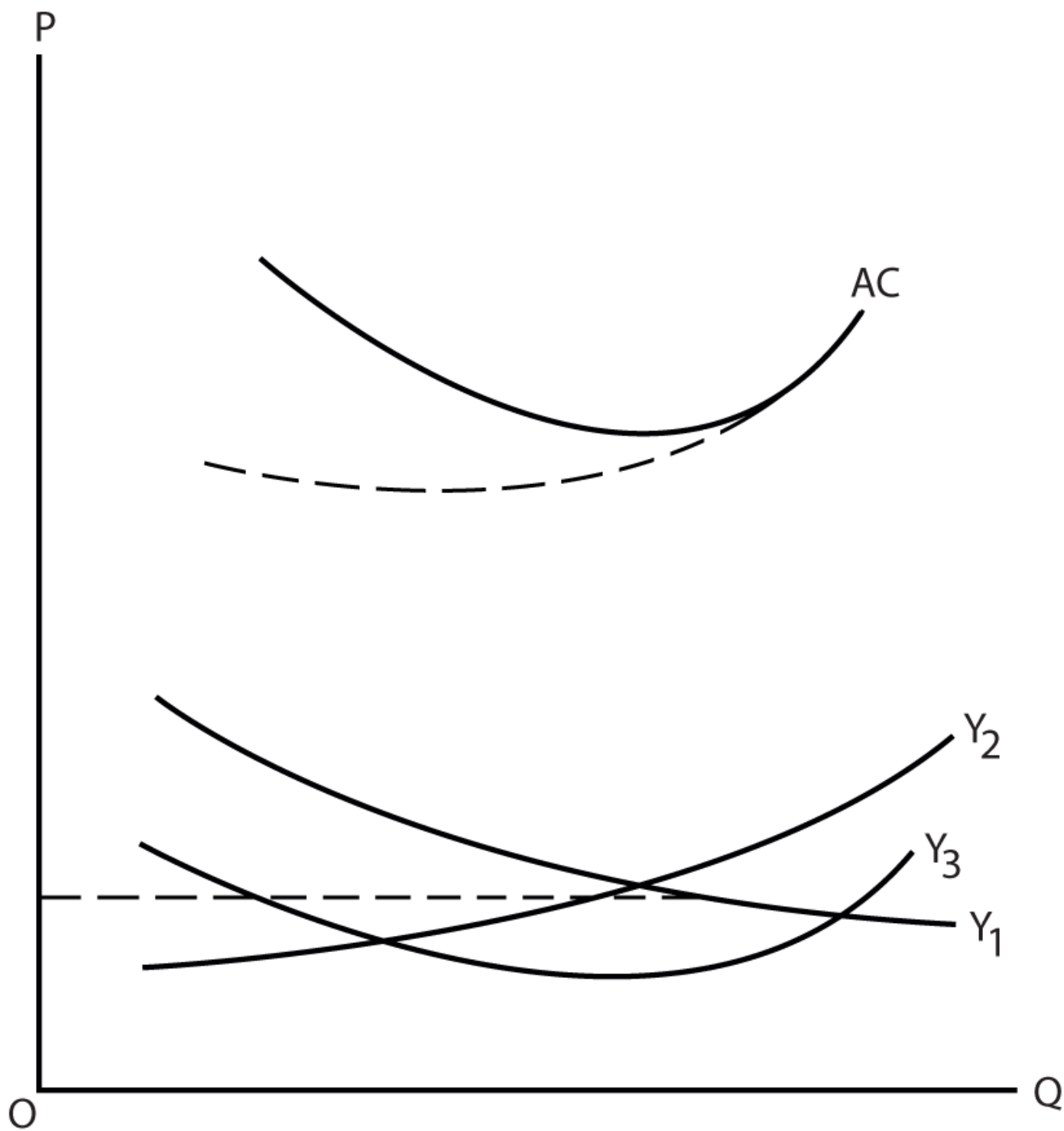
A vállalatot többnyire olyan szervezeti egységnek tekintik, amely erőforrásokat vásárol, majd az erőforrásokból egy vagy több értékesíthető terméket állít elő. Az előállított termékek mennyiségét a hagyományos értelmezés szerint egy termelési függvény köti össze a felhasznált erőforrások mennyiségével. A mi szempontunkból célszerűbb lesz, ha a vállalatot olyan szervezeti egységnek tekintjük, amely egy sor különálló tevékenységet folytat: nyersanyagot vásárol és raktároz; a nyersanyagot félkész termékké, a félkészterméket pedig késztermékké dolgozza föl; raktározza és értékesíti a késztermékeket; hitelt nyújt a vásárlóknak stb. A vállalatot tehát nem azoknak a piacoknak az alapján szabdaljuk részekre, amelyeken beszerzi a működéshez szükséges erőforrásokat, hanem azoknak a funkcióknak vagy gyártási folyamatoknak az alapján, amelyek tevékenységi körébe tartoznak.

A felsorolt individuális funkciók költségei között technikai összefüggések teremtenek kapcsolatot. Megtörténhet például, hogy az egyik funkció ellátásának költsége attól függ, mekkora időbeli távolság választja el a másik funkciótól. Így egy meghatározott funkció ellátásának költsége sokszor annál kisebb, minél kisebb időbeli távolság választja el a közvetlenül

¹ „Increasing Returns and Economic Progress”, *Economic Journal*, 1928., 529. o.

megelőző funkciótól. A forró bugák feldolgozása során például takarékoskodni lehet a hőenergiával. Az egyes gyártási folyamatok között azonban néha csupán közvetett összefüggések állnak fenn. Ez a helyzet például akkor, amikor a vállalkozó az értékesítési tevékenység fokozott ellenőrzése miatt nem törődhet eleget a termeléssel.

A vállalat termelési költségeinek egyszerű geometriai megjelenítése érdekében egy pillanatra hagyjuk most figyelmen kívül a különféle funkciók ellátásával járó költségek közti összefüggéseket. Ha a különböző funkciók költsége csupán az egyes funkciók ellátásához tartozó kibocsátás szintjétől függ, akkor minden egyes funkcióhoz egy költséggörbét rendelhetünk. Ha mármint valamilyen állandó arány van az egyes funkciókhoz tartozó kibocsátás szintje és a végtermék-kibocsátás szintje között (ha például a cementet 50 kilogrammonként csomagolják zsákokba), akkor az egyes funkciók ellátásának költségeit egy-egy költséggörbe segítségével jeleníthetjük meg, s a különféle funkciók költségeinek (vertikális) összegzésével a vállalat hagyományos átlagköltség-görbéjéhez jutunk.

1. ábra

1. ábra

Az egyes funkciók átlagköltsége igen különbözőképpen alakulhat: az átlagköltség alakulását néha (Y_1) folytonosan csökkenő, néha (Y_2) folytonosan növekvő, néha viszont (Y_3) valamilyen – hagyományos – U-alakú függvény írja le (lásd az 1. ábrát). Az is megtörténhet persze, hogy bizonyos műveletek átlagköltsége először növekszik, majd ezt követően csökken.

Tekintsük most Smith tételét. Bizonyos gyártási folyamatok növekvő hozadékkal járnak; vajon a vállalat miért nem aknázza ki jobban az efféle gyártási folyamatokban rejlő lehetőségeket, s miért nem válik monopóliummá? A vállalat azért nem cselekszik így, mert más funkciók ellátása csökkenő hozadékot eredményez, s a szóban forgó funkciók ellátása mindent összevetve van annyira költséges, hogy a végtermék átlagköltsége a kibocsátás növekedésével ne csökkenjen. Ekkor viszont a vállalat miért nem mond le azoknak a funkcióknak az ellátásáról, amelyek növekvő hozadékkal járnak, s miért nem teszi lehetővé így valamelyik másik vállalatnak (és iparágának), hogy a kérdéses funkciók ellátására szakosodva kiaknázza a növekvő hozadékból fakadó előnyöket? A válasz: azért nem, mert könnyen megeshet, hogy az említett funkciók egy adott időpontban túl kicsik ahhoz, hogy egy szaktereskedő a szóban forgó termék értékesítéséből megélhessen; megtörténhet, hogy egy meghatározott melléktermék kibocsátása nem éri el azt a szintet, amely elegendő lenne a kérdéses termék szakosított gyártásának megvalósításához; s végül a piaci információk iránti kereslet esetleg oly kicsiny, hogy ráfizetéses vállalkozás lenne efféle információk továbbítására szolgáló szakfolyóiratot vagy szaklapot alapítani. A vállalat ekkor jól teszi, ha maga látja el a szóban forgó feladatokat.

Az iparág bővülésével azonban a növekvő hozadékkal járó funkció terjedelme gyakran szintén kitágul, és így lehetőség nyílik arra, hogy egy vállalat a kérdéses funkció ellátására szakosodjon. Az iparág vállalatai ekkor lemondanak egy adott funkció (Y_1) ellátásáról, s ezt a feladatot egy új vállalat veszi át. Az új vállalat monopólium lesz ugyan, ám elasztikus kereslettel áll szemben: az említett tevékenység elvégzéséért nem szabhat magasabb árat, mint amekkora a tevékenység átlagköltsége volt az iparág többi vállalata számára. Ha az iparág folytonosan bővül, akkor az Y_1 tevékenységet végző vállalatok száma növekszik, és így az új iparág kompetitív iparaggá válik, sőt: a folyamat előrehaladtával az iparág vállalatai Y_1 bizonyos részeinek elvégzését sokszor új specialistákra bízák.

Az a körülmény, hogy az eredeti iparág vállalatai lemondanak az Y_1 tevékenység elvégzéséről, megváltoztatja minden egyes vállalat költséggörbéjét: az Y_1 görbét egy vízszintes vonallal helyettesíthetjük (figyelve kívül hagyva a vásárolt mennyiség növekedése után adott árendedményeket), amely a számításba jövő költségtartományban mindenütt az Y_1 görbe alatt helyezkedik el. A vizsgált termék költséggörbéje (amelyet az 1. ábrán szaggatott vonallal rajzoltunk meg) alacsonyabb lesz, mint az eredeti költséggörbe volt, az a termékmennyiség pedig (ha csupán egyetlen ilyen termékmennyiség létezik), amelynél az átlagköltség minimális, jelenlegi föltevéseink mellett kisebb lesz, mint korábban volt.

Bizonyos feladatok ellátása növekvő költséggel jár; vajon a vállalatok miért nem mondanak le ezeknek a funkcióknak az ellátásáról, vagy miért nem korlátozzák legalább az efféle funkciók ellátását szolgáló tevékenységüket? Fenti megjegyzéseink – egyetlen változtatással – erre az esetre is érvényesek. Ha az iparág növekszik, akkor vállalatoknak nem kell teljes egészében lemondaniuk a növekvő költséggel járó feladatok ellátásáról. Megtörténhet ugyanis, hogy a kérdéses tevékenység bizonyos részét (mondjuk, az autógyártáshoz szükséges motoröntvények elkészítését) nem túl magas átlagköltség (vagy határköltség) mellett lehet elvégezni a vállalaton belül, a tevékenység fennmaradó részének elvégzését pedig – fizetség ellenében – az adott tevékenység háttériparát alkotó vállalatokra lehet bízni.

Az egyszerű geometriai ábrázolás érdekében két föltevéssel éltünk. Első föltevésünk az volt, hogy a vizsgált gyártási folyamattal összefüggő kibocsátás szintjét egy szigorúan meghatározott arányossági tényező köti össze a végtermék-kibocsátás szintjével. Ez nagyjából igaz bizonyos funkciókra (mondjuk, ha egy adott végtermék alkotórészeinek előállításáról van szó), de egyszersmind egész biztosan nem igaz más funkciókra (például, ha egy adott termék reklámozásáról van szó). Ha ejtjük a szóban forgó föltevést, akkor az érvelésünk lényegén nem változtat ugyan, ám a geometriai ábrázolás a korábbinál jóval bonyolultabbá válik.²

Második föltevésünk, amely azt mondta ki, hogy az egyes funkciók ellátásának költségei függetlenek egymástól, még fontosabb, mint az első. A valóságban az egyes gyártási folyamatok sokszor versenyeznek egymással: minél nagyobb az egyik folyamathoz tartozó kibocsátás szintje, annál költségesebben lehet csak egy vagy több másik folyamat kibocsátásának valamilyen adott szintjét elérni. Noha a versengés szinte mindig irányított jellegű: minél nagyobb a vállalat által ellátott funkciók terjedelme, annál nehezebb koordinációs feladatokkal kell megbirkózni, az efféle versengés néha (így például a többféle terméket gyártó vállalatok nagy részénél) technikai természetű versengéssel párosul. Vannak természetesen egymást kiegészítő folyamatok is: minél nagyobb egy adott folyamat kibocsátásának szintje, annál kisebb költséggel lehet

²A különféle funkciókhoz ekkor vagy önálló költségfüggvényeket rendelünk, vagy egyetlen diagrammba sűrítve ábrázoljuk a költségfüggvényeket. Az egyes tevékenységek terjedelmét az utóbbi esetben úgy választjuk meg, hogy a diagrammról leolvasható legyen minden egyes tevékenységnek a végtermék-kibocsátás egy-egy adott szintjéhez tartozó optimális mennyisége.

egy vagy több másik folyamat valamilyen meghatározott szintjét elérni. Az egymást kiegészítő folyamatok legérdekesebb példája a nyersanyagok körforgása egy-egy üzemen belül: az acélgyártás során például az acélgyárak jórészt saját forrásból fedezik ócskavas-szükségletüket.

Ha az egyes funkciók – mindent összevetve – rivalizálnak egymással, akkor a vállalat növelni fogja végtermék-kibocsátásának szintjét, amennyiben lemond valamilyen meghatározott funkció ellátásáról. A magam részéről úgy gondolom, hogy általában így fest a helyzet. Chapman és Ashton híres tanulmányából például kiderül, hogy míg a Lancashire-ben működő textilipari vállalatok közül a fonó- és szövőipari vállalatoknak átlagosan 47 634 orsójuk volt, addig a csak fonóipari vállalatoknak átlagosan 68 055 orsójuk volt.³ Ennek azonban nem kell föltétlenül így lennie – valójában jónéhány szövődében a szerzők is fordított összefüggésre bukkantak –, s rengeteg további vizsgálatra van még szükség ahhoz, hogy a funkciók terjedelmének a vállalatméretre gyakorolt hatásáról érvényes általánosításokat fogalmazhassuk meg.

III. Vertikális integráció

Sok közgazdász úgy véli, hogy a vállalatok (és iparágak?) növekedésük során többnyire óhatatlanul átvesznek bizonyos funkciókat korábban független iparágaktól. Az United States Steel Corporation például jelenleg egyfelől ércbányászatot folytat, ércszállító vasútvonalakat és hajókat üzemeltet, másfelől pedig hordókat és olajipari berendezéseket gyárt, valamint házakat épít. (A fél tucat óriásvállalat működésének elemzéséből leszűrt gazdasági nézetek száma megérne egyfajta kórtörténeti vizsgálatot.)

Smith tétele – ha általánosságban vizsgáljuk – azt sugallja, hogy a növekvő iparágakat vertikális dezintegráció, a hanyatló iparágakat viszont vertikális integráció jellemzi.⁴ A tétel érvényességéről tehát úgy győződhetünk meg, hogy a fenti állítást összevetjük a vertikális integrációra vonatkozó adatokkal.

Sajnos a vertikális integráció trendjét illetően nem állnak rendelkezésünkre olyan adatok, amelyeket joggal nevezhetnénk perdöntőnek. Kvantitatív információink zöme Willard Thorp 1919-es és Walter Crowder 1937-es kutatási eredményeinek összehasonlításából származik. Mind Thorp, mind Crowder az úgynevezett vállalatközpontok (vagyis legalább két feldolgozóipari gyáregységet üzemeltető vállalatok) számát és működését vizsgálta. 1919-ben 602 feldolgozóipari vállalat (a vizsgálatba bevont 4635 vállalat 13,0 százaléka) üzemeltetett legalább két olyan gyáregységet, amelyek a termelési folyamatban egymást követő termékeket állítottak elő, vagy másképpen: amelyeknél az egyik gyáregység kibocsátása valamelyik másik gyáregység termelésének nyersanyagát szolgáltatta.⁵ 1937-ben 565 vállalat (vagyis az előzőnél szélesebb körű vizsgálatba bevont 5625 vállalat 10,0 százaléka) üzemeltetett efféle gyáregységeket.⁶ Amíg 1919-ben a komplex vállalatközpontok (vagyis a legalább két iparágban gyáregységeket üzemeltető vállalatok) 34,4 százaléka, addig 1937-ben csak 27,5 százaléka működtetett olyan gyáregységeket, amelyek termékei a termelési folyamatban egymásra épültek. Mivel az önálló gyáregységekből összetevődő vállalatok viszonylagos jelentősége valószínűleg növekedett a vizsgált időszakban, elvileg elképzelhető, hogy a feldolgozóipar kibocsátásának a korábbi nagyobb hányadát adták vertikálisan integrált vállalatok. Minden jel arra mutat azonban, hogy a szóban forgó – önálló gyáregységekből felépülő – vállalatok a valóságban egyre kevésbé szorgalmazták a vertikális integrációt.⁷

Ha az iparágak teljes életciklusát vizsgáljuk, akkor egyre erőteljesebb vertikális dezintegrációra számíthatunk. A fiatal iparágakat gyakran nehezen fogadja be a meggyökeresedett gazdasági rendszer. Ezek az iparágak mivel legtöbbször új fajtájú vagy új minőségű nyersanyagokkal dolgoznak – gyakran kénytelenek saját maguk előállítani a termelésükhöz szükséges nyersanyagokat; a termékeik használata során fölmerülő technikai problémákkal szintén maguknak kell

³S.J. Chapman és T.S. Ashton, „The Sizes of Business, Mainly in the Textile Industries”, *Journal of the Royal Statistical Society*, 1914., 538. o.

⁴Itt azonban nem szigorú értelemben vett következtetéssel állunk szemben. Egy bővülő iparágban a vállalatok szakosodása éppúgy jelentheti azt, hogy a korábbinál kevesebb termékfajtával foglalkoznak, mint azt, hogy változatlan termékválaszték mellett a korábbinál kevesebb funkciót látnak el.

⁵W. Thorp, *The Integration of Industrial Operation*, Washington, D.C., 1924., 238. o. Figyelmen kívül hagytam a vasúti járműjavító üzemeket, valamint 301 olyan vállalatot, amelynél a termelési folyamatban egymásra épülő termékeket előállító üzemek között bányáüzemek is voltak.

⁶W.F. Crowder, *The integration of Manufacturing Operations*, „T. N. E. C. Monographs”, No. 27, Washington, D.C. 1941., 197. o.

⁷A „hozzáadott érték” és a termelési érték hányadosát a vállalaton belüli vertikális integráció durva mutatószámának tekinthetjük. Igen érdekes mármint, hogy az a 17 feldolgozóipari ágazat, amelyben az említett hányados értéke 1939-ben a legmagasabb volt, átlagosan 16 5640 munkást és alkalmazottat foglalkoztatott. Az a 17 ágazat viszont, ahol a kérdéses hányados értéke a legalacsonyabb volt, átlagosan 44 449 munkást és alkalmazottat foglalkoztatott. A vertikálisan integrált vállalatok tehát kisebb ágazatokban működtek, mint a vertikálisan nem integrált vállalatok (lásd National Resources Planning Board, *Industrial Location and National Resources*, Washington, D.C., 1943., 270. o.).

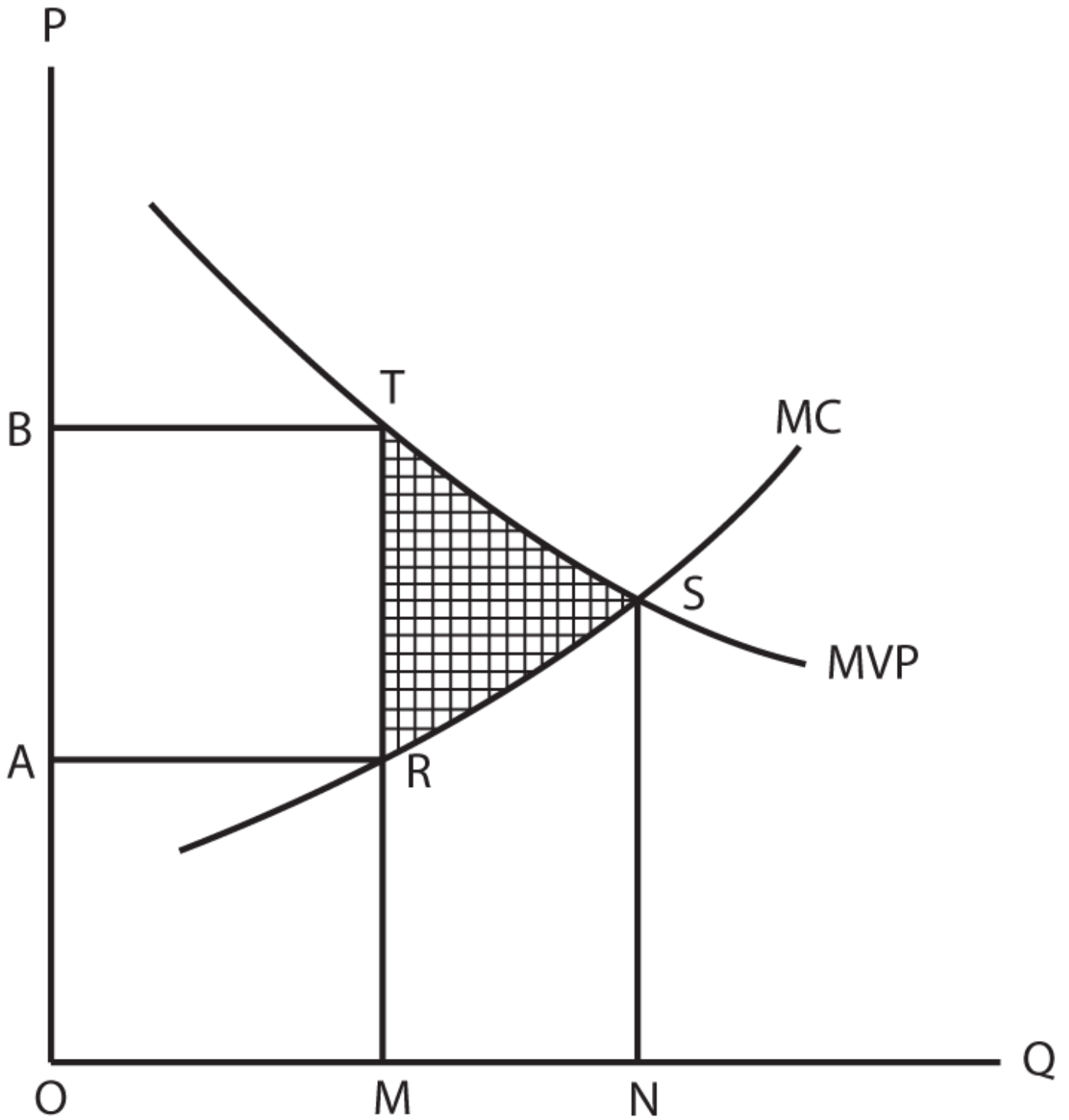
megbirkóznuk, hiszen nem várhatnak arra, hogy majd a potenciális felhasználók megoldják ezeket a problémákat; noha a fogyasztókat le kell beszélniük más termékek fogyasztásáról, nem számíthatnak arra, hogy szakkereskedők elvégzik helyettük ezt a feladatot. A fiatal iparágak kénytelen-kelletlen maguk tervezik és sokszor maguk gyártják a működésükhöz szükséges technikai felszerelést, s ugyancsak maguk verbuválják (történelmileg: gyakran importálják) a megfelelően képzett munkaerőt. Amikor az iparág mérete eléri egy meghatározott küszöbértéket, s üzleti kilátásai szintén kedvezően alakulnak, akkor az említett feladatok ellátását érdemes specialistákra bízni. Az iparág működéséhez nélkülözhetetlen technikai felszerelést és nyersanyagokat erre szakosodott vállalatok ekkor már nyereségesen állíthatják elő, s ugyancsak más cégek gondoskodhatnak az iparág termékeinek értékesítéséről, a melléktermékek hasznosításáról, valamint az iparág működéséhez szükséges munkaerő képzéséről. Amikor aztán a kérdéses iparág hanyatlani kezd, akkor az említett háttér-ipari, kiegészítő és kiegészítő iparágak szintén veszítenek jelentőségükből, s a fennmaradó vállalatok esetleg kénytelenek ismét maguk ellátni azokat a funkciókat, amelyek ellátása más, független vállalatok számára többé már nem lenne kifizetődő.

A fentiekben vázolt fejlődési folyamat különböző állomásait a pamutipari gépgyártás példájával szemléltethetjük. Az iparág történetének legfontosabb adatai csak mostanában váltak hozzáférhetővé.⁸ A szóban forgó iparág kezdetben a textilipar része volt: mindegyik szövőde vagy fonoda a saját üzemében gyártotta a működéséhez szükséges gépeket. Az iparág későbbi története valójában nem más, mint az egyre jobban térthódító – vertikális és horizontális – specializálódás története: a pamutipari gépgyártó vállalatok először a mozdonygyártással és a szerszámgyártással hagytak föl, ezt követően pedig a fonodák és szövődék tervezéséről, majd végül a közvetlen termékértékesítésről mondtak le. Amikor 1929-ben a pamutipari gépek piaca pangani kezdett, a pamutipari gépgyártással foglalkozó vállalatok termékválasztékuk bővítésével próbálkoztak: papíripari gépeket gyártottak, más vállalatok számára készítettek textilipari gépeket, sőt olyan új termékeket állítottak elő, mint az olajégők és a hűtőszekrények. Valójában minden jel arra mutat, hogy a hosszabb ciklus ingadozások ugyanolyan hatást gyakoroltak a specializálódás mértékére, mint a szekuláris trendek.

Ezzel persze nem mondtunk el mindent a vertikális integrációról, s talán hasznos lesz, ha az említetteken kívül más tényezők hatására is rámutatunk. A szóban forgó tényezők közül, azt hiszem, a legfontosabb az, hogy az árrendszer (bizonyos vállalatok monopolhelyzete vagy az állami szabályozás következményei miatt) nem képes olyan árak mellett megtisztítani a piacokat, amelyek nem nagyobbak a termék határköltségénél (amennyiben a vásárló vállalkozik a gyártásra) vagy a határtermék értékénél (amennyiben továbbra is az eladó gyártja a kérdéses terméket). A fenti jelenséget igen érzékletesen szemléltette a vertikális összeolvadásoknak az a hulláma, amely a II. világháború alatt és után érte el az Egyesült Államok gazdaságát. Ezekkel az összeolvadásokkal az érdekelt vállalatok az állami és magán árszabályozás, valamint az államilag szabályozott erőforrás- és termékallokáció előírásait igyekeztek kijátszani. Tegyük fel (lásd a 2. ábrát), hogy az államilag megszabott OA ár mellett a vállalatok OM termékmennyiséget állítottak elő. Tegyük fel továbbá, hogy a szóban forgó termékmennyiség marginális értéke a vásárlók számára OB volt ugyan, ám a vásárlók között nem az ármechanizmus révén, hanem adagolás útján osztották szét ezt a termékmennyiséget. Az NS szabad ár mellett a vásárlók és az eladók együttes nyeresége a bevonalkázott RST terület lett volna, s a legegyszerűbben vertikális integráció révén lehetett hozzájutni ehhez a nyereséghez. A rádiógyártók ezért igyekeztek integrálódni a rádiók külső dobozat készítő iparágba, az acélgyárak a készgyártmányokat előállító iparágakba stb.

Noha a vertikális integrációt előmozdító tényezők legszembeötlőbb példáját az adagolás nyújtja, a magánmonopóliumok többnyire ugyancsak kedveznek a vertikális integrációnak. Szinte mindegyik nyersanyag-kartellnek meggyűlik a baja azokkal a fogyasztókkal, akik a kartellárak megkerülése érdekében nyersanyag-szállítóik integrálására törekcsenek. Mivel a kartellbe tömörülő vállalatokat gúzsba kötik a kartell által megszabott termelési kvóták, a szóban forgó vállalatok jövőbeli profitjának diszkontált értéke valószínűleg még kedvező árak mellett sem túlságosan magas. Így viszont a kartell termékeinek fogyasztói két egyformán előnyös lehetőség között választhatnak:

⁸ G.S. Gibb, *The Saco-Lowell Shops*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1950.; T.R. Navin, *The Within Machine Works since 1891.*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1950.

2. ábra

2. ábra

1. felvásárolják és integrálják egyik vagy másik kartell-tagot; 2. nem kartellizált beszerzési forrásokról gondoskodnak. A Rajna-Westphaliai Szénkartell például állandóan ezzel a problémával küszködött:

„Noha az 1893-ban megkötött első kartellegezményt néhány olyan acélgyár is aláírta, amely saját bányái és üzemai révén fedezte koks- és szén szükségletét, az acélipar nagy része a piacon szerezte be a fűtőanyagokat. Az árak megmerevedése, valamint a szénkartell működésének betudható rugalmatlan értékesítési rendszer mármint a kartellhez fűződő kapcsolataik fölszámolására készítette az acélgyárakat.

...mindegyik fogyasztói csoport önvédelmi intézkedéseket fogantatosított: Az ipari fogyasztók közül a nagyobbak... külön-külön vagy néhányan együtt bányákat vásároltak. Az utóbbi csoportba olyan fontos vállalatok tartoztak, mint a Vereinigte Stahlwerke, a Rheinische Stahlwerk-Admiral, a Badische Anilin- und Sodafabrik, a Norddeutsche Lloyd, a Friedrich Krupp cég, de ugyanezt a megoldást választotta egész sereg villamosipari, gázipari, vasúti járműgyártó, gumipari stb. vállalat. Néhány város, így például Köln és Frankfurt, hasonlóképpen döntött.”⁹

A monopólium az ördög találmánya, s mint ilyen több okból is vertikális integrációhoz vezet. A vállalatok nem folyamodhatnak árdiszkriminációhoz azokban a termelési fázisokban, amelyekben nincsenek jelen. Az Aluminium Company of America például a rézhuzalokkal folytatott versenyben csak azért árusíthatta a buga-árnál olcsóbban az alumínium huzalokat (miközben kevésbé kompetitív termékeiért magasabb árat kért), mert jelen volt a huzalgyártásban.¹⁰ Mivel a vertikális integráció következtében bizonyos termelési műveletek elvégzéséhez esetleg jóval több ismeretre és tőkére van szükség, mint amennyit akkor kell mozgósítani, ha a vállalatok a beszerzés és az értékesítés során más vállalatok szolgáltatásaira hagyatkozhatnak, könnyen megtörténhet, hogy a vertikális integráció egy-egy iparágban megnehezíti az új vállalatok belépését.

A fenti észrevételeket nem azzal a szándékkal fogalmaztuk meg, hogy megalkossuk a vertikális integráció egységes elméletét. Az is kétséges, hogy szükségünk van-e a vertikális integráció önálló – a vállalat funkcióinak elméletétől független – elméletére. Ha megpróbáljuk osztályozni a termelés szerteágazó részfolyamatait, rögtön kiderül, hogy mennyire önkényesek és mesterkéltek a „vertikális” kapcsolatok. Függetlenül attól, hogy a vertikális kapcsolatokat önmagukban vagy egy általános elmélet részeként vizsgáljuk, Smith tétele minden jel szerint része lesz a magyarázatnak.

IV. Általánosabb következtetések

Smith tétele kevesebb ugyan, mint a feladatok iparágak közti megosztásának elmélete, ám egyszersmind több is ennél, hiszen új megvilágításba helyezi a gazdasági rendszerek struktúráját és működését. Az alábbiakban néhány általános, ugyanakkor azonban igen óvatos következtetést szeretnék levonni a fokozódó specializáció tételéből.

Az iparágak funkcionális szerkezete és földrajzi szerkezete között valószínűleg mindig fennáll valamiféle összefüggés, hiszen a piac terjedelmét végül is a legkönnyebben a szállítási költségek csökkenése révén lehet növelni. (Aligha szükséges külön megemlítenünk, hogy a vizsgált szituációban kölcsönhatások rendszerével állunk szemben, s egyirányú oksági kapcsolatokat csupán az egyszerűbb és hatásosabb kifejtés érdekében tételezünk föl.) A földrajzi koncentráció nemcsak az iparág méretének növelésére ad módot, hanem egyszersmind lehetőséget nyújt a specializáció előnyeinek kiaknázására. Noha a kiegészítő és háttérpári funkciókat ellátó vállalatok szoros együttműködésére van szükség, ez az együttműködés igen ritkán lesz hatékony, ha a vállalatokat nagy földrajzi távolság választja el egymástól. A magam részéről úgy gondolom, hogy a vállalatok földrajzi szétszórtsága egy adott piaci régió belül olyan luxus, amelyet csak viszonylag nagy és fejlett iparágak engedhetnek meg maguknak (mivel így a kisebb termelési központok is részesedhetnek a specializáció áldásaiból), s ha egy iparág mérete zsugorodni kezd, akkor erről a luxusról óhatatlanul le kell mondani a földrajzi koncentráció javára.

Az elmondottakkal szorosan összefügg a földrajzi koncentrációnak az optimális üzemméretre gyakorolt hatása. A földrajzilag erősen koncentrált iparágakban működő üzemek (az iparág méretét valamiképpen adottnak véve) kevesebb termék előállítására szakosodtak, mint azok az üzemek, amelyek földrajzilag kevésbé koncentrált iparágakhoz tartoznak. Az USA földrajzilag erősen koncentrált iparágaiban többnyire viszonylag kicsi az átlagos üzemméret.¹¹ Bizonyos adatok arra utalnak, hogy egy-egy iparágon belül a nagyobb termelési központokban általában kisebb üzemek működnek, mint a kevésbé jelentős termelési központokban. 1937-ben például az ipari régiókban található cipőgyáraknak átlagosan 137,

⁹A.H. Stockder, *Regulating an Industry*, New York, 1932., 8., 11. és 36. o.

¹⁰D.H. Wallace, *Market Control in the Aluminium Industry*, Cambridge, Magss..., Harvard University Press, 1937., 218-219. és 380. o.

¹¹National Resources Planning Board, *i.m.* 250. és kk. o.

az egyéb régiókban működő cipőgyáraknak viszont átlagosan 314 alkalmazottjuk volt.¹² A földrajzilag erősen koncentrált iparágakban Angliában szintén a közepes méretű üzemek vannak túlsúlyban.¹³

A tizenkilencedik században gyakran mondogatták, hogy Anglia a „korai rajt” előnyeit élvezte. Ebben a kétértelmű állításban mármost van egy szemernyi igazság, amelyet Smith tétele segítségével fejezhetünk ki a legjobban. Az angol gazdaság – mint a világ legnagyobb gazdasága – a specializálódást minden más országnál tovább fokozhatta – különösen azokon az „általános” szakterületeken (vasút, hajózás, bankügyek stb.), amelyek egyetlen iparághoz sem kötődtek túlságosan szorosan. Az angol gazdaság – a korai rajt előnyei mellett – abból is hasznot húzott, hogy már a rajt pillanatában „nagy” volt.

Akik úgy vélik, hogy a vállalatok közti tranzakciók pénzbe kerülnek ugyan, ám a vállalatokon belüli tranzakciók ingyenesek, jól teszik (hiszen a kelleténél úgy is többen vannak), ha alaposan szemügyre veszik a nekilendülő angol gazdaságban alkalmazott termelésszervezési módszereket. Birminghamben például, amely ebben az időszakban a fémipar központja volt, a specializálódás szinte hihetetlen méreteket öltött. Vizsgáljuk meg például a kézifegyver-gyártás szervezetét 1860-ban, amikor Birmingham még mindig a világ legnagyobb termelési központja volt:

„Az adott gyáripari ágazatban 1861-ben, a megye határain belül foglalkoztatott 5800 fő közül a túlnyomó többség a St. Mary templom környékén található utcákban dolgozott... Az iparág nagyfokú földrajzi koncentrációjának okai elég kézenfekvők. A fegyverkészítésben, az ékszerkészítéshez hasonlóan, egész sereg – a termelési folyamat különböző részfeladataira szakosodott – kézműves vett részt, s ez a termelésszervezési módszer azzal járt, hogy a különféle fegyveralkatrészeket gyakran kellett egyik műhelyből a másikba szállítani.

A fegyverkereskedőnek – vagyis a vállalkozónak – ritkán volt önálló gyára vagy műhelye... Többnyire csak egy raktárat tartott fenn a fegyver-készítő negyedben, s feladata abban merült ki, hogy a félkész alkatrészeket összegyűjtötte, majd továbbadta azoknak a kézműves szakembereknek, akik végül összeszerelték és elkészítették a kívánt fegyvert. A fegyverkereskedő a puskacsövet, a lakatot, a célgömböket, a puskák ravaszait, a puskavesszőket, a závarzatot, valamint – amennyiben a hadsereg részére is dolgozott – a bajoneteket független kézművesektől, az úgynevezett „alkatrészgyártóktól” szerezte be. A szóban forgó kézművesek egyidejűleg több fegyverkereskedőt szolgáltak ki... Miután a fegyverkereskedő beszerezte a megfelelő alkatrészeket, következő feladata abban állt, hogy továbbadja ezeket egy sereg „összeállítónak”. Az összeállítók olyan kézművesek voltak, akik egy-egy – a fegyver összeszerelésével és elkészítésével összefüggő – részművelet elvégzésére szakosodtak. Említsünk meg közülük néhányat: ott voltak például azok, akik a célgömböt és a nézőket készítették el; a töltényűr-készítők, akik a töltényűr kimunkálására ügyeltek; a puskaagy-készítők, akik egyrészt a csövet és a závarzatot illesztették össze, másrészt megformálták a puskaagyat; a csőkovácsok, akik huzagolásra készítették elő a csövet; az edzőkovácsok, a furatkészítők, a csiszolók és a huzagolók, a vésnők és a barnítók, s végül a fegyverlakatosok, akik egymáshoz illesztették a mozgó alkatrészeket.”¹⁴

Külföldön mostanában igen gyakran próbálják utánózni az amerikai termelési módszereket, s a gazdaságilag „elmaradott” országokat föltehetően szintén legújabb gépeinkkel és technikai megoldásainkkal árasztjuk el. Most már mindannyian ismerjük azokat az érveket, amelyek arra utalnak, hogy az Egyesült Államokat nem tekinthetjük mintának azok az országok, amelyek csak „kicsiben” tudnak iparosítani. Kicsiny gazdasági rendszerekben nem épülhet ki az az óriási háttérpári hálózat, amely az amerikai gazdaságot jellemzi. Mivel a kis országok oktatási intézményei nem tudnak egészen szűk részterületekre specializálódott szakembereket képezni, a szóban forgó gazdasági rendszerekben hiányozni fognak azok a szakemberek, akik javíthatnának a felhasznált nyersanyagok és a késztermékek minőségén. Mivel az amerikai gazdaságot imitáló kisebb gazdasági rendszerek legföljebb csak mai termelési módszereinket ismerik, de azt már nem tudják, hogy milyen módszerekkel változtatjuk meg a dolgokat holnap, a szóban forgó gazdasági rendszerek nagyon merevek lesznek. Az elmondottakat igen találóan és tömören fogalmazta meg egy gazdaságilag elmaradott ország jó megfigyelőkészséggel megáldott állampolgára, akit történetesen Benjamin Franklinnak hívtak:

¹²I.m. 257. o.

¹³P.S. Florence, *Investment, Location and Size of Plant*, London, Cambridge University Press, 1948.

¹⁴G.C. Allen, *The Industrial Development of Birmingham and the Black Country, 1860-1927.*, London, 1929., 56-57. o. és 116-117. o. Egy későbbi időszak fejleményeit elemezve Allen megjegyzi: „Mindent összevetve elmondhatjuk, hogy a specializálódás azokban a gépipari ágazatokban volt a legszembeötlőbb, amelyekben a termelés gyorsan növekedett; ezzel szemben az alaptevékenységet (a termékválasztékot) főként a nagy konszernekben és azokban az iparágakban bővítették, amelyekben a régi piacok hanyatlása arra készítette a gyáriparosokat, hogy termelő kapacitásaik egy részét új szükségleteik kielégítésére fordítsák” (i.m. 335-336. o.). Az a körülmény, hogy a fegyvergyártás során alkalmazott termelési eljárásokat később amerikai újítások forradalmasították, azt jelzi, hogy a Birminghamban működő termelési szervezet nem hagyott elegendő teret a technikai kísérletezésnek.

„Egy tőkélyre fejlesztett manufaktúrában sokféle munkás dolgozik. Noha mindegyikük jártas a maga feladatában, az egésznek egyikük sem mestere. Így az a munkás, aki valamilyen oknál fogva külföldre téved, társai nélkül semmire sem megy. Egy olyan munkáscsoportot viszont, amely egy manufaktúra valamennyi részfeladatában jártas munkásokból áll, csak roppant nehézségek árán lehetne áttelepíteni egy másik országba. Néhány lusta és iszákos munkás valószínűleg engedne ugyan a csábításnak, ám ezek szükségképpen csalódást okoznának munkaadóiknak, és így veszélybe sodornák az egész vállalkozást. Ha mármost egy fejedelem bőkezűsége folytán, amely a várható üzleti hasznot meghaladó kiadásokra is fedezetet nyújtana, sikerülne összegyűjteni és áttelepíteni egy ügyes és jó munkásokból álló csoportot, akkor hamarosan kiderülne, hogy az ország gazdasági rendszere oly kevésbé tökéletes, a hasznot hajtó üzleti vállalkozó oly sok feltétele hiányzik, a siker érdekében oly sok nehézséget kellene legyőzni, s végül a halál, az elégedetlenség és a szökések oly könnyen szétzilálhatják a csoportot, hogy mind a munkások, mind a munkaadók elbizonytalanodnának, az eredetileg tervezett vállalkozás pedig minden bizonnyal kudarcot vallana.”¹⁵

A munkamegosztás tehát nem a tizennyolcadik század valamiféle ökonómiai furcsaságát, hanem az egyik legfontosabb gazdaság szervezési elvet testesíti meg.

---

¹⁵ „The interest of Great Britain in America”, idézi V.S. Clark, *History of Manufactures in the United States*, New York, 1949. Clark hozzáfűzi: „Franklin itt nem tesz mást, mint összefoglalja azoknak az általa személyesen is jól ismert fontosabb gyarmatosítási akcióknak a történetét, amelyek egy-egy iparág megteremtésére vagy egy régi iparág bővítésére irányultak.”